॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ तन्त्रवार्त्तिकव्याख्या ॥

॥ न्यायसुधाख्या ॥

॥ श्रीमद्भट्टसोमेश्वरविरचिता ॥

आनन्दात्मनि विश्ववैभवभवाविर्भावसम्भावितः ।
स्वेच्छाधीसचिवः पुरन्दरपुरीशानः स्वयं खेलति ॥
तत्कारुण्यकटाक्षकुड्मलकलाकान्तोदयाघूर्णितः ।
स्वात्मानन्दसुधाम्बुधिर्विजयते धीमन्महेन्द्राम्रुतः ॥ १ ॥
यद्यप्यूषरमुप्तमेत्य गुरुणा बीजम्महेन्द्राम्रुतम् ।
क्षेत्रश्चित्रमनेकधोरु फलति प्राप्यात्मनो ऽनर्घ्यताम् ॥
यन्मेघस्तुतवाङ्निरन्तरसुधासारैः समासिञ्चितम् ।
सो ऽयं सर्वसुहृज्जनार्दनजगज्जीयाज्जगन्मण्डनम् ॥ २ ॥[1]
उमानन्दनमाराध्य शारदामीश्वरं गुरुम् ॥
कृत्स्नशास्त्रप्रसादेन व्याख्यास्ये तन्त्रवार्त्तिकम् ॥ ३ ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद-
र्थानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

अत्र भाष्यकारेणार्थवादानुदाहृत्य किं कंचिद्धर्म्मं प्रमिमत उत नेति विचारितम् । तदयुक्तम् । प्रथमपादएव सर्वाप्रामाण्यकारणनिरासेन सर्वात्मकवेदप्रामाण्यस्य सुस्थापितत्वात् । अथ साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतान्वितभावनाप्रतिपादकपदसमुदायमात्रेण श्रेयःसाधनरूपधर्मप्रमितिसिद्धेस्तदतिरिक्तानां वायुक्षेपिष्ठादिपदानां धर्मप्रमितावनुपयोगमाशङ्क्य उपयोगोऽत्रोच्यते । ततो विधिमन्त्रना-

---

१ इमौ श्लोकौ २ पु० न भवत. ।

मधेयान्यप्युदाह्रियेरन् । धर्मप्रमित्यनुत्पादकत्वेन चानुपयोगित्वे अर्थवादादेर्दोषाभावे ऽपि प्रामाण्यायोगादयमेव विचारः प्राग्भावी स्यात् । चोदनासूत्रप्रतिज्ञातप्रामाण्यस्य विधिभागस्य प्रसिद्धधर्मसंयोगस्य परतः प्रामाण्यनिरासेन प्राक् प्रामाण्योक्तावर्थवादादिविचारो ऽप्रतिज्ञातविषयत्वादसङ्गतः स्यादित्याशङ्काचतुष्टयं निराकर्तुमाह (१ पृ०) * सिद्धप्रमाणभावस्येति * तत्रार्थवादार्पितप्राशस्त्यमन्त्रस्मारितनामधेयावच्छिन्नधात्वर्थानुरक्तभावनाविषयप्रवर्त्तकपरत्वेन चोदनाशब्दस्य मन्त्रार्थवादाद्युपेतमहावाक्यविषयत्वाज्जिज्ञासासूत्रेण चाध्ययनविधिदृष्टार्थताप्रतिपादनेन सकलवेदप्रामाण्योपक्षेपादौत्पत्तिकत्वादियुक्तिसाधारण्याच्च वेदमात्रप्रामाण्यस्य प्रतिज्ञापरत्वे ऽपि यागेन स्वर्गमित्यादिसाध्यसाधनभावप्रतिपादकशब्दाभावेन धर्मप्रमित्यशक्तत्वादसम्भवदर्थविषयत्वमाशङ्क्य धर्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थत्वेन चोदनात्वसङ्कीर्त्तनोपपत्तेरुपदेशो हि भवतीति चोदनाख्योपदेशन्वस्य हेतुत्वेन भाष्यकृता व्याख्यातत्वाद्वेदवाक्यानि धर्मे प्रमाणं चोदनात्वादिति प्रतिज्ञासूत्रार्थावधारणादर्थवादादिप्रामाण्यविचारस्य प्रतिज्ञासङ्गतिनिरूपणार्थं वेदग्रहणं, सिद्धे ऽपि सामान्यतो वेदप्रामाण्ये तद्विशेषस्यार्थवादादेस्तदसंभवाशङ्कानिरासार्थत्वेनास्य विचारस्यापौनरुक्त्यनिरूपणार्थं विवेककीर्त्तनम् । सिद्धग्रहणेन चैतद्दर्शयति । प्रमाकरणत्वं प्रमाणत्वम् । न च प्रथमे पादे धर्मप्रमोत्पत्तिसिद्ध्यङ्गीकारेण तत्र वेदस्य करणत्वमुच्यते । प्रत्यक्षादेस्तत्करणत्वनिषेधाच्छब्दस्य च प्रमाणान्तरादृष्टे ऽर्थे करणत्वासिद्धेः तस्मात्कारणाभावेन धर्मप्रमानुत्पत्तिमाशङ्क्य कारणान्तराभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासध्रीचीनपदार्थप्रतिपादनद्वारेणापौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरानपेक्षस्यात एव निरस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य कारणत्वोपपत्तेर्धर्मप्रमाख्यकार्यसद्भावस्तत्र प्रतिपादितः, इह त्वर्थवादादिरूपस्य वेदभागस्य तत्राकरणत्वमाशङ्क्य करणत्वं प्रतिपाद्यतइति स्पष्टमेवापौनरुक्त्यं करणनिरूपणार्थं तु प्रथमपादे सत्युक्तप्रमाणभावस्येत्यवक्ष्यत् । धर्मप्रमाया वेदकार्यत्वप्रतिपादनेन त्वर्थात्सिद्ध्यदपि वेदस्य करणत्वं संमुग्धरूपेणैव सिध्येन्नार्थवादादिविशेषरूपेणेति प्रतिपादयितुं सर्वेश इत्युक्तम् । अर्थवादादिप्रामाण्यासिद्धौ सर्वात्मकवेदप्रामाण्यासिद्धेः संमुग्धाभिप्रायः सर्वशब्दो व्याख्येय । परतः प्रामाण्यादिद्वारा अप्रामाण्ये सकलस्य वेदस्य निरस्ते ऽप्यर्थवादादीनामबोधकत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य धर्मबोधोपयोगित्वमिह प्रतिपाद्यमित्युपयोगशब्देनोक्तम् । अर्थवादोदाहरणं त्वामर्थ-

क्यमतदर्थानामित्यविशेषश्रवणात् प्रदर्शनार्थं द्वारप्रविशेषप्रतिपादने चार्थवादमात्रस्य द्वारविशेषो ऽत्राधिकरणे प्रतिपाद्यतइति दर्शयितुम्। सामान्यतस्तुत्युपयोगित्वासिद्धौ लाक्षणिकस्तुत्यादिद्वारविशेषस्याशक्यकल्पनत्वात्पूर्वं सामान्योपयोगे विचार्ये। सर्वेषामेवोदाहरणत्वमिति विध्यर्थवादमन्त्राणामित्यनेनोक्तम्। सिद्धे च धर्मप्रमाख्ये कार्ये कियतो वेदभागस्य तत्र कारणतेति विचारावसरो भवतीत्यधुनेत्यनेनोक्तम्। तस्मात्सर्वमदुष्टं श्लोकं व्याचष्टे * सामान्यत इति * यद्वा प्रतिपादितमपि सकलवेदप्रामाण्यमर्थवादादिष्वसम्भवादाक्षिप्येह समाधीयते इति। अन्यथा श्लोकं व्याचष्टे * अवधूतप्रामाण्यस्येति * अस्मिन्व्याख्याने सामस्त्यं सर्वशब्दार्थः। विध्यर्थवादमन्त्राणामिति तस्यैव विवरणम्। विध्यादिग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्व्याख्याने नामधेयग्रहणम्। इह हि द्विपर्वा विचारः। पूर्वं तावदेषामक्रियार्थत्वेनानुपयोगमाशङ्क्याध्ययनविधिबलाद्विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति सूत्रावयवेन तत्तुल्यं च साम्प्रदायिकमित्यनेन च सूत्रेण निराकृतं द्वारासंम्भवात् पुनरुज्जीव्यार्थवादानां तावत् द्वारविशेषो ऽस्मिन्नधिकरणे चिन्त्यते। तस्मादनेन सूत्रेण सामान्यविशेषरूपेण पूर्वपक्षद्वयं तन्त्रेणोच्यते। आम्नायस्य तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यनेन न्यायेन क्रियार्थत्वावधारणादर्थवादादीनां तदसम्भवादानर्थक्यम्। अथाप्यध्ययनविधिबलादेषां कथं चित्क्रियार्थत्वं कल्पयितुमारभ्यते तथाप्यर्थवादानां तावद् द्वारासम्भवाद् दुःपरिहरमानर्थक्यमिति। भाष्यमप्येवमेव योज्यं सामान्योपयोगप्रतिपादनं विना विशेषोपयोगप्रतिपादनासम्भवस्यातो यावद्वेद एव पुरुषार्थतया सकलमात्मानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्। तदभिधीयतइत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेत्यादिना प्रसिद्धमेवातदर्थत्वमित्यन्तेन * विध्युपयोगस्यापि पूर्वपक्षिणो ऽनिष्टत्वात्साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतान्वितभावनाप्रतिपादकपदसमूहपरो विधिशब्दः। चोदनोपदेशशब्दावपि तत्परौ पूर्वपक्षी मन्यते। तद्वैतद्ग्रन्थपर्यालोचनयार्थवादादीनामिवेहोपयोगश्चिन्त्यते। पूर्वं तु विधिग्रहणं न केवलं विधेरेवोपयोग किं त्वर्थवादादीनामपीत्येवं नेयम्। धर्माधर्मोपयोगिविचारोपक्रमाद्धर्माधर्मविषयमेव प्रामाण्यमभिप्रेतं विधिनिषेधयोरेव चोदनोपदेशशब्दाभ्यां धर्माधर्मप्रामाण्याभिधानादतद्रूपस्यार्थवादादेर्न तत्र प्रामाण्यं नाप्यन्यत्र तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति सर्वस्य समाम्नायस्य क्रियार्थत्वावधारणेन भूतान्वा-

ख्यानपरत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । न चैतत्प्रक्रियामात्रं किं तु न्याय्यमेवेति यथाक्रमं फक्किकाद्वयेनोक्तम् * उक्तमेवेति * अर्थे ऽनुपलब्धे इत्यत्रेत्यर्थः । तदनेन क्रियेत्यादिः समामनन्तीत्यन्तोभाष्यावयवो व्याख्यातः तद्यानीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमतश्चेत्याद्युक्तम् । कं धर्मं प्रमिमीरन्निति काक्वा सूचितो ऽर्थो यथाश्रुतेत्यादिना प्रकाशितः । एवं सर्वेषामनुपयोगित्वे पूर्वपक्षिते अध्ययनविधिसामर्थ्योपबृंहितसिद्धान्तसूत्रगततुशब्दोपक्षिप्तं तुल्यं साम्प्रदायिकसूत्रोपपादितपुरुषार्थानुबन्धित्वनिर्वाहाय अध्याहारादिनापि क्रियार्थत्वं यथासम्भवं कल्प्यमिति पूर्वविचारसिद्धान्तानिरूपणार्थमथोच्येतेत्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे*अथ कया चिदिति* द्वारविशेषानिर्द्धारणेन पुनः प्रत्यवस्थानार्थं स कल्प्यमान इत्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे एवमपीत्यादिना ऽनर्थक्यमित्यन्तेन क कल्प्येतेत्यनेनोक्तमनवधारणं दर्शयितुमुद्भाष्यः प्रतिषेधाध्याहारोपन्यासः चिरवृत्तेष्टवियोगध्यानादिना रोदनादिशक्यताशङ्कापरिहाराय शास्त्रविरोधोपन्यासः रोदनवपोत्खननदिङ्मोहेषु यथाक्रमं मङ्गलाचारात्मरक्षणप्राङ्मुखभोजनशास्त्रविरोधः । अश्रुणश्च रजतपरिणामविरुद्धसद्यःशोषदर्शनाद् दृष्टविरोधः पुरास्य सम्वत्सराद् गृहे रोदनं भवतीत्यत्र फलाभावमादिशब्देनाह । धर्माधर्मपरत्वाभावे ऽपि सिद्धार्थकथनेनानर्थक्योपसंहारानुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम् * यत्तु भूतान्वाख्यानमात्रमिति * क्रियतइत्यस्मिन्नर्थे प्रत्ययेन विविक्षिते तदनुग्रहार्थे पाकं पचतीतिवत् प्रतिपाद्यतइतिधातुप्रयोगः । वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानां स्वार्थसत्यत्वे ऽपि अनुवादमात्रत्वाद् धूमादिवाक्यानां च स्वरूपे ऽप्यसत्यत्वादानर्थक्यम् । एवमपि प्राशस्त्यादिलक्षणया क्रियार्थत्वसम्भवादानर्थक्योपसंहारो न युक्त इति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्याह । * विध्येकवाक्यत्ववशेन चेति * तत्र निरासहेतुमाह * न चेति * लक्षणयैकवाक्यत्वकल्पने अन्योन्याश्रयापत्तेरितिभावः । श्रौतार्थाभिधानं तु भिन्नवाक्यत्वे ऽप्युपपन्नमित्याह * भिन्नैरपीति * न च निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गभयेन प्रतीयमानविषयत्यागेन विषयान्तरकल्पनोचिता प्रत्यक्षादावदर्शनादित्याह * न चेति * ननु अस्तु प्रमाणान्तरे तथाशब्दे तु प्रयोजनवत्त्वाय श्रौतार्थत्यागेनार्थान्तरकल्पना युक्ता बहुक्षीरादिवाक्ये तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह * सर्वाण्येवेति * सर्वमेव वस्तु स्वविषयएव व्याप्रियते न ह्यूर्णनाभःकदाचित्पदसूत्रं करोति । लौकिकवाक्ये तु प्रमाणं प्रत्यक्षादेरन्यथात्वकल्पनम् । तदभावे तत्रापि श्रौतार्थानतिक्रमादिति भावः । तार्किक-

स्थितिपर्यालोचनयापि न प्रयोजनानुसारेण विषयकल्पनोचितेत्याह * तेनैवेति * प्रयोजनवत एव प्रमेयत्वे तस्य हानोपेक्षानुपपत्तेः प्रमाणानां त्रैफल्यं न स्यादित्यर्थः । अप्रतीयमानस्य च प्रयोजनवत्तया ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्विषयत्वमशक्यनिरूपणमित्याह * अपि चेति * प्रयोजनानुसारेण प्रमाणविषयकल्पनं निराकृतमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रमातॄणां प्रयोजनवत्प्रमित्सायामपि प्रमाणशक्त्यनियमात्प्रमेयानियम इत्याह * न हीति * पुरुषाधीनेऽपि च चक्षुरादिव्यापारे प्रमेयानियमात्स्वतन्त्रे वेदे का वार्त्तेत्याह * यत्रापीति * प्रमाणान्तरस्य प्रयोजनवद्विषयत्वानियमेऽपि वेदस्य शास्त्रत्वेन हितोपदेशित्वात् प्रयोजनवद्विषयत्वनियमेन भाव्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * कुतः प्रथममित्यपेक्षिते परीक्षात इति दर्शयितुमाह * अयमेव हीति * शास्त्रत्वस्यैव प्रागसिद्धेरिति भावः । न च वेदस्य निष्प्रयोजनार्थाभिधायित्वं तथाभूतस्य चादरणीयत्वं पर्यनुयोज्यमित्याह * तच्चेति * उभयत्र यथाक्रमं कारणमाह * सर्वेति * उत्तरकालतामुपपादयति * न हीति * परीक्षणेन[1]हि पुरुषाधीनप्रामाण्यापत्तेर्नाध्येत्रा ऽऽदरमात्रेण प्रयोजनवत्त्वनिश्चय इत्याह * पश्चादिति * यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतानामपि पुरुषाद्यनुमन्त्रणमन्त्राणां न तादर्थ्यनिश्चय इति दृष्टान्तार्थः । न चाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रयोजनवद्विषयत्वदर्शनाद्वेदवाक्यत्वेन वायुक्षेपिष्ठादिवाक्येष्वपि तथानुमानं युक्तम् । प्रतीतिविरोधादित्यभिप्रायेणोपसंहरति * तस्मादिति * इह च यानि त्वतिरिक्तार्थान्यर्थवादमन्त्रनामधेयानुपातीनीति सर्वेषां पूर्वनिर्दिष्टानां विध्येकवाक्यत्ववशेन चैतेषामित्यादिभिर्निर्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टकैः सर्वनामभिः परामर्शाद् धूम एवाग्नेर्दिवेत्यादीनामपीत्यत्राप्यादिशब्दस्योपक्रमवशेन सर्वविषयत्वात्सदृशाविषयत्वे चार्थवादानामपि सर्वेषामपरामर्शापत्तेस्तुल्यहेतुत्वेन चैतावता ग्रन्थेन सर्वानुपयोगप्रतिपादनपरतयैतद्भाष्यं व्याख्यातमिति गम्यते । मन्त्रेष्वपि[2]च प्रयोगविध्येकवाक्यत्ववशेना

१ अध्ययनोत्तरकालीनपरीक्षणेन अध्येत्रादरमात्रेण वा न प्रयोजनवत्त्वनिश्चय इत्याह परीक्षणेन हीति प्रथमपक्षे हेतुमाह पुरुषाधीनप्रामाण्यापत्तेरिति द्वितीयपक्ष वार्त्तिककृतैव दृष्टान्त उक्त. यथा पूषाद्यनुमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठे सत्यपि न तदङ्गत्वनिश्चयस्तथादरमात्रेण न प्रकरणेन न च लिङ्गनिश्चयादित्यर्थ. ।

२ लक्षणया विध्येकवाक्यत्वशङ्कया अर्थवादमात्रपरत्वम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह मन्त्रेष्वपीति अर्थवादानामिव समभिव्याहारलक्षणैकवाक्यत्वाबाधेऽपि प्रयोगविध्येकवाक्यत्वमसत्येवेतिचाह प्रयोगेति लिङ्गसमवायाद्विधिममन्त्रनामधेययो.—व्रीहीनवहन्तीत्यादौ अक्रियार्थत्वादित्हेतोः स्तुत्यत्वादितिभावः ।

पूर्वसाधनरूपलक्षणा सिद्धान्तिनोऽभिप्रेतैवेति न तद्वशेनाप्यर्थवादमात्रपरत्वनिश्चयः । व्याख्यातृणां त्वर्थवादमात्रपरत्वेनेमं ग्रन्थं व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः। इदानीमेतदेव भाष्यमर्थवादमात्रानुपयोगप्रतिपादनपरतया व्याचष्टे * यो ऽपि चेति * सर्वानुपयोगसाधारणोपपत्त्यनुकर्षणार्थश्चशब्दः । क्लेशेनेत्यप्रतीयमानैकवाक्यताकल्पनेनेत्यर्थः कल्प्येतेत्यनेनैतद्दर्शयति न तावत्स्तुतिनिन्दे एव निरूप्येते गुणदोषवत्त्वप्रतिपादनं हि स्तुतिनिन्दाशब्दाभ्यामभिप्रेतम्। तत्र यदीष्टानिष्टफलत्वं विधिप्रतिषेधविषयत्वं वा विशिष्टेतिकर्त्तव्यताकत्वं[1]वा गुणदोषवत्त्वं तदन्यतः सिद्धत्वान्नार्थवादापेक्षं न च वायुक्षेपिष्ठत्वादेर्गुणदोषवत्त्वं सर्वार्थवादाननुवृत्तेः श्रौतत्वाच्च तस्य लाक्षणिकस्तुतिनिन्दार्थत्वासिद्धान्तभङ्गापत्ते । न चान्यौ गुणदोषौ निरूप्येते।प्ररोचना[2]द्वेषजनकत्वेन च स्तुतिनिन्दयोरर्थवत्वं प्रयोजनवत्त्वमिष्यते तत्र न तावदिच्छानिच्छे तच्छब्दवाच्ये विधिनिषेधावगतेष्टानिष्टफलत्वादेव तत्सिद्धेः । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिबन्धकविपरीतत्वेनालस्योत्साहभङ्गो ऽपि[3]न । प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतविधिनिषेधसिद्धत्वात्तस्मान्न स्तुतिनिन्दाख्यः कश्चिदर्थः । न ह्यसावर्थवादगम्यो नापि तत्प्रयोजनमिति। एवं सिद्धान्त्याभिमतविधि निषेधापेक्षितप्ररोचनाद्वेषजनकस्तुतिनिन्दासमर्पकत्वेन विधिनिषेधाभ्यां ग्रहणे निराकृते यदि भावनान्तर्गतिः स्यात् ततस्तद्द्वारेण विधिनिषेधग्रहणात् पुरुषार्थानुबन्धित्वं भवेत्तच्च नाशङ्क्यमेवेति भावः । अगम्यमानैकवाक्यत्वेष्वर्थवादेषु लाक्षणिकस्तुतिनिन्दार्थत्वकल्पने दुःपरिहरमितरेतराश्रयत्वमित्याह * अपि चेति * एतच्च पूर्वं सर्वानर्थक्याय योजितमपीदानीमर्थवादानर्थक्याय प्रकटितमित्यपौनरुक्त्यम् । अर्थवादानर्थक्यमेवोपसंहरति * तस्मादिति * तस्मादनित्यमुच्यते इत्येतत्सूत्रावयवव्याख्यानपरं तस्मादित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। वृत्तिकारान्तरैरेतत्सूत्रमर्थवादाप्रामाण्येन तदेकवाक्यतया साकाङ्क्षत्वाद्विध्युद्देशस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः।प्राभाकरैरपि सकलवेदाप्रामाण्यपरतया व्याख्यातं तन्निराकरणार्थं स एष इत्यादिभाष्यम्। तत्र पूर्वपक्षे ऽर्थवादानां भिन्नार्थत्वेनैकवाक्यत्वायोगादेकदे-

१ एकत्र प्रयाजादि परत्र खड्गोद्यमादि ।

२ नापि स्तुतिनिन्दयो प्रयोजनमित्याह प्ररोचनेति ।

३ न गुणदोषवत्त्वमित्यनुषङ्गः ।

शशब्दो न युक्त इत्याशङ्क्याह * स एष इति * व्याख्यानान्तरमाह * अथ वेति * एतच्च विभवार्थे न निर्द्धारणइति षष्ठीसमासनिषेधात्सम्बन्धमात्रषष्ठ्यां च मध्यशब्दानुपपत्तेः। कर्मधारये ऽप्येकदेशशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेन पूर्वनिपातापाताद्वयववाचित्वेन च कतिपयार्थत्वाभावात् । नन्वित्यादिवृत्तिकारान्तराभिप्रायविवरणार्थं भाष्यं तस्योत्तरं नैवमित्यादि तस्यार्थः न तावत्सर्वो विध्युद्देशो ऽर्थवादापेक्षः शुद्धस्यापि वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादेर्दर्शनात्कश्चिदेव तु वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिस्तदपेक्षस्तस्यापि विधिविधेयसम्बन्धरूपावान्तरवाक्यार्थे ऽर्थवादपदनिरपेक्षस्य स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धात्मके महावाक्यार्थरूपे ऽर्थान्तरएव तदपेक्षा ततश्चैकदेशाक्षेपरूप एव तेषामाक्षेपः । अर्थवादाप्रामाण्येन महावाक्यार्थविवक्षायामप्यवान्तरवाक्यार्थविवक्षा दुर्न्निवारेतिभावः । तत्र कश्चिदिति काका सूचितमर्थं दर्शयति * तत्रेति * भाष्यार्थं व्याचष्टे * यान्यपीति * विधिप्रत्ययशून्येषु तर्हि समस्ताक्षेपः स्यादित्याशङ्क्य सिद्धसाध्यतामाह * यानि त्विति * यद्वा ऽनेनावृत्त्या खण्डशो भाष्यं व्याख्यायते कश्चित्पदसमूहो नैवं भवति नाप्रमाणत्वेन शङ्क्यो भवतीत्यर्थः । कश्चित्त्वर्थवादपदैः संयुज्यार्थान्तरे वर्त्तते तत्र तान्यर्थवादपदानि केवलान्याक्षिप्यन्ते । पुनस्तानीत्यादि शुद्धार्थवादविषयत्वेनैव व्याख्यातं यानि केवलान्यर्थवादपदानि तच्छब्दनिर्द्दिष्टानि तानि समस्तान्याक्षिप्यन्तइति ।

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च २

अत्र भाष्यकारेण स्तेनं मन इत्याद्युदाहृत्य एवं जातीयकानां धर्मं प्रति अप्रामाण्यं भूतानुवादादित्युक्तम् । तदेवं जातीयकानि कं धर्मं प्रमिमीरन्नित्यनेन गतार्थत्वात्पुनरुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे * वाङ्मनसयोरिति* अनेनैवं भाष्यं व्याख्यातं भूतशब्दः परमार्थवाची यादृश परमार्थतः प्रच्छन्नरूपत्वादौपचारिकं मनसस्तेनत्वं प्रायिकं च वाचो ऽनृतवादिनीत्व तादृशानुवादमालोच्य धर्मं प्रत्यप्रामाण्यम्[१] अतथाभूतमुख्य[२] रूपस्तेनानृतवादिनीत्वकीर्त्तने तु स्वार्थे ऽप्यप्रामाण्यमिति भूतानुवादादिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् सूचितम् । ततश्च पूर्वोदाहरणेष्वतीतार्थकीर्त्तनेन योग्यानुपलब्ध्यभा-

१ पूर्वोक्तावपरीतमितिभाव.

२ मुखरूपद २ पु पा

३चातुर्मास्ये साकमेधाख्ये पर्वणि मच्चापित्वयज्ञेष्टावित्यर्थं

वात्स्वार्थासत्यत्वानिश्चये ऽपि धर्मे प्रत्यप्रामाण्यमुक्तम् । इह तु स्वार्थे ऽप्यसत्यत्वमित्यधिकार्थत्वादपौनरुक्त्यमिति । अनेन चेहोदाहरणे पूर्वसूत्रमेवं योजितम् । मनसस्तेनशब्दवाच्यपरस्वापहारित्वाभावाद्वाचश्चानृतवदनकर्तृत्वाभावान्मुख्यरूपस्तेनानृतवादिनीत्वकीर्त्तने स्वार्थासत्यत्वादानर्थक्यमभिधेयशून्यत्वं यथादृष्टार्थानुवादे ऽप्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यं निष्प्रयोजनत्वमिति । अध्याहारादिभिस्तु क्रियार्थत्वकल्पने प्रतिषेधशास्त्रविरोधापत्तेरानर्थक्यमेव युक्तमिति शास्त्रविरोधसूत्रव्याख्यानार्थं विपरीणामादिभिरित्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे * अथ त्विति * न चेत्यादिभाष्यमाशङ्कापूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * अत्राशङ्कते * ननु चेति * पितृयज्ञे[१] ऽतिदेशप्राप्तस्य होतृवरणस्य न होतारं वृणीतइति निषेधः श्रूयते दर्शपूर्णमासयोश्चानारभ्य विधिप्राप्तस्य ये यजामहस्य नानुयाजेषु य जामहं करोतीति । तत्रानयोर्नित्यं बाधो विकल्पेन वेति निरूपणार्थं नञ अयं प्रतिषेधार्थः पर्युदासार्थो वेति चिन्तायां पूर्वपक्षयिष्यते । श्रुत्या नञः प्रधानभूतविधायकान्वयेन निषेधार्थत्वं प्रतीतमपि नेक्षेतेत्यत्र व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादनङ्गीकृत्योपसर्जनीभूतधात्वर्थान्वयेन पर्युदासो ऽङ्गीकृत. न त्विह तथा विकल्पपर्युदासे ऽप्यपरिहार्यः तस्यापि पर्युदसनीयप्राप्तिसापेक्षत्वात् । अन्यथा न सौम्ये ऽध्वर इत्यस्यापि पर्युदासत्वापत्तेः । किं चान्यत एव तदन्येषु प्राप्तेस्तदन्यमात्रसङ्कोचार्थत्वे च पर्युदासोपसंहारयोरभेदापत्तेर्न पर्युदासाख्यविध्यन्तरोपपत्ति, तस्मात्प्रतिषेध एवायं ततश्च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति तत्र प्राप्तिसापेक्षस्यापि सुरापानादिनिषेधवद्विशेषनिष्ठत्वाद् बलीयस्त्वं स्यादित्याशङ्क्य विशेषनिष्ठेनापि निषेधेनात्मलाभायोगापत्तेः सामान्यरूपस्यापि विधे. स्वविषयादपने तु मशक्यत्वादनपनीतस्य च शास्त्रस्यात्यन्तबाधायोगाद्विकल्पो दुःपरिहर इत्युक्तम् । न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणमिति सिद्धान्तस्तु कर्तव्यत्वप्रतिपादानात्मकविधिविरोधित्वेनाकर्त्तव्यत्वप्रतिपादनात्मकनिषेधे जाग्रति विकल्पापत्तेस्तत्परिहाराय पर्युदासो ऽत्राङ्गीक्रियते तस्य विषयसमर्पणेनानुकूलतया विकल्पानासञ्जकत्वात्तन्मात्रसङ्कोचनार्थोपसंहारात्तदन्यमात्रसङ्कोचार्थस्य पर्युदासस्य स्पष्ट वैलक्षण्यमित्यनवद्यं परिहरति * सत्यमिति * दृष्टविरोधादीन्वक्ष्य·

---

१ अन्यत एव पर्युदासशब्दादेव पर्युदसनीयान्येषु पर्युदसनीयान्यमात्र यत् यागायागसाधारणन्तस्यसङ्कोच यागमात्रन्तत विशेषवाक्येन आज्यभागौ यजतीत्यादिना क्रियतइत्यर्थः

माणान्सर्वान्हेतूनभिधेयशून्यरूपानर्थक्यप्रतिपादनपरतया सामान्यतो व्याचष्टे * अतः परामिति * अत्र भाष्यकारेण धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरित्यादिदृष्टविरोधोदाहरणं दर्शयित्वा तस्मान्नैषावधारणा सिध्यतीत्युक्तम्। तद्धूम एवार्चिरेवेत्यवधारणानुपपत्त्युपसंहारार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * रात्रि दिवामिति * यद्वैतदवधारणद्वयानुपपत्त्युपसंहारस्य तस्मात् दृष्टविरुद्धमित्यनेनैव सिद्धत्वात्तदुपपाद्यस्य दिवाग्निरादित्यं गतो रात्रावादित्यस्तमित्यवधारणद्वयस्यासिद्धिप्रतिपादनार्थमेतद्भाष्यमित्याह * अथ वेति * स्वरूपपरत्वस्य वा सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तत्रासत्यत्वे ऽपि न कापि क्षतिरित्याशङ्क्य स्वार्थासत्यत्वे निरालम्बनस्तुत्यनुपपत्तिं तदनुपपत्त्या वा तत्कल्प्यमन्त्रविध्यनुपपत्तिमेकदेशाप्रामाण्ये वा समस्तवेदप्रामाण्यावधारणानुपपत्तिं प्रतिपादयितुमेतदित्याह * ततश्चेति * एतच्च स्वार्थासत्यत्वप्रतिपादनस्य पूर्वपक्ष्यभिप्रेतधर्माप्रामाण्योपयोगित्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यानत्रयं न त्वनन्तरानिर्दिष्टस्य स्तुत्यादिरेवेति सर्वनाम्ना निर्देशो युज्यते। एकैकोदाहरणे चोभयविरोधव्याख्यासिद्धेरुदाहरणद्वयमनर्थकम्। अथ परिहारवैलक्षण्यादुदाहरणद्वयम्। तथापि शास्त्रविरोधोदाहरणद्वयमुक्त्वा दृष्टविरोधोदाहरणं वाच्यं व्युत्क्रमे किं कारणमित्याशङ्क्याह * शास्त्रेति * प्रायादित्यनेनानृतवादिनीत्वालम्बने बाहुल्ये ऽभिहिते धूम एवेत्यवधारणे ऽपि भूयस्त्वाख्यस्य बाहुल्यस्यालम्बनत्वेन बुद्धिस्थत्वादनृतवादिनीत्वोदाहरणपरिहारानन्तरं धूमोदाहरणपरिहारे ऽपि भूयस्त्वशब्देनोक्तेनार्चिरित्यदर्शनोक्त्यालम्बने च समीपगमनक्लेशनिबन्धने दुर्ज्ञेयत्वे दूरशब्देनोक्ते ब्राह्मण्याज्ञानोक्तावपि स्वपराधनिबन्धनस्य दुर्ज्ञेयत्वस्यालम्बनत्वेन बुद्धिस्थत्वात्तदनन्तरं परिहार इति परिहारक्रमकारणम्। परिहाराणां सूत्रक्रमेण भेदेन चेति विग्रहः। उदाहरणानेकत्वकारणत्वेन परिहारभेदोक्तिः। न चैतद्विद्म इत्यत्राक्रियार्थत्वादप्रमाणमिति भाष्यकारेणोक्तं तत्सिद्धान्त्यभिमतस्तुत्यर्थत्वनिराकरणपरतया व्याचष्टे * न चैतदिति * आर्षेयप्रवरणशब्देनात्र प्रवरे प्रव्रियमाणे देवाः पितर इति ब्रूयादित्यार्षेयवरणानुमन्त्रणाविधिरभिप्रेतः तेन चेहोदाहरणे ऽनुमन्त्रणक्रियास्तुत्यप्रतीतेरानर्थक्यमित्याद्यं सूत्रं योजितम्। तदेवोपपादयति * न हीति केन चिदंशेनेति * विधेयस्तुत्यंशेनान्यान्निन्दांशेन वेत्यर्थः। यद्वा दृष्टविरोधित्वेनैव क्रियास्तुत्यर्थत्वासम्भवादानर्थक्यमनेनोक्तमित्येतदेवभाष्यमन्यथा व्याचष्टे * न चेति * अथायमर्थ इत्यनेनानर्थक्यएव दृष्टवि-

रोधो हेतुरुक्तः तद्व्याचष्टे * न चेति * चोदयति * कथं पुनरितीति । शास्त्रेणैवेति * सवर्णायां * स्वभार्यायामुत्पादितः सवर्ण एवासवर्णायां मूर्द्धावसिक्तादिः । परभार्यायां जीवत्पतिकायां मूण्डो विधवायां गोलकः । पुनश्चोत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यतरवर्णाप्त्तिरित्यादिशास्त्रैकगोचरत्वान्न प्रत्यक्षगम्यमित्यर्थः । परिहरति * नायमिति * एतदेवाशङ्कापूर्वकं विवृणोति * कथं पुनरिति * आशङ्किता स्वाभिप्रायमाविष्करोति * कस्मात्पुनरिति * सत्यपीन्द्रियव्यापारे प्रतीत्यभावान्न ब्राह्मणत्वादेः प्रत्यक्षत्वं युज्यते । न चोत्पादकजातिज्ञानस्य सहकारित्वं सम्भवत्यात्माश्रयदोषापत्तेः। प्रागुत्पादकजातिज्ञानादाप्तवाक्यजनितं ज्ञान न प्रत्यक्षत्वेनाशङ्क्यमित्यनाख्यातग्रहणेनोक्तम् । यद्वानेन ग्रन्थेन ब्राह्मण्यादिजातिरपह्नूयते । सपिण्डानुवर्त्ती विजातीयेभ्यो व्यावृत्त आकारो जातिर्न च क्षत्रियादिभ्यो व्यावृत्तो ब्राह्मणेष्वनुवृत्तः कश्चिदाकारविशेषो मातापितृसम्बन्धज्ञेनापि प्रतीयते । तस्माद् ब्राह्मणादिशब्दव्यपदेश्यमातापितृसन्तानजन्यत्वौपाधिको ब्राह्मणादिशब्दो न जातिवचनः। सन्तानस्य चानेकविप्रकृष्टकालपुरुषव्यासङ्गिनः प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वान्न तदुपाधिकस्य ब्राह्मण्यादेः प्रत्यक्षत्वं सम्भवतीति । आशङ्काभिप्रायं परिहर्त्ता दूषयति * शक्त्यभावादिति * अयमाशयः मातापितृसम्बन्धज्ञस्यापत्ये ब्राह्मण्यादिप्रत्ययस्तावत्सन्देहबाधरहितः । स्वसंवेद्यः न च निर्विषयः प्रत्ययो ऽस्तीत्युक्तम् । न चास्य सन्तानविशेषजन्यत्वं विषयः । निरालम्बनशब्दप्रयोगायोगेन जातिव्यतिरिक्तस्य सन्तानान्तरव्यावृत्तस्य विशेषस्यासम्भवात् । न चास्मद्राह्याद्वित्रिसन्तानमात्रे सन्तानः समाप्यते । येन सम्बन्धिविशेषेणैव सम्बन्धः सन्तानिविशेषेण सन्तानो विशेष्टुं शक्यते । यथा चैकदेशावस्थिता वृक्षा एव वनशब्देनोच्यन्ते । तथोत्पाद्योत्पादकक्रमेणावस्थिता. पुरुषा एव सन्तानशब्दवाच्याः न सन्तानाख्यं किंचिद्वस्त्वस्ति । तस्मात्सर्वेषु ब्राह्मणेष्वनुस्यूतं प्रत्येकसमवेतं ब्राह्मणप्रत्ययविषयभूतं किंचिदवश्यमेष्टव्यम् । यच्चाकारविशेषो न प्रतीयतइत्युक्तम् । तत्र यद्याकारशब्देन संस्थानं मुद्रापरनामधेयमभिप्रेतं ततस्तस्य जातित्वानङ्गीकाराददोषः । ब्राह्मणप्रत्ययवेद्यस्तु धर्मविशेषो ऽनुभवसिद्धत्वान्नापह्नवमर्हति। वृक्षत्वाद्यप्यनुभवारूढरूपातिरेकेण निरूपयितुमशक्यम्। शाखादिमद्रूपस्य संस्थानात्मकत्वेन जातित्वाभावात्संस्थानविशेषस्य हि प्रतिव्यक्तिविलक्षणत्वात्संस्थानमात्रस्य त्वन्यजातीयेष्वपि समानत्वादवान्तरविशेषस्य चानिरूपणाद्-

यवविन्यासविशेषात्मकस्य संस्थानस्य निरवयवेष्वसम्भवान्न संस्थानमाकारमुद्रापरनामधेयं जातिरिष्यते। तस्मात्समानाकारेष्वपि पिण्डेषु विलक्षणब्राह्मणप्रत्ययवेद्यब्राह्मण्यादिजातिर्नापह्नोतुं शक्यते। न चासौ शास्त्रस्य विषयः। प्रमाणान्तरागृहीतायां जातौ अग्रहीतसम्बन्धत्वेन ब्राह्मण्यादिपदार्थाज्ञानात्। ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां यो जायते स ब्राह्मण इतिवाक्यार्थानवधारणात्सम्बन्धाग्रहणादेव नानुमेयत्वं सदृशानुपपद्यमानार्थाभावादुपमानार्थापत्त्यसम्भवात्पारिशेष्यात्प्रत्यक्षत्वम्। उत्पादकजातिज्ञानात्तु प्रागप्रतीतेस्तस्य सहकारित्वं कल्प्यते जात्यभेदे ऽपि व्यक्तिभेदेन जातिव्यक्तिसम्बन्धभेदादुत्पादकव्यक्तिसम्बन्धितया जातिज्ञानमुत्पाद्य व्यक्तिसम्बन्धितया जातिज्ञाने कारणमित्यात्माश्रयत्वाप्रसङ्गः। सहकार्यपेक्षत्वे ऽप्यैन्द्रियकत्वाव्याघाते दृष्टान्तमाह * यथेति * शब्दोल्लेखप्रतीतौ १ चायं दृष्टान्तः। आशङ्किता तु वृक्षत्वस्य स्वरूपग्रहणे सहकार्यनपेक्षणाद्वैषमाह * नैतदिति * शब्दोल्लेखप्रतीतावपि २ शब्दातिरिक्तसहकार्यनपेक्षणादपरं वैषम्यमाह * अपि चेति * निमित्तान्तरग्रहणेनैतद्दर्शयति। प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमपि शब्दातिरिक्तसहकारिग्राह्यात् ब्राह्मणत्वादन्यत्कल्प्यम्। न चोत्पादकगतं ब्राह्मणत्वमुत्पाद्यगतात् ब्राह्मणत्वादन्यादित्येकस्य कर्मकरणत्वायोगान्न तस्य सहकारित्वं युक्तमिति। उपवीतादीनां तु व्यभिचारात्सहकारित्वमनाशङ्क्यमेवेत्याह * नचेति * अध्यापनादीनां ब्राह्मणस्यैव विधानादव्यभिचारमाशङ्क्याह * अध्यापनाद्यपीति * क्षत्रियवैश्यौ प्रतियुज्यतइति क्षत्रियवैश्यप्रतियोगिक्षत्रियवैश्यौ वा प्रतियोगिनौ प्रतिसंबन्धिनौ यस्येत्यर्थः। नन्वध्यापनादिकारिणि लोके निर्विचिकित्सब्राह्मणप्रत्ययदर्शनात् न क्वचिदव्यभिचारमात्रेणाप्रामाण्याशङ्का युक्तेत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * अध्यापनादीनां व्यभिचारित्वेन निर्विचिकित्सप्रत्ययोत्पादकत्वं न युक्तमितिभावः। परिहर्त्ता तून्मीलितनेत्रस्य ब्राह्मणो ऽयमित्यसन्दिग्धाबाधितापरोक्षप्रत्ययोत्पत्तेर्ब्राह्मण्यप्रत्यक्षत्वापह्नवायोगादन्वयव्यतिरेकबलेनोत्पादकजातिज्ञानस्योक्तप्रकारेण परिहृतात्माश्रयदोषस्य सहकारित्वकल्पनैवोचितेत्यभिप्रायेणाह * नैष दोष इति * वृक्षे त्ववैषम्यलक्षणो ऽध्यापनादिनिमित्तत्वासम्भवलक्षणो वा न दोष इत्यर्थः। यदि चान्यजातिग्रहणे

१ नन्वगृहीतसङ्गतिनापि समनस्केन्द्रियसन्निकर्षे वृक्षत्वं गृह्यतएव तत्त्वेन परं न गृह्यतइत्यत आह शब्दोल्लेखेति। वृक्षो ऽयमितिशब्दोल्लेखप्रतीतिरित्यर्थः

२ वृक्षत्वज्ञाने शब्दातिरिक्तं सहकारि नापेक्ष्यते ब्राह्मण्ये त्वपेक्ष्यतइति वैषम्यमित्यर्थः.

सर्वत्रैकरूपं सहकारि स्यात्ततो ऽत्र तद्वैषम्यस्य दोषत्वं शङ्क्यतापि न त्वेतदस्ति आकृतिवादे तस्योपलक्षणं वापि क्वचित् केन चि.दिष्यत इत्यादिना जातिविशेषेषु यथा दर्शनविलक्षणसहकार्यभिधानादित्याह * क्वचिदिति * रूपादेर्गुणविशेषस्यैव सुवर्णत्वादिजातिग्रहणे सहकारित्वदर्शनान्न जाते. सहकारित्वं कल्पयितुं युक्तमित्याशङ्क्यान्यत्राहष्टमपीहैव प्रतीतिबलादवश्यं कल्पनीयमिति दर्शयन्नुपसंहरति * तेनेति * प्रतीतिबलादेव यथासम्भवं प्रत्यक्षानुमानाद्यवगतायाः सहकारित्वकल्पनं नायुक्तमित्याह * अयं चेति * न च प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षज्ञाने कारणमिति नियमो युज्यते चक्षुरादौ व्यभिचारादित्याह * न चेति * न च जातिस्मरणव्यवधानमात्रेण चक्षुषो ऽकारणत्वं वाच्यं प्रत्यक्षसूत्रे तत्र शब्दार्थसंबन्धमित्यादिना १ स्मरणव्यवधाने ऽप्यपरोक्षप्रतीते. प्रत्यक्षत्वाभिधानादित्याह * आन्तरालिकेति * न च मातापितृसंबन्धानभिज्ञाप्रत्यक्षत्वमात्रेण तदभिज्ञाप्रत्यक्षत्वं विमनस्का यदा केचिदित्यादिना २ निराकृतत्वादित्याह * न चेति * ननु स्त्रीव्यभिचारशङ्कया मातापितृसंबधानिश्चयान्नापत्ये ब्राह्मण्यानिश्चयः कस्य चिदपि सम्भवतीत्याशङ्क्याह * स्वपराधात्विति * स्त्रीणां स्वातन्त्र्यनिषेधाद्भर्त्रादिभिः प्रयत्नेन रक्षणाद्योग्यानुपलब्ध्या व्यभिचारशङ्कायाः परिहर्तुं शक्यत्वाद् दुर्ज्ञानत्वमात्रं मातापितृसंबन्धानभिज्ञस्य भवेन्न तु सर्वात्मना ज्ञानाभाव इत्यर्थः । एतच्च दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनं गौणमिति स्वपराधेनेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यतीत्याह * इति स्वयमेवेति * न च दुर्ज्ञानत्वमात्रेणाप्रत्यक्षत्वं शङ्क्यं, गिरिशृङ्गारोहणजन्यस्यापि दूरस्थपदार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धेरित्याह * न चेति * ननु स्त्रीणां प्रायेण चञ्चलत्वदर्शनान्न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति शालावृकाणां हृदयान्येता स्त्रियाः अशास्यं मन इति च वेदे ऽनुवादात्सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जत इत्यादिस्मृतेश्च। व्यभिचारस्वभावत्वावधारणाददृष्टव्यभिचारास्वपि स्त्रीत्वेन व्यभिचारो ऽनुमास्यते पलाशत्वेनेव वृक्षत्वमित्याशङ्क्याह * न चेति * स्त्रीत्वस्य व्यभिचाराप्रयोजकत्वसूचनार्थो ऽनुमाने कल्पनाशब्दः । न च निर्मूलकत्वेन लोकस्याप्रामाण्यं प्रयत्नेन रक्षणे योग्यानुपलब्धेर्मूलत्वसम्भवादिति दर्शयितुमाह * विशिष्टेन हीति * महाकुलीनानां पुरुषाणां स्त्रीरक्षणमेवात्मरक्षणं जायायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षित इतिस्मरणात् । यद्वा दुष्कुलप्रसूतत्वं व्य

१ स्मर्यते शब्दसबन्धौ माभूत्प्रत्यक्षता तयो.। तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते ।

२ तत्र शब्दार्थसबन्धप्रमातु स्मरतो ऽपि वा । बुद्धि. पूर्वं गृहीतार्थसन्धानादुपजायते

भिचारशीलत्वे प्रयोजकं न स्त्रीत्वमिति दर्शयितुं महाकुलीनत्वं स्त्रीणामुक्तम्। व्यभिचाराभावनिश्चयमेवाभियुक्तवृद्धव्यवहारेण द्रढयति * अनेनैवेति * व्यभिचाराभावानिश्चये हि निर्मूलत्वात् पितृपितामहादिपरम्परालेखनात्मकसमूहलेख्यं व्यर्थं स्यादितिभावः। कुलपरीक्षापूर्वकेदानीतनगुरुषगतविवाहादिव्यवहारेणापि तमेव द्रढयति * तथा चेति * एतावत्प्रयत्नान्वेषणे योग्यानुपलब्धिपूर्विकया लोकप्रसिद्ध्या व्यभिचाराभावनिश्चयान्न स्त्रीत्वमात्रेणादृष्टव्यभिचारासु व्यभिचारानुमानं युक्तमित्युक्तम्। इदानीमनुमीयमानो ऽपि व्यभिचारो ऽनैकान्ततो वर्णसङ्करमापादयतीत्याह * न चेति * न च व्यभिचारोत्पन्नत्वाभावे ऽपि मातृव्यभिचारमात्रेणापत्ये वर्णसङ्करः शङ्क्यः। सावर्ण्योत्पत्तिकारणस्योत्पादकसवर्णत्वस्याविघातादित्याह * तदपराधनिमित्तस्त्विति * व्यभिचारोत्पन्नस्यापि वर्णान्तरव्यभिचारानिश्चये वर्णसङ्करानिश्चय इत्याह * न चेति * ननु विन्नास्वेव विधिः स्मृत इत्यादिवचनाद्भर्तृव्यतिरिक्तसवर्णोत्पन्नस्यापि वर्णान्तरापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह * सवर्णेन चेति* गवादावुत्पादकसजातीयापत्योत्पादकत्वदर्शनेनेहापि तथानुमानान्न वर्णान्तरापत्तिः सम्भवतीति ब्राह्मणादिविहितकर्म्मानधिकारप्रतिपादनपरं विन्नास्विति वचनं व्याख्येयं कुण्डगोलकवचनमपि सत्येव ब्राह्मण्ये ऽवान्तरसंज्ञाविशेषप्रतिपादनपरमिति उत्पादकासावर्ण्ये ऽपि क्वचिदन्यतरसवर्णोत्पत्तिस्मरणान्नात्यन्तं तदुच्छेदः किमुत तत्सावर्ण्यइत्यतिशयार्थमाह * सङ्करजातानामपि चेति * एवं हि स्मर्यते।

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयस्सप्तमे पञ्चमे ऽपि वा।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति॥

अस्यार्थः क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्ना कन्या मूर्द्धावसिक्ता ब्राह्मणाय दीयमाना मूर्द्धावसिक्तजातेरुत्कृष्टां १ कन्यां जनयति सापि ब्राह्मणाय दीयमाना कन्यान्तरमेवेत्येवं पञ्चमे युगे पुरुषान्तरे ब्राह्मण्योत्पत्त्या जात्युत्कर्षः एवं वाशब्दात् षष्ठे वैश्यायां सप्तमे शूद्रायामिति। मूर्द्धावसिक्तादिपुत्रपरम्परायास्तु क्षत्रियादिस्त्रीणां तथैव पञ्चमादिषु क्षत्रियादिजातीयापत्योत्पत्तेरपकर्ष इति पूर्ववच्चाधरोत्तरमित्युत्तरत्रातिदेशात्सूचितं, नन्वस्यार्थस्य प्रत्यक्षेण विवेक्तुमशक्यत्वाद् ब्राह्मण्यादेश्च शास्त्रविषयत्वानङ्गीकारेण निर्मूलमेतत्स्मरणं स्यादत आह * तत्र त्विति *

१ ब्राह्मणजातितोरपकृष्टामित्यधिक २ पु०।

क चित्प्रत्यक्षावगतायां जातौ सम्बन्धग्रहणसम्भवात् गृहीतपदार्थकेन शास्त्रेणान्यत्र तत्प्रतिपादनं युक्तमिति मात्रशब्देन सूचितं, प्रत्यक्षावगतिसम्भवादन्यत्र शास्त्रव्यापारो नाङ्गीकृतः, इह तु तदसम्भवाच्छास्त्रविषयत्वं नायुक्तमित्याह * न हीति * नन्वाकारसाम्येन क चिदपि ब्राह्मण्यादिविवेकस्य प्रत्यक्षेणावगत्यसम्भवात्सर्वत्रागमगम्यत्वमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति * तस्मादिति । केन चिन्निमित्तेनेति * स्वरविशेषादिनेत्यर्थः । स्मरणस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यायोगात्तन्मूलप्रदर्शनार्थं दर्शनग्रहणं तस्याप्युत्पादकजातिस्मरणनिरपेक्षेन्द्रियजन्यत्वायोगात्पूर्वोत्पादकजातिस्मरणं तत्सहकारीति निदर्शयितुं पारम्पर्य्यग्रहणं प्रत्यक्षत्वोपपादनफलमुपसंहरति * इति भवतीति * ननु

शमोदमस्तपः शौचं सत्यमार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म प्रचक्षते ॥

इत्यादिस्मृतिपर्यालोचनया तपःप्रभृत्याचारयोगनिमित्तत्वे ऽपि ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तेस्तस्य प्रत्यक्षत्वेन दृष्टविरोधसम्भवात्किमिति महता क्लेशेन जातिः साध्यते अत आह * येषामिति * प्रमाणाभावमुपपादयितुमाह * सिद्धानां हीति * अनवस्थितत्वापत्तेरप्याचारनिमित्तत्वं न युक्तमित्याह * स एवेति * कारणान्तरमाह * तथेति * ननु तपःप्रभृत्याचारयोगिनि लोके ब्राह्मणशब्दप्रयोगदर्शनात् कथं तन्निमित्तत्वनिरासो ऽत आह * एताभिरिति * ब्राह्मणत्वप्रतिपादने द्योतकत्वमात्रं तपःप्रभृतीनां न तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यर्थः यद्वा का तर्ह्यस्याः स्मृतेर्गतिरित्याशङ्क्यैतदुक्तम् । द्योतकत्वमात्रं स्मृत्या प्रतिपाद्यते न तु तपआदीनां समुदायो ब्राह्मण्यं स्मृत्या प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । यदा तु पूर्वोक्तार्थोपसंहारपरत्वेनेयं फक्किका व्याख्यायते तदा नैताभिस्तपःप्रभृतिभिरुपपत्तिभिरयं ब्राह्मणः प्रतिपाद्यते द्योत्यतइति योज्यम् । किं त्वेताभिरितरेतराश्रयप्रसङ्गादिभिरुपपत्तिभिरयमर्थं प्रतिपाद्यते । तदुच्यते न तपआदीनां समुदायो ब्राह्मण्यमिति । ननु तपःप्रभृतीनां आचाराणां व्यभिचारित्वेन प्रत्येकं ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् युगपदनुष्ठानाभावेन च समुदायाभावान्माभून्निमित्तत्व तज्जनितस्य तु संस्कारस्य भविष्यत्यत आह * नेति * माभूच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं जात्यभिव्यञ्जकत्वं भविष्यत्यत आह * नेति * उभयत्र पूर्वोक्तमेवोपपत्तित्रयमतिदेष्टव्यम् । एवं तर्हि व्यञ्जकाभावेनाप्रत्यक्षत्वं स्यादित्यशङ्कानिराकरणार्थं पूर्वोक्तमभिव्यञ्जकं स्मारयति * किं तर्हि इति *

नन्वाचारनिमित्तत्वाभावे मासेन शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयादिति वचनमनर्थकं स्यादित्यतआह * तस्मादिति * न तु सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेः प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमप्रमाणमिति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह * पूर्ववच्चेति * विकल्पविषय एवायं न भवतीत्याह*अपि चेति * को हि तद्वेदेति*शास्त्रदृष्टविरोधोदाहरणे भाष्यकारेण पूर्वं तावदाद्यं सूत्रं योजितं * यदि प्रश्नइति * तद्व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * शास्त्रदृष्टविरोधप्रतिपादनार्थं यद्यनवक्लृप्तिरित्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे * निश्चितेति *

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

अत्र भाष्यकारेण शोभते ऽस्य मुखमित्याद्युदाहृत्य आद्यन्तावत्सूत्रं योजितं यदि भूतानुवादो ऽनर्थक इति तद्व्याचष्टे * यदि तावदिति * गर्गात्रिरात्रब्राह्मणोपक्रमोपन्यासस्य य एवं वेदेत्येवं शब्दव्याख्यानार्थत्व गर्गात्रिरात्रब्राह्मणग्रहणेनोक्तम् । उदाहरणान्तरगतैवंशब्दस्य व्याख्यानार्थं वेदानुमन्त्रणग्रहणम् । विद्यमानयोरेवेत्यनेन यथादृष्टवचनत्वं भूतशब्दस्य दर्शितम् । सम्भवति च गर्गात्रिरात्राहीनविशेषविधायिब्राह्मणस्य परिहारसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेण मुखशोभावेदानुमन्त्रणस्य तु वाजिनमिति मन्त्रलिङ्गादपि गम्यते । प्रकृतसूत्रयोजनार्थम् । अथाध्ययनफलानुवाद इति भाष्यं तद्व्याचष्टे * अथ त्विति * मुख्यरूपयोर्मुखशोभावाजिजन्मनोर्योग्यानुपलब्धिर्बाधितत्वादिति भावः । कालान्तरफलत्वेन योग्यानुपलब्धिविरोधपरिहारशङ्कानिराकरणार्थत्वेन सौत्रतथाशब्दव्याख्यानार्थं कालान्तरइत्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे * वर्त्तमानापदेशाच्चेति * तदनेन यथाभूतं मुखशोभाद्यनन्तरफलत्वेन कीर्त्यते तथाभूतस्याभावादानर्थक्यामितिसूत्र योजितम् । फलविधित्वेन कालान्तरभावित्वावगमात् वर्त्तमानापदेशो ऽस्य न भवतीत्याशङ्क्य द्रव्यसंस्कारकर्म्मस्वित्यत्र निराकरिष्यमाणत्वान्नायं फलविधिरिति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र विद्याया द्रव्यादिबाह्यत्वात्तदधिकरणाविषयत्वमाशङ्क्य संस्कारान्तर्गतिं दर्शयितुमाह * कर्म्मानुष्ठानेति * तत्र हि यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति । तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति । वर्म्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्याइत्यादीनि द्रव्यादिविषयाणि वाक्यान्युदाहृत्य किमेते फलविधयः फलार्थवादा वेति विचारयिष्यते । तत्र पर्णतादेरप्राप्तत्वेनावश्यविधेयस्य फलाकाङ्क्षायां साक्षात्पुरुषार्थरूपश्रु-

तफलसम्भवे पारम्पर्य्यपुरुषार्थरूपक्रतूपकाराख्यफलकल्पनायोगा-त्फलविधित्वेन पूर्वपक्षयित्वा यथा कथं चित्पुरुषार्थरूपफलत्वेन वि-ध्यनुपपत्तिपरिहाराद्रात्रिसत्रादिवाद्विपरिणामकल्पनानुपपत्तेर्यथाश्रु-तवर्त्तमानफलत्वसङ्कीर्त्तनस्य चानुपलब्धिविरोधान्न फलविधित्वमि-ति सिद्धान्तयिष्यते चिन्तयिष्यत्येतदित्यादिभाष्यं पौनरुक्त्याश-ङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याचष्टे * न पौनरुक्त्यादिति * एवं तर्हि सिद्धान्त्यभिमतं स्तुत्यर्थत्वमेव पूर्वपक्षिणा निराकार्यमित्याशङ्क्य तदर्थमेव स्वार्थासत्यत्वनिरूपणमित्याह * स्तुत्यर्थतेति *

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

अत्र भाष्यकारेण पूर्णाहुत्याद्युदाहरणेषु यदि भूतानुवादमा-त्रमनर्थकमित्यनेनाद्यं सूत्रं योजयित्वाऽथाफलविधिरन्येषामानर्थक्य-मित्यनेनान्यानर्थक्यसूत्र योजितम् । तत्र फलाभावसूत्रमपि योज-यितुं शक्यत्वात् किमिति न योजितमित्याशङ्क्यानन्तरेणैव निर्ज्ञात-पारार्थ्येषु फलविधित्वनिराकरणन्यायेनात्रापि फलाभावस्य सुज्ञान-त्वादित्याह * अनन्तरेणैवेति * कथमेषां तदधिकरणविषयत्वमि-त्याशङ्क्याह * पूर्णाहुतेरिति * यदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यदि पु-नरिति * न ह्यकृत्वेत्यादिनान्यानर्थक्योपपादनार्थं पौर्वापर्य्यमुपन्य-स्तम् । तत्र समानफलकर्माल्पत्वमहत्त्वमात्रेणान्यानर्थक्योपपत्तेः पौर्वापर्योपन्यासो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह * समानफलान्यपीति * अ-पिशब्देनाल्पत्वमहत्त्वमुपक्षिप्तमज्ञातस्यानुष्ठातुमशक्यत्वाद्युक्तमश्वमेध-ज्ञानस्य तदनुष्ठानात्प्राग्भावित्वं पूर्णाहुतिपशुबन्धयोस्तु कथमत आह * पूर्णाहुतीति * अग्निहोत्राद्यङ्गभूताग्न्युत्पादकाधानाङ्ग-त्वात्पूर्णाहुतेः प्राग्भावः स एष औपवसथ्ये ऽहनि ग्निदेवत्यः पशु-रालभ्यतइत्यनेन वचनेनाग्नीषोमीयस्येति भावः * प्रथमं वा निय-म्येतेति * वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्याद्युदाहृत्य किं त्र्यादयः परार्द्धपर्य्यन्ता विकल्पेनालब्धव्या उत त्रय एवेत्येकादशे चिन्तयि-ष्यते । तत्र बहुवचनेन द्वित्वातिरिक्तसङ्ख्यासामान्यरूपबहुत्वा-भिधायिनां तद्विशेषाकाङ्क्षायां परार्द्धातिरिक्तसङ्ख्याविशेषाभावा-त्तत्पर्य्यन्तत्र्यादिसंख्याविशेषाक्षेपात्समुच्चये संख्यान्तरोपजननेन स-र्वविनाशापत्तेर्विकल्पेन विनियोग इति । बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्प. स्यादित्यनेन पूर्वपक्षयित्वा प्रथम वा नियम्येत कारणादनतिक्रम स्यादित्यनेन त्रिसंख्योपादानं विना चतुराद्युपादानाशक्तेरवश्योपादे-यत्रित्वमात्रेण बहुवचनोपपत्तेरतिरिक्ताक्षेपे प्रमाणाभावात् त्रित्व-

नियम इति सिद्धान्तयिष्यते । दृष्टान्ते पौर्वापर्य्यादरार्थमेव तेनैव पथेत्युक्तमित्याह * तथा चेति * भवत्वन्यानर्थक्यमत आह * तस्मादिति * फलविशेषार्थत्वेन तर्ह्यन्येषामर्थवत्त्वं भविष्यतीत्यत आह * न चेति * नन्वेवमपि सिद्धान्त्यभिमतस्तुत्यर्थत्वानिराकरणात्पूर्वपक्षो न सिद्धो ऽत आह * न चेति *

अभागिप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

अत्र भाष्यकृता न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्यप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधन्तीति बहुवचनं प्रयुक्तम् । तदयुक्तम् । पृथिवीचयनस्य प्राप्तेः प्रतिषेधभागित्वादित्याशङ्क्याह * त्रीण्यपीति * विज्ञायत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * अन्तरिक्ष इति * अस्तु तर्हि पर्युदासो ऽत आह * अतश्चेति * प्रतिषेधग्रहणं पर्युदासस्याप्युपलक्षणार्थमिति भावः । उभयत्र सिद्धान्त्यभिमतं नित्यानुवादत्वं निराकर्त्तुमाद्यं सूत्रं योजयति * अथापीति * पृथिवीचयनस्याप्रतिषेधभागित्वप्रदर्शनार्थं पृथिवीचयनप्रतिषेधार्थं च यद्वाक्यं भवेत् चयननिषेधार्थमेव तदितिभाष्यं तदुपपादयति * पृथिवीति * अस्तु तद्बाधो ऽत आह * बाधे चेति * विकल्पेन चयनविधेरप्यर्थवत्त्व भविष्यत्यत आह * विकल्पे ऽपीति * पाक्षिकबाधार्थमेवायं प्रतिषेधो भविष्यति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीतिवदत आह * कामसंयोगाच्चेति * पशुकामश्चिन्वीत प्रजाकामश्चिन्वीतेत्यादिभिर्वाक्यैः काम्यत्वावगमाद्विनापि प्रतिषेधं पाक्षिकत्वसिद्धेः प्रतिषेधानर्थक्यमिति भावः । न च कामाभावे पाक्षिकत्वं प्रतिषेधवशाद्भविष्यतीति शक्यं वक्तुं काम्यस्य कामनाभावे प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधायोगात् विशेषणोपादाने च तत्परतयावगतस्यास्य प्रतिषेधस्य क्रियायां कल्प्यत्वेन दौर्बल्याच्च पाक्षिकत्वापादने सामर्थ्यमस्तीत्याह * दुर्बलश्चेति * ननु दुर्बलेनापि प्रतिषेधेनागत्या पाक्षिकचयनविधिबाधो नातीव दोषमावहतीत्याशङ्क्य अथाप्रमाणं नैष विरोधो भवतीत्यनेन भाष्येण प्रतिषेधाप्रामाण्येनागतिपरिहारः कृतस्तदतिस्पष्टत्वान्न वार्त्तिककृता व्याख्यातम् । ननु बहुतरक्लृप्ताग्निहोत्रादिविधिविरोधेनैकस्य कल्प्यस्य पूर्णाहुत्यादिविधेरप्रामाण्यं युक्तं इह तूभयोः प्रत्यक्षत्वेनाविशेषात्कथमेकान्ततः प्रतिषेधस्यैवाप्रामाण्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थं भाष्यम् * कथं तत्प्रमाणमित्यादि * तत्र

---

१ अगत्येति इष्टकाभिरग्निं चिन्वीतेतिवचनात्सामर्थ्यात्पृथिव्यामेव चयनं प्राप्तं तत्र न पृथिव्यामिति यथाश्रुते ऽर्थे ऽभ्युपेतव्ये विधिरनर्थकः प्रसज्यति. ।

स्वयमाकुलत्वमुपपादयति * एतदेवेति * अप्राप्तस्य चयनस्य पृथिव्याधारत्वनिषेधायोगात्प्राप्तिस्तावदङ्गीकार्या पुनश्चानाधारचयनायोगात्तन्निषेधोऽपीत्येतदेवेत्यनेन परामृष्टम् । किं तद्विध्यन्तरमित्यपेक्षायामाह * विध्यन्तरं चेति * अस्य गुणपरत्वाच्चयनोत्पत्तिवाक्योपलक्षणार्थत्वं दर्शयितुमिष्टकावाक्योपन्यासः स्तुत्यर्थत्वं चानाशङ्क्यमेवेत्याह * प्ररोचनाबुद्धिस्त्विति *

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

नन्वतः परं स्वार्थेनैवानर्थक्यं प्रतिपादयतीति वार्त्तिककृद्वचनात्स्वार्थासत्यत्वरूपानर्थक्यप्रतिज्ञायामयं हेतुर्गम्यते तच्च विरुद्धम् । अनित्यो ह्यत्र प्रवाहणापत्यं बबरः स्वार्थः प्रतीयते तत्रासत्यत्वे सति अनित्यसंयोग एव न स्यात् न[1] चानित्यसंयोगेनानित्यसंयोगाभावः साध्यो भवितुमर्हति * उच्यते[2] * अनित्यसंयोगप्रसङ्गोऽत्र हेतुर्विवक्षितः ततश्च स्वार्थसत्यत्वेऽनित्यसंयोगप्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं स्वार्थासत्यत्वं बबरः प्रावाहणिरित्यादीनामेष्टव्यमितिसूत्रार्थो भवति अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमित्यत्राप्यर्थप्रकाशनपक्षे यस्य योऽर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्य. क्व चिच्चानित्यैरकर्माङ्गभूतैः स्वार्थैरर्थवन्तो मन्त्रा लक्ष्यन्तइत्युपक्रमवार्त्तिकाद्यद्येतद्विवक्षितं तथा सत्यादिमदर्थाभिधानाद्वेदस्य कृत्रिमत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चोपसंहारवार्त्तिकादनित्यसंयोगः खल्वपि भवेन्मन्त्रेष्वभिधानार्थेष्वितिभाष्याच्चायमेवार्थः प्रतीयते । अन्यानर्थक्याभागिप्रतिषेधयोरप्येवम्[3] । तत्रापि स्वार्थासत्यत्वे तयोरभावात्सूत्रव्याख्यानार्थमनित्यसंयोगश्चेति भाष्यं तत्सोपस्कारमेव द्रष्टव्यम् । अनित्यसंयोगः स्वार्थवत्त्वे प्रसज्येत तस्मादानर्थक्यमेव युक्तमिति तत्रानित्यसंयोगप्रसङ्गान्माभूत्स्वार्थस्य सत्यत्वं स्तुत्यर्थत्वं तु सिद्धान्त्यभिमतं निराकर्त्तुमशक्यमित्याशङ्क्याह * सर्वोपाख्यानेष्विति * अयमाशयः अन्यपरत्वं ह्युच्यमानं कार्यपरत्वं वा स्यात् स्तुतिपरत्वं वा तच्चोभयमपि प्रतीत्यनारूढत्वान्न युज्यते तेन पारिशेष्यादर्थवत्त्वमङ्गीकुर्वता स्वार्थपरत्वमेव वाच्यं तत्र चानित्यसंयोग प्रसज्येत इति । ननु परं तु

१ यदा स्वार्थासत्यत्वरूपानर्थक्यप्रतिज्ञा तदा बबरादीनामनित्यानामर्थानामभाव इत्यभिप्रायेणाह नचेति ।

२ बबरादिवाक्यानि प्रतीयमानबाधितार्थकानि सत्यत्वे ऽनित्यसंयोगप्रसङ्गात् ।

३ साध्य तदेव सत्यार्थत्वे ऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गात् यथार्थत्वे प्रसज्यमानाप्रतिषेधभाग्यर्थप्रतिषेधकत्वादिति ।

श्रुतिसामान्यमात्रमित्यत्र बबरादिशब्दानां नित्यसिद्धवाय्वाद्यर्थाभिधायित्वस्योक्तत्वात्स्वार्थपरत्वे ऽपि नानित्यसंयोगप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणार्थं वेदप्रामाण्ये सतीति भाष्यं तद्व्याचष्टे * स चेति * अयमाशयः । अनित्यार्थाभिधायित्वे कृत्रिमत्वेन वेदस्याप्रामाण्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं कथं चिन्नित्यसिद्धवाय्वाद्यर्थवचनत्वं कल्पितं यदा तु कथं चित्प्रामाण्यं न सम्भवति तदा यथाश्रुतार्थपरित्यागकारणाभावान्न क्लेशेन बबरादिशब्दानां वाय्वादिवचनत्वकल्पनं युक्तमिति । नन्वेवमप्रामाण्ये सति यथाश्रुतार्थपरित्यागकारणाभावादनित्यार्थाभिधायित्वमनित्यार्थाभिधायित्वे बबरादिवाक्यानां कृतकत्वेनाप्रामाण्यमितीतरेतराश्रयमाशङ्क्येतरैकदेशवदित्युक्तम् * तस्यार्थः * यथेतरेषामनित्यसंयोगरहितानामापो वै शान्ता इत्यादीनामेकदेशानामक्रियार्थत्वादप्रामाण्यं तथैतेषामनित्यार्थानामप्यक्रियार्थत्वेनैवाप्रामाण्यसिद्धेर्न इतरेतराश्रयत्वमिति । नन्वध्ययनविधिबलात्सर्वस्य वेदस्य पुरुषार्थौपयिकत्वावगतेः कथमर्थवादानर्थक्यशङ्का अत आह * तस्मादिति * अदृष्टार्थत्वे ऽपि पुरुषार्थौपयिकत्वोपपत्तेर्नैकान्ततो ऽर्थपरत्वमध्यापनविधिराक्षिपतीति भावः । एवमादीनामित्यनेनैतद्दर्शयति प्रथमसूत्रव्युत्पादितमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वमर्थवादेष्वेवासम्भवादाक्षिप्य तेन सर्वत्र विधेर्हि प्रयोजनाकाङ्क्षायां दृष्टे सम्भवत्यदृष्टं न कल्प्यमिति तत्रोक्तम् । न च सर्वत्रैकरूप्येण भाव्यमिति नियमो युक्तः । स्तोभादिष्वर्थपरत्वासम्भवात् । अथ तत्रापि नियतकालसामभागपूरणाद्यर्थत्वादर्थज्ञानार्थत्वाभावे ऽपि दृष्टार्थत्वमात्रेणैकरूप्यमुच्यते । ततो ऽत्रापि यत्सम्भवति तत्प्रयोजनमित्यनेन रूपेणैकरूप्यं मत्वा सन्तोष्टव्यम् । यद्वा अध्ययनसंस्कृतैरक्षरैर्यच्छक्यते पुरुषार्थरूपं तत् कुर्यादित्यध्ययनविधिना वेदाध्ययनस्य शक्यफलसाधनत्वावगमादर्थवादाक्षरैः कस्य चित्पुरुषार्थरूपस्य कर्त्तुमशक्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वमेवाङ्गीकृतमित्याह * अथ वेति * प्रत्यक्षशब्देनापरोक्षाकारवाचिना[1] ग्रहणपर्यन्तमध्यापनमभिप्रेतं तस्योपेक्षाफलत्वमुपपादयितुं[2] हेतुतयार्थवादजनितस्य[3] ज्ञानस्य हेयोपादेयार्थविषयत्वेन तद्वाक्यानामुपेक्षाफलत्वं दृष्टान्तमिषेणोक्तं द्रष्टव्यम् । अर्थपरत्वाभावे ऽपि कर्मानुष्ठा-

१ ग्रहणपर्यन्तताया प्रत्यक्षत्व भवतीतिभाव. ।

२ तस्य ग्रहणपर्यन्ताध्ययनस्योपेक्षाफलत्वमुपपादयितुमर्थवादवाक्यानामुपेक्षाफलत्वं दृष्टान्तमिषेण हेतुतयोक्तमिति सम्बन्ध ।

३ अर्थवादवाक्यानामुपेक्षाफलत्वमुपपादयितुमाह अर्थेति ।

नकाले उच्चारणार्थत्वसम्भवादर्थवादाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वं निष्प्रयोजनत्वं वा पूर्वपक्षिणापि नाङ्गीकार्य्यमित्याशङ्कते * अथेति * परिहरति * प्रयोगेति * अव्यापाररूपत्वेन मन्त्राणां व्यापारग्राहिणा करणेन साक्षाद्ग्रहणायोगादुच्चारणद्वारा तद्ग्रहणं तद्ग्रहणाच्चोच्चारणार्थतेत्यन्योन्याश्रयापत्तेर्न प्रकरणपाठमात्रेण विनियोगो युक्तः सामर्थ्यात्त्वभिधानक्रियार्थत्वावगमे तद्द्वारा प्रकरणग्रहणोपपत्तेरनुच्चारितस्याभिधानाशक्तेः कर्म्मकालोच्चारणसिद्धिरिति भावः। मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन चार्थवादानामर्थपरत्वाभावे ऽपि कर्म्मकालोच्चारणमत्रत्यःपूर्वपक्षी मन्यतइत्यनभिमतमपि प्रौढ्यानुजानाति * अथ वेति * अस्मिन्पक्षे सूत्रविरोधमाशङ्क्याह * यत्त्विति *

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥७॥

पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्भिन्नविषयत्वापत्तेरपूर्वोदाहरणानुपपत्तिमाशङ्कते * पूर्वपक्षेति * नातिप्रयत्निनां परिहारमाह * केचिदिति* भाष्यकारस्यानिपुणत्वापत्तेरिमं परिहारं दूषयति*यद्यपीति * स्वमतेन परिहरति * तदभिधीयतइति * अत्र भाष्यकारेण वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवतेति यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं वा तथापि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात्प्रमाणमित्युक्त्वा कथमेकवाक्यभाव इति पृष्टे पदानां साकाङ्क्षत्वाद्विधेस्तुतेश्चैकवाक्यत्वमित्यभिधानादेकवाक्यत्वं प्रामाण्यकारणं[2] स्तुत्यर्थत्वं त्वेकवाक्यत्वकारणमुक्तमिति प्रतिभाति । तच्चायुक्तं, विध्येकवाक्यत्वं विना लाक्षणिकस्तुत्यर्थत्वायोगादितरेतराश्रयापत्तेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे * तत्रेति * स्तुत्यर्थत्वोपपादनद्वारेणैकवाक्यत्वस्योपयोगरूपप्रामाण्यकारणत्वमभिप्रेतं न साक्षात् विधिस्तुतिपदसाकाङ्क्षत्वं तु समभिव्याहारावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहायोक्तमित्यदोषः। तदेतद्भाष्यमाक्षिपति * एतावत्त्विति * सामान्यत.पुरुषार्थानुबन्धित्वासिद्धौ तदधीनलाक्षणिकस्तुत्यादिद्वारविशेष निरूपणाशक्तेस्तदेवादौ साध्यमिति प्रथमशब्देनोक्तम् । स्वारसिकैकवाक्यत्वावगमे[3] श्रौतार्थत्यागस्य गङ्गायां घोष इत्यादौ दर्शनात्तद्व्युदासार्थं बलादित्युक्तम् । स्वरसतो प्रतीयमानाप्येकवाक्यता

१ प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यादित्यर्थ ।

२ धर्मप्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यकारण तद्बाधित ततो धर्मप्रमानुत्पत्ते ।

३ ननु समभिव्याहारलक्षणैकवाक्यताप्रकृते स्वारसिकीसम्भवतीति चेत विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्व स्वारसिकमेकवाक्यत्व विवक्षित प्रकृते त्वर्थवादाना निराकाङ्क्षत्वेन तदभावात् ।

पुरुषार्थानुबन्धित्वलाभाय स्तुत्यर्थत्वावधारणात्तद्वशेन कल्प्यमाना नेतरेतराश्रयापादिकेत्याशङ्कां निराकर्त्तुं पुरुषार्थत्वं वेत्युक्तम् । पुरुषार्थानुबन्धित्वस्याप्यप्रमाणकत्वादितिभावः । बहुक्षीरादिवाक्येषु रूपभङ्गेनापि पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वदर्शनाद्वेदे ऽपि तथानुमानं स्यादित्याशङ्कते * लौकिकवाक्येष्विति * आक्षेप्ता पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वे साध्ये वाक्यत्वस्य ,हेतोरप्रयोजकत्वं दूषणमाह * तत्रेति * एतदेवोपपादयति* लोके ऽपीति * समाधानान्तरमाशङ्कते * तत्रेति * कथं तेन सूत्रेण पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वसिद्धिरत आह * न हीति * आदरणान्यथानुपपत्तिः पुरुषार्थपर्यवसायित्वे प्रमाणं तेन सूत्रेण वक्ष्यतइति भाव । न च व्यामोहादादरोपपत्तिरित्याह * यद्यपीति * एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * एतदप्याक्षेप्ता दूषयति * न त्वेतदिति * नन्वाप्तवाक्यवत्पुरुषाधीनप्रामाण्याङ्गीकरणमपि न दोषाय स्यादत आह * यदि हीति * अयमाशयः किमत्र स्वादरान्यथानुपपत्त्या प्रयोजनवत्त्वकल्पनं स्यात् पुरुषान्तरादरान्यथानुपपत्त्या वा । तत्राद्ये पक्षे स्वादरात्प्रयोजनवत्त्वावगमः प्रयोजनवत्त्वावगमाच्च स्वादर इत्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यनेनोक्तम् । द्वितीये तु मूलप्रमाणाभावेनान्धपरम्परेत्याह * अथेति * तदेव दर्शयति * सर्वत्र हीति * नन्वादरान्यथानुपपत्त्याध्येतृषु प्रयोजनवत्त्वज्ञाने कल्पिते तत्कारणीभूतं किंचिन्मूलप्रमाणं कल्पयिष्यामो ऽत आह * तेनेति * कस्यचिन्मूलप्रमाणस्यासम्भवाद् भ्रान्तिमूलत्वं प्रसज्येतेति भावः । कथमसम्भवो ऽत आह * अतो यावदिति * एवमाक्षिप्याध्ययनविधिरेव सर्वस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे प्रमाणमिति स्वमतेन समाधातुमुपक्रमते * तदुच्यतइति * विध्यादिसाधारण्यप्रदर्शनार्थं सकलग्रहणं पूर्वं तावत्सर्वोपयोगः प्रतिपाद्यते पश्चादर्थवादानां द्वारविशेष इति तावच्छब्देनोक्तम् । निष्प्रयोजनाक्षरमात्राध्ययने ऽपि बुद्धिपूर्वकारिणां पुंसां प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वान्नैकस्याप्यक्षरस्य निष्प्रयोजनत्वमध्ययनविधिरनुमन्यते । न चैकदेशे दृष्टार्थस्यादृष्टार्थत्वमेकदेशान्तरे युक्तम् । एकत्र नियमविधिरपरत्राप्राप्तविधिरिति वैरूप्यस्यापरिहार्य्यत्वात् तस्मात्सकलस्यैव वेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वमध्ययनविधिबलादवसीयतइति भावः । ननु क्वचिदध्ययनविधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वे सिद्धे सत्यवैरूप्याय सर्वत्र तथाङ्गीकरणं युक्तं तदेव तु निष्प्रमाणकं समानपदोपात्तस्याध्ययनस्यैव भाव्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य प्रथमसूत्रोक्तं दृष्टार्थत्वे दर्शयि-

१ अर्थवादवाक्यं पुरुषार्थपर्यवसायि वाक्यत्वात् बहुक्षीरादिवाक्यवत् ।

तुमाह * तत्रेति * कस्मिन्नंशे तर्हि तस्य निवेशोऽत आह * तत-
श्चेति * साध्यांशानिवेशकारणस्य विधिविरोधस्यात्राभावमविरो-
धादित्यनेन दर्शयति । नामार्थस्य करणांशे निराकर्त्तुं सन्निधेरित्यु-
क्तम् । तेनात्र भाव्याकाङ्क्षायां श्रुतभाव्याभावादश्रुतादृष्टकल्पने च
तस्य स्वरूपं तज्जन्यत्वं तत्र चाध्ययनस्य शक्तिः कल्प्येतेत्यनन्तादृ-
ष्टकल्पनागौरवापत्तेर्दृष्टस्य जन्यत्वमात्रं कल्पनीयमित्याह * तेनेति*
एवं तर्ह्यनन्तरदृष्टाक्षरग्रहणमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यान्नाभिमतं वाक्या-
र्थज्ञानपर्यन्तत्वं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य प्राक् पुरुषार्थसिद्धेर्नैराकाङ्क्ष्याभा-
वं दर्शयति * तस्यापीत्यादिना । निराकाङ्क्षी भवतीत्यन्तेन । आधा-
नादिविधीनामपुरुषार्थरूपाहवनीयादिमात्रे नैराकाङ्क्ष्यदर्शनादिहापि
तथा स्यादित्याशङ्क्याह * एवमिति * एवं तर्हि न साक्षात्पुरुषार्थपर्य-
वसाय्येव सर्वत्र फलमस्त्वत आह * न चेति * पारम्पर्यपुरुषार्थ-
फलत्वेनापि विध्युपपत्तेर्न्न नियोगतः साक्षात्पुरुषार्थफलत्वे किं चि-
त्प्रमाणमस्तीति भावः । एवमपि कथमत्र दृष्टफलत्वनिश्चयोऽत
आह * योग्यतया हीति * लाघवमनेन निश्चयकारणमुक्तम् । एवं
तर्हि होमादावप्याहवनीयप्राप्त्यादिदृष्टकार्यसम्भवाददृष्टकल्पना न
स्यात् वक्तव्यो वा विशेषोऽत आह * तत्रेत्यादिना अदृष्टकल्पनेत्य-
न्तेन * पारम्पर्य्येणापि तस्य पुरुषार्थानुबन्धाभावात्फलत्वं न सम्भ-
वतीति भावः । नन्वेवमपि पारम्पर्य्यपुरुषार्थानुबन्ध्यक्षरग्रहणमन-
न्तरदृष्टत्वात्फलं स्यात्साक्षात्पुरुषार्थरूपं वा स्वर्गादिवाक्यार्थज्ञानस्य
तूभयरूपरहितत्वात्फलत्वाङ्गीकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य तत्प्रतिपत्त्युप-
योगितया सामान्यन्यायं तावद्वक्तुमारभते * सर्वत्र चेति * वि-
हितेऽवघातादावफलात्मकवैतुष्यादिदृष्टकार्यपरम्परायामान्तरालिकं
यत्पुरोडाशादि क्रतवे यागादि वा पुरुषार्थाय चोद्यते तदेव तस्य क्रतोः
पुरुषार्थस्य वा साधनम् । पूर्वस्य त्ववघातादिविधेः पुरोडाशादि-
यागाद्युपकारार्थत्वमात्रं न पुरुषार्थपर्य्यन्ततेत्यर्थः । पेषणादीनां
तर्हि कथमन्वयोऽत आह * यानि त्विति * पेषणादिविधेयानि
कार्याण्यनुष्ठेयानि पेषणादीनि तानि पूर्वविहितस्यावघातादेः स्वव्या-
पारमात्रतया द्वारमात्रतयान्वीयन्ते नान्तरीयकत्वात्तैर्विना ऽवघा-
तादिना पुरोडाशादेः कर्त्तुमशक्यत्वात् । किमिति पेषणादेरवघा-
तादिसाध्यत्वं पुरोडाशसाधनत्वं वा नेष्यत इत्याशङ्क्योक्तम् * प्राक्
साध्यसाधनभावेनाचोदितत्वादिति * यदि[2] ह्यवघातविधेः प्राक्

१ अनुष्ठानापेक्षयेत्यर्थः ।
२ किमपेक्षया प्रागत आह ।

पेषणादेः पुरोडाशसाधनत्वमवगतं स्यात्तत्प्रयोजनवत्त्वेन योग्यत्वादवघातसाध्यत्वं युज्येत पुरोडाशप्रकृतिभूतव्रीह्युद्देशेन विधानाच्चावघातस्यैव पूर्वं पुरोडाशसाधनतां प्रतीमः । यदि च पेषणादिविधेः प्राक् पेषणादेरवघातसाध्यत्वावगमः स्यात् ततो द्वारमात्रत्वं न युज्येत न त्वेतदस्ति पुरोडाशस्यैवोक्तन्यायेनावघातसाध्यत्वावगमादित्यर्थः यद्वोत्तरविधिशब्देन[1] पुरोडाशविधिमभिप्रेत्य तस्मात्प्राग्यानि कार्याणीति योज्यम् । नन्वेवं[2] तद्वदाहानुमितविधिबलेन भस्मसाद्भावस्यापि फलसाधनत्वावगमादश्रुतफलस्य होमस्य तत्साधनत्वोपपत्तेर्न दृष्टफलकल्पना स्यादित्याशङ्क्याह * यत्र त्विति । अयमाशयः[3] * विध्यभावे ऽप्यदग्धस्य क्रत्वर्थस्य कदाचिदुपघाते सति क्रतुवैगुण्यापत्तेस्तत्परिहाराय दाहादरोपपत्तेर्नैकान्ततो विध्यनुमानं विध्यनुमाने ऽपि द्वारमात्रतयापि विध्युपपत्तेर्न्न फलसाधनत्वकल्पना युक्तेति । एवं सामान्यन्यायमुक्त्वा तदनुसारेण यथाध्ययनविधेर्वाक्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वं भवति तथा प्रपञ्चयन्नाह । तत्रेति । श्रुतफलेषु क्लृप्तः पुरुषार्थो ऽश्रुतफलेषु कल्पयिष्यमाण इति सर्वाणि प्रधानवाक्यानि अनेन परामृष्टानि । तत्प्रतिपादनं यावदित्यनेनाक्षरग्रहणादीनां पेषणादिन्यायेनावान्तरव्यापारमात्रत्वादध्ययनफलत्वं निराकृतं फलवद्व्यवहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गतानिष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवधार्यतइत्यनेन न्यायेन वाक्यार्थज्ञानार्थं स्वाध्यायोद्देशेन विहितस्याध्ययनस्य पुरोडाशार्थावघातवद्वाक्यार्थज्ञानार्थत्वावधारणात्तदन्तरालवर्त्तिनामक्षरग्रहणादीनां पेषणादिन्यायेनावान्तरव्यापारत्वमात्रं युक्तमिति भावः। ननु पुरोडाशस्य विध्यन्तरेण क्रत्वर्थतया फलत्वज्ञानाद्युक्तमवघातसाध्यत्वं वाक्यार्थज्ञानस्य तु कथमत आह * परतस्त्विति * वाक्यार्थज्ञानस्य सामर्थ्येन यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीतिवाक्येन वा कर्म्मानुष्ठानार्थत्वावधारणात्कर्म्मणां च विध्यन्तरैः पुरुषार्थफलत्वावधारणात् न तत्पर्य्यन्तमध्ययनविधिरायास्यति इत्यर्थः । ननु च भवतु प्रधानवाक्यानां स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण पर्य्यवसानमङ्गवाक्यानां त्वर्थद्वारेण स्वरूपस्यापि मन्त्रवत्प्रधानैर्ग्रहणात्कर्म्मकालप्रयोज्यत्वावगते-

१ यदा तूत्तरविधेरितिपञ्चमी तदोत्तरविधि पुरोडाशविधि. प्रागितिच कार्यपदेन सम्बध्यतइत्याह यद्वेति ।

२ तद्वादरानुमितेति २ पु० पु०

३ नन्वादरानुमितविधिविहितत्व भस्मसाद्भावस्य विद्यतएवकथमुच्यते न किंचिद्विधीयतइत्यत आह अयमाशयइति ।

नार्थप्रतिपादनमात्रेण पर्य्यवसानमित्याशङ्क्याह * यानि त्विति * अयमाशयः । न मन्त्राणामङ्गभूतार्थप्रतिपादनमात्रेण स्वरूपग्रहणं ज्ञातं किं तु विधिवशात्।न चाङ्गवाक्यानां विधिरस्ति प्रकरणपाठेन च क्रत्वङ्गत्वं शङ्क्यमानमनारभ्याधीतानां तावन्न शक्यते शङ्कितुं प्रकरणाधीतानामपि प्रयाजादिवाक्यानां प्रमाणाभावान्न सम्भवतीति।एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * अदृष्टार्थत्वेन क्रतोरदृष्टोपकारापेक्षत्वान्न दृष्टार्थाङ्गवाक्यग्राहकत्वमित्यर्थः[2] प्रयोजनशब्देनोपकारमाह न च साक्षात्क्रतुसम्बन्धायापि प्रयोज्यत्वकल्पनं[3] पारम्पर्येणापि पुरुषार्थानुबन्धलाभादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * अत इति * अङ्गानां प्रधानवाक्यवदेकान्तरितपुरुषार्थान्वयित्वाद् बाह्यत्वम् । तद्वाक्यानां तु द्व्यन्तरितत्वात्प्रधानाद्,बाह्यतरत्वं एतच्च द्व्यन्तरितत्वं प्रकरणाधीताराद्उपकारकाङ्गवाक्यविषयं सामवायिकाङ्गवाक्यानां त्वादिशब्दोपात्तोपनयनादिवद् बहुव्यवधानमित्याह * एवमिति[4] * स्वमते पुरोडाशस्यैव साक्षात्प्रधानभूतयागसाधनत्वाद्भाष्यकाराभिप्रायेण द्व्यवदानग्रहणं व्यवहिततरत्वप्रदर्शनार्थं कृतं आदिशब्दो व्रीह्यादीत्यादिशब्दोपात्ताज्यादिविषयः चतुर्गृहीताद्यभिप्रायो द्रष्टव्य एतामेव सन्निधिव्यवधिव्यवस्थामनारभ्याधीताङ्गवाक्येष्वतिदिशति * एवमेवेति * कथं तर्ह्यनारभ्याधीतानां प्रकरणाधीतेभ्यो दौर्बल्यमत आह * तत्र त्विति * असम्बद्धवाक्यान्तरव्यवायेन तेषां प्राकरणिकाङ्गवाक्यवत्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वायोगादिति भावः । अनङ्गवाक्यनां त्वतिदूरव्यवधानमित्याह * यानि त्विति * ननूक्तेन द्वारेण पुरुषार्थानुबन्धिकर्म्मानुष्ठानोपयोगिवाक्यार्थज्ञानं सर्वविधिवाक्येषु सम्भवदपि सकलवेदाव्यापित्वान्नाध्ययनविधिप्रयोजनं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्य सूत्रभाष्यकारानुक्तत्वादुपनिषद्वाक्यानां तावदुपयोगमाह * एतेनेति *उपनिषदामपि[5] आधानादिवाक्यन्यायेन दूरस्थेनेव क्रतुफलेन नैराकाङ्क्ष्यमित्यर्थः । कथमित्यपेक्षिते क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनद्वारेणेत्युक्तम् । परलोकफलेषु[6]कर्म्मसु विनाशिदेहादिव्यतिरिक्तनित्यकर्तृभोक्तृरूपात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेरहंप्रत्ययेन च देहे ऽपि दृष्टेन स्फुटतया तद्व्यतिरेकस्य ज्ञातुमशक्यत्वा-

१ वाक्यार्थप्रतिपादन दृष्टोऽर्थं ।

२ नन्वङ्गानामफलत्वात कथ प्रयोजनद्वारेणेत्युक्तमत आह प्रयोजनेति ।

३ प्रयोगकालपाठकल्पनमित्यर्थं ।

४ ननु द्व्यवदानस्याचार्यमते प्रतिपन्नित्वात कथयागसाधनत्वमुक्तमत आह स्वमत इति ।

५ यथाधानादिवाक्याना क्रत्वङ्गभूताग्निसंस्कारप्रतिपादनद्वारेण पुरुषार्थत्व तथेत्यर्थं ।

तु शास्त्रीयमात्मज्ञानं क्रतुविधिभिरपेक्षितं तस्य चानारभ्य विहित-
स्यापि सामर्थ्येन पूर्वोदाहृतेन वाक्येनोपनिषदाममन्त्रत्वेन स्वरूप-
प्रयोज्यत्वाभावादुपनिषज्जनितस्यात्मज्ञानस्य फलातिशयलक्षणवी-
र्यवत्तरत्वहेतुत्वाभिधानपरेण क्रत्वङ्गत्वावधारणात् तद्द्वारेण पु-
रुषार्थानुबन्धित्वम् । ज्ञानस्य चाऽव्यापाररूपत्वेन स्वरूपेणाविधेय-
त्वे ऽप्युपासनापरनामधेयं ध्यानमेवात्मा ज्ञातव्य इत्यादिभिर्विधी-
यते । अप्रतिपन्नस्वरूपस्य च ध्यातुमशक्तेरात्मस्वरूपप्रतिपादन-
मविनाशी वा अरे ऽयमात्मेत्यादिभिः क्रियमाणं विध्यपेक्षित-
त्वान्नार्थवादेष्विवानादरमर्हतीति तद्द्वारेणोपनिषदां पुरुषार्थपर्य-
वसानामिति भावः । एतच्च संसारिरूपात्मप्रतिपादनाभिप्रायम् ।
असंसारिरूपसगुणानिर्गुणात्मज्ञानस्याभ्युदयनिःश्रेयसार्थतया साधु-
शब्दाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्सिद्धार्थप्रतिपादनपराणामप्युपनिषदा-
मुपासनाविधिशेषतया [1]चोदनाशब्देनोपादानसम्भवाच्चोदनासूत्रप्र-
तिज्ञातप्रामाण्यसाधनं सङ्गतम् । पुरुषार्थौपायिकत्वेन चात्मस्वरूप-
प्रतिपादनेनैराकाङ्क्ष्यसम्भवात् पदैकवाक्यत्वाभावेनार्थवादवैलक्ष-
ण्यमिति सर्वमनवद्यम् । मन्त्रनाम्नोः केन द्वारेण नैराकाङ्क्ष्यम-
त आह * मन्त्रेति * योज्यते संबध्यते भावनया सहानेनेति व्यु-
त्पत्त्या योजनाशब्देन द्वारमुक्तम्। ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतानभि-
धायित्वेनाक्रियार्थत्वान्मन्त्रादीनामानर्थक्यमाशङ्कितं तत्कथं क्रिया-
र्थत्वमव्युत्पाद्यैवार्थवत्त्वं व्युत्पाद्यते तत्राह * तेनेति * येन भा-
वनासंबन्ध्यर्थप्रतिपादनेनैवार्थवत्त्वं वक्ष्यते तेन भावनान्तर्गतिः सि-
द्धेवेत्यर्थः अर्थवादोपयोगद्वारानभिधाने ऽप्यध्ययनविधिबलेन सा-
मान्यत सर्वोपयोगस्य साधितत्वात्सर्वेषामित्युक्तम् । एतच्च सा-
मान्यतः सर्वोपयोगप्रतिपादनं, सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च
वार्त्तिकइति न्यायाद्विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति सूत्रावयवारूढं[2] द्र-
ष्टव्यं, तत्र तुशब्देनानर्थक्यनिराकरणार्थेनार्थवत्त्वं सामान्यतः सर्वे-
षां प्रतिज्ञातं श्रुतिवृत्त्या क्रियार्थत्वानवगमे ऽपि क्रियाविध्येकवा-
क्यत्ववशेन लक्षणया तदपेक्षितार्थप्रतिपादनाक्रियार्थत्वमुपपा-
दयितुं विधिनैकवाक्यत्वादित्युक्तमिति योज्यं, भाष्यम-

---

१ चोदनेति ननु चोदनाशब्दस्य मन्त्रार्थवादनामधेयापेतमहावाक्यत्वमुक्तम् । तत्र चोपनिषदामनन्तर्भावात्पुरुषार्थौपयिकत्वेन चेत्यग्निमभाक्तिकयार्थवादेभ्य पृथक्करणात् कथं चोदनाशब्देनोपादानं कथं वा तत्सूत्रप्रतिज्ञातप्रामाण्यसाधनमिति चेत् सत्यं किं तु कर्तुरितिकर्तव्यतात्वेन सर्वत्र भावनान्तर्गतेरुक्तदोषाभावादित्यर्थः ।

२ सूत्रेति तत्रश्चावृत्त्या सामान्यविशेषसमाधानपरतया सूत्रं योजनीयमिति ।

पि यद्यपीत्यादिप्रमाणमित्यन्तमेतत्सूत्रावयवव्याख्यानपरमेव यो ऽयम् । यद्यप्यर्थवादादिभ्यः श्रुत्या क्रिया तत्सम्बद्धं वा नावगम्यते तथापि तत्रैव प्रमाणं विध्युद्देशैकवाक्यत्ववशेन लक्षणया वृत्त्या तत्परत्वसम्भवादिति । एवं सामान्यतः सर्वेषां क्रियार्थत्वमुपपाद्येदानीमर्थवादानां क्रियार्थत्वनिर्वाहाय द्वारविशेषं प्रतिपादयितुं यो ऽपि चेत्यादिनोक्तं पूर्वपक्षन्तावदनुभाषते * यस्त्विति * क्रियाप्रतिपादकत्वं हि क्रियार्थत्वं न चार्थवादैराख्यातवत्स्वरूपेणासौ प्रतिपाद्यते नापि फलादिपदवत्तदंशः कश्चित्साध्यादिः तस्मात्तदर्थस्य भावनांशत्रयानन्तःपातान्न तत्प्रतिपादकत्वं विनार्थवादानां भावनया ग्रहणमित्यर्थः । एवमनुभाष्य निराकर्त्तुमाह * तत्रेति * यद्यप्यर्थवादानां विधिवदनुष्ठापकत्वेन न क्रियार्थत्वं क्रियाभिधायकत्वं वा तथापि प्राशस्त्यज्ञापनेनैवानुष्ठापकत्वात्स्वरसतश्च प्राशस्त्याज्ञानादध्ययनविधिबलाल्लक्षणया तादर्थ्यमङ्गीकार्यम् । न च प्राशस्त्यज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वासिद्धावध्ययनफलत्वं युक्तं रागतो विधितो वा कर्त्तव्यत्वेनानवगतस्य कस्य चित्फलत्वायोगात् । कर्त्तव्यत्वं च भावनान्तर्गत्या विना न सिध्यतीत्यर्थवादाध्ययनफलत्वोपपत्तये प्राशस्त्यज्ञानस्य कर्तव्यत्वसिद्ध्यर्थं भावनान्तर्गतिव्युत्पादयितुमारभते * सत्यमिति * ननु न तावदर्थभावनान्तर्गतिः प्राशस्त्यज्ञानस्य कैश्चिदिष्यते । न च ततो ऽन्या शब्दभावना नाम का चिदुपपत्तिं सहते शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां हि प्रवृत्तौ हेतुः प्रवृत्त्युत्पादकत्वात् शब्दभावनाशब्देनाभिप्रेत. । न चासौ कश्चित्सम्भवति । तथा हि

प्रवर्त्तको लिङादिर्वा तत्क्रिया वा विलक्षणा ।
अभिधा वाथ वाज्ञादिः कार्यं वाथेष्टहेतुता ॥ १ ॥
तत्र शब्दः स्वरूपेण वायुवच्चेत्प्रवर्त्तकः ।
प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्त्तयेत् ॥ २ ॥
न च स्वरूपसम्बन्धज्ञानापेक्षो भवेन्न च ।
प्रकृत्यान्वयमाकाङ्क्षेन्न च स्यात्फलकल्पकः ॥ ३ ॥
अथ प्रवृत्ति हेत्वर्थस्वव्यापाराभिधानतः ।
प्रवर्त्तकत्वाच्छब्दस्य सर्वदोषनिवारणम् ॥ ४ ॥
तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्यापादनात्मास्य या क्रिया ।
कारीर्य्यादिषु दृष्टा सावनुक्तैव प्रवर्त्तिका ॥ ५ ॥
तेनाभिधानवैयर्थ्यात्पूर्वदोषानिवारणम् ।
अलौकिकी प्रेरणा तु सम्बन्धानुभवादृते ॥ ६ ॥
अभिधातुमशक्यत्वान्न प्रवर्त्तयितुं क्षमा ।

राजादिवच्च शब्दस्य फलादातृत्वतः स्वतः ॥ ७ ॥
तद्व्यापाराभिधाने ऽपि न प्रवर्त्तेत कश्चन ।
पुरुषार्थोपयोगित्वं न लिङादेश्च गम्यते ॥ ८ ॥
येनास्यानुविधेयत्वात्फलकल्पकता भवेत् ।
तस्याप्यानुविधेयत्वे शब्दस्य न तदीयताम् ॥ ९ ॥
अज्ञात्वा व्यापृतेः कश्चित्प्रवर्त्तेताभिधावपि ।
न च शब्दमनुक्तैतद्व्यापारत्वं निरूप्यते ॥ १० ॥
स्वरूपवाचितातो ऽस्मिन्पक्षे ऽनिष्टा लिङां भवेत् ।
अस्तु तर्ह्यभिधानाख्यो व्यापारो ऽस्य प्रवर्त्तकः ॥ ११ ॥
तस्य ह्यर्थप्रतीत्याख्यकार्यक्लृप्तस्य केवलम् ।
कल्प्यं प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङ्वाच्यस्येति लाघवम् ॥ १२ ॥
शब्दान्तरगतार्थे ऽस्मिन्नभिधा स्यात्प्रवर्त्तिका ।
पक्षे ऽर्थतो विशेषश्चेत्स एव स्यात्प्रवर्त्तकः ॥ १३ ॥
न चास्या अभिधेयत्वाद्विशेषः कार्यतो गतेः ।
न युक्तं ह्यभिधेयत्वं सर्वासां हि प्रसज्यते ॥ १४ ॥
अथ प्रवर्त्तनात्वेन कार्यादनवबोधतः ।
तद्रूपेणाभिधेयत्वं तच्चान्यासु न विद्यते ॥ १५ ॥
तन्नास्या ह्यभिधानात्प्राक् चेत्प्रवर्त्तकरूपता ।
स्याद्व्यर्थमभिधेयत्वं नास्ति चेत्स्यादसत्यता ॥ १६ ॥
आज्ञादिस्तु न वेदार्थः पुंधर्म्मत्वेन युज्यते ।
अथ मानान्तराऽगम्यानियोगापरनामकम् ॥ १७ ॥
कार्यं लिङादिवाच्यं सत्स्वतन्त्रं स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
तदप्ययुक्तमज्ञातसम्बन्धत्वाल्लिङर्थता ॥ १८ ॥
मानान्तराप्रमेयत्वे कार्यस्य हि कथं भवेत् ।
अथ स्वस्थस्वतन्त्रस्य पुंसो लिङ्श्रवणे सति ॥ १९ ॥
प्रवृत्तेरात्मदृष्टान्तात्कार्यधीहेतुतां शिशुः ।
अनुमाय लिङस्तत्र वाचकत्वं प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥
कार्यं च वेदे षष्ठाद्यसिद्धान्तात्कामिनाऽन्वितम् ।
नियोज्येनात्मनः कार्यतया ज्ञातमिति स्थितम् ॥ २१ ॥
नियोज्यश्च स्वसंबन्धिकार्यबोधो ऽभिधीयते ।
काम्यमानाभ्युपायं च बुध्यते कार्यमात्मनः ॥ २२ ॥
कामी न च क्रिया तत्र क्षणिकोपायतां व्रजेत् ।
क्रियातो ऽन्यदतः कार्यं वेदे वाच्यमलौकिकम् ॥ २३ ॥
तत्रापूर्वस्य कार्यत्वं कृत्युद्देश्यत्वलक्षणम् ।

अयुक्तमपुमर्थत्वादव्यापारतया न च ॥ २४ ॥
अनुष्ठेयत्वरूपं न व्यापारत्वे स्वतन्त्रता ।
अव्यापारतया चास्मिन्नियोगो नावकल्पते ॥ २५ ॥
तेनात्मनि नियोक्तृत्वान्नियोग इति वाङ् मृषा ।
किं च नित्यनिषेधाधिकारेषु फलवर्ज्जनात् ॥ २६ ॥
क्रियातिरिक्तकार्यस्य कथं सिद्धिर्भवेत्तव ।
कृत्युद्देश्यत्वरूपं च कार्यत्वं चेत्प्रवर्तकम् ॥ २७ ॥
तद्रूपत्वात्फलस्यैव प्रसज्येत प्रयोकृता ।
तच्च कामपदोक्तत्वान्न लिङादिभिरुच्यते ॥ २८ ॥
लिङर्थस्य प्रयोकृत्वं ततश्चेष्टं न सिध्यति ।
नन्विच्छाजननेनान्यत्सर्वैरिष्टं प्रवर्त्तकम् ॥ २९ ॥
साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वादत सैव लिङोच्यते ।
तद्द्वारेण लिङर्थत्वात्फलं तेन प्रवर्त्तकम् ॥ ३० ॥
नैतद्युक्तं फलेच्छायाः पुंव्यापारतया पुमान् ।
अस्मिन्पक्षे प्रयोक्ता स्यात् प्रवर्त्यत्वात्स नेष्यते ॥ ३१ ॥
फलस्य प्रीतिरूपत्वं लिङुक्तं चेत्प्रवर्त्तना ।
फल एव प्रवर्त्तेत नान्यत्रातिप्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥
अथाव्यापाररूपत्वात्प्रवृत्त्यविषयत्वतः ।
फलस्य साधने ऽङ्गावतारन्यायात्प्रवर्त्तते ॥ ३३ ॥
ततः साधनबोधात्प्रागप्रवृत्तेः प्रवर्त्तना ।
वरं साधनतैवास्तु न क्लेशात्प्रीतिरूपता ॥ ३४ ॥
तस्याश्च कर्म्मधर्मत्वात्कर्मैव स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
प्रवृत्तिविषयत्वाच्च न तद्युक्तं प्रवर्त्तकम् ॥ ३५ ॥
साध्यता फलधर्मो ऽथ लिङुक्तः सन्प्रवर्त्तना ।
नासौ पूर्वमसिद्धत्वात्प्रवर्त्तयितुमर्हति ॥ ३६ ॥
अथानुष्ठेयतारूपं कार्यत्वं स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
ततो ऽर्थभावनैव स्यात्तद्रूपत्वात्प्रवर्त्तिका ।
सा चाख्यातान्तरे भावात्प्रवृत्तिव्यभिचारिणी ॥ ३७ ॥
कालसंबन्धतो ऽर्थानुष्ठेयत्वप्रतिबन्धनात् ।
तत्राप्रवृत्तिरित्येतत्किं स्यादिति निरूप्यताम् ॥ ३८ ॥
कृत्यात्मभावना या हि न कृतिव्याप्यतां विना ।
जन्यत्वं प्रागसिद्धत्वात्फलस्येवाप्रवर्त्तकम् ॥ ३९ ॥
अथानिष्पन्नरूपत्वं तदभावे ऽपि विद्यते ।
तस्मात्क्रियात्मकं कार्यमथ वा तत्फलात्मकम् ॥ ४० ॥

न ताभ्यामतिरिक्तं वा पूर्वमस्ति प्रवर्त्तकम् ।
अत एवेष्टहेतुत्वं न तदेकार्थसङ्गतम् ॥ ४१ ॥
प्रवर्त्तकं नापि शुद्धं चन्द्रादौ व्यभिचारतः ।
शुद्धस्य च लिङर्थत्वे कर्त्तव्यत्वात् प्रतीतितः ॥ ४२ ॥
भवेन्नाकरणे दोषो निष्कामेष्वपि कर्म्मसु ।
न च द्रव्यगुणादीनां क चित्स्यादिष्टहेतुता ॥ ४३ ॥
प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थाभिधानतः ।
कर्त्तव्यत्वविशिष्टस्य वाच्यत्वं तु न युज्यते ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यत्वाविनाभावात्तत्प्रतीत्युपपत्तितः ।
नन्विष्टहेतुतामात्रं लिङा तावन्निरूप्यते ॥ ४५ ॥
कस्येष्टमित्यपेक्षायामेकप्रत्ययवाच्यया ।
कर्त्तुर्भावनयाक्षिप्तस्येत्येवं गमयिष्यते ॥ ४६ ॥
क्रियायां चाप्रवृत्तस्य कर्त्तृत्वानुपपत्तित. ।
प्रवृत्तिविषयत्वाख्यं कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते ॥ ४७ ॥
एवं तु वर्त्तमानापदेशे ऽप्येतत्प्रतीतितः ।
कर्त्रिष्टसाधनत्वस्य तद्बलेनैव कल्पनात् ॥ ४८ ॥
लिङाद्यवाच्यतापत्तेरप्रामाण्यं विधेर्भवेत् ।
प्रवृत्तिविषयत्वं च नेच्छा विषयतां विना ॥ ४९ ॥
युक्तमिच्छाप्रवृत्त्योर्हि परशुच्छिदयोरिव ।
भिन्नगोचरता न्याय्या न हेतुफलभावतः ॥ ५० ॥
अत एवेष्टहेतूनां स्वबुद्ध्या यो ऽयमिच्छति ।
प्रवर्त्तते स तत्रैव नानिष्टे ऽपीष्टसाधने ॥ ५१ ॥
तेनेष्टसाधनत्वस्य सद्भावे ऽप्यप्रवृत्तितः ।
प्रवृत्तिव्यभिचारित्वान्न प्रवर्त्तकतोचिता ॥ ५२ ॥
इच्छात्वव्यभिचारित्वाद्भवेत्पुंसां प्रवर्त्तिका ।
स्वरूपसत्तामात्रेण न तु ज्ञानमपेक्षते ॥ ५३ ॥
अथापि ज्ञायमानासौ कारणं स्यात्तथापि तु ।
स्वप्रत्यक्षैकगम्यत्वान्नाभिधानमपेक्षते ॥ ५४ ॥
एतत्सर्वं पूर्व्वपक्षी मनस्याधाय पृच्छति ॥ ५५ ॥

कथमिति । उत्तरमाह * इह हीति * अयमाशय । स्वतन्त्रपुरुषप्रवृत्तिर्द्विधा लोके दृश्यते । क चित्स्वेच्छयार्थेषु स्वार्थः प्रवर्त्तते क्वचिदन्यप्रेरितः आचार्यप्रेरितो ऽहं गामानयामि न स्वेच्छयेत्यादिव्यवहारदर्शनात् । यद्यप्याचार्यादिरप्यनिच्छन्तं न शक्नोति प्रवर्त्तयितुं तथापि स्वारसिकेच्छारहितमपि शिष्यादिकं स्वप्रवर्त्तनाबले-

नेच्छामुत्पाद्य प्रवर्त्तयतीति सर्वसाक्षिकं, तस्माच्छब्दश्रवणानन्तर-भाविन्यां प्रवृत्तावाचार्यादेः प्रवर्त्तनाज्ञापनेन प्रवर्त्तकत्वमवसीयते का पुनः प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रवर्त्तयितुर्धर्मः कश्चिदिति ब्रूमः । स्वातन्त्र्ये देवदत्त एव मां प्रवर्त्तयति न यज्ञदत्त इति व्यवस्थानुपपत्तेः प्रवर्त्तनाज्ञापनमात्रेण प्रवर्त्तकत्वे देवदत्तस्त्वां प्रवर्त्तयतीति प्रवर्त्तनाद्यज्ञदत्तस्यापि प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः।सर्वत्र लोके पुरुषस्याचार्यादेः प्रवर्त्तयितुर्द्धर्म्मो ऽहमेनं प्रवर्त्तयामीति प्रवर्त्तयितुर्म्मानसप्रत्यक्षवेद्यः प्रैषादिरूपो नापह्नोतुं शक्यते। वेदे तु पुरुषाभावेन लिङादेरेव प्रवर्त्तकत्वात्तद्धर्म्मो भविष्यति कथमज्ञातपूर्वेण प्रवर्त्तयितुर्द्धर्म्मेणाव्युत्पन्नो बालः प्रथमं लिङादेः संबन्धं गृह्णातीति चेत् । पश्य यदा बुभुक्षितस्य बालस्य रोदनेन स्तनदानप्रवर्त्तनां ज्ञात्वा स्तनदाने माता प्रवर्त्तते तदासौ तस्या मातुः प्रवृत्तेः कारणं जिज्ञासमानः कारणान्तरानुपलब्ध्या स्वप्रवर्त्तनायां कारणत्वं प्रकल्प्य गामानयेत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिं दृष्ट्वा मातृप्रवृत्तिदृष्टान्तेन तस्यामपि प्रवर्त्तनाज्ञानकारणकत्वमनुमाय तत्कारणजिज्ञासायां लिङादिशब्दश्रवणानन्तर्यात्तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवर्त्तनाभिधानशक्तिं कल्पयन् केन वार्यते । तत्र च प्रैषादीनां विशेषाणां व्यभिचारित्वेनावाच्यत्वात्सर्वानुयायिनः प्रवर्त्तनासामान्यस्य वाच्यत्वे ऽवगते तद्विशेषाकाङ्क्षायां प्रैषादीनां पुरुषधर्म्माणां वेदे ऽनुपपत्तेस्तद्विलक्षणं विशेषान्तरमभिधेयेन सामान्येन विधिप्रेरणानियोगाख्यं लक्ष्यते अतो गृहीतसंबन्धतया लिङादिवाच्येन प्रवर्त्तनासामान्येन तद्विशेषस्य प्रेरणाख्यस्य लक्षणयावगतिसम्भवात् संबन्धाग्रहणमदोषः । तस्य च प्रवर्त्तनासामान्यविशेषत्वेन हेतुना प्रैषादिदृष्टान्तेन प्रवर्त्तयितृधर्म्मत्वानुमानाद्वेदे च पुरुषाभावात् भावनादेश्च[3] प्रवृत्तिविषयत्वेन तदानीमसत्त्वात् प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः। पारिशेष्याल्लिङादेरेव प्रवर्त्तकत्वावधारणात्तदीयत्वसिद्धेर्न लिङादिशब्दस्वरूपाभिधानापत्तिः[1] । प्रवृत्तिविषयत्वस्य च श्रेयःसाधनत्वाक्षेपकत्वेन लिङादेः पुरुषार्थौपयिकत्वेनानुविधेयत्वात्प्रवर्त्तकत्वाव्याहतिः कथं श्रेयःसाधनत्वाक्षेपकत्वमिति चेत् । पश्य प्रवर्त्तना तावत् प्रयत्नरूपभावनाविषया सर्वत्रावधार्यते । गामानयेत्युक्ते गवानयने प्रयतमानस्य कुतश्चित्कारणाद्गवानयनासिद्धावपि मदाज्ञामयं कृतवानित्याज्ञप्तुर्व्यवहारदर्शनात्

१ स्वप्रवर्तनाज्ञापनेनेत्यर्थ. ।

२ प्रवर्तयितुर्धर्मइति २ पु० पा०

३ वृत्तेरप्यौपाधिकप्रवृत्तिविषयत्वस्वीकारादित्यर्थ. ।

इतो ऽपसरेतिचोक्ते स्वयमप्रयतमानस्य बलात्केनचिदपसारितस्य जा-
ते ऽप्यपसरणे नायं मदीयामाज्ञाकृतवानित्याज्ञप्तुर्व्यवहारदर्शनात् ।
चेतनप्रवर्त्तकत्वाच्च प्रवर्त्तनायास्तस्य च प्रयत्नमन्तरेणान्यत्राप्रवृत्तेः
प्रयत्नविषयत्वसिद्धिः । प्रयत्नश्चेच्छाकारणकत्वात् तां विना नोप-
पद्यते सा च स्वरसतः पुरुषार्थ एव स्वर्गपुत्रपश्वादौ भवन्ती सा-
धनमन्तरेण तदसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं तत्साधने संक्रामेत् । तेन स्वय-
मपुरुषार्थस्य यागादेः पुरुषार्थसाधनत्वं विनेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः
प्रवृत्तिविषयत्वासम्भवेन तत्र लिङादेः प्रवर्त्तकत्वायोगात्तन्निर्वाहार्थं
पुरुषार्थसाधनत्वाक्षेपकत्वसिद्धिः । न चैवं[2] पुरुषार्थसाधनत्वावग-
ताविच्छात एव प्रवृत्तिसिद्धेः कारणकारणत्वेनान्वयव्यतिरेकयोर-
न्यथासिद्धत्वाल्लिङादीनामप्रवर्त्तकत्वं प्रसज्येतेति शङ्कनीयम् ।
न हि यत्सिद्ध्यर्थं यत्कल्प्यते तेनैव तद्बाधोचिता कल्पकाभावेना-
त्मोपमर्द्दप्रसङ्गात् । यथैव च श्रेयः साधनत्वाकल्पने प्रवर्त्तकत्वानि-
र्वाहात् तन्निर्वाहाय श्रेयः साधनत्वं कल्प्यते तथैव[3] स्वरूपेण या-
गादेः श्रेयः साधनत्वे सति इच्छयैव प्रवृत्तिसिद्धेर्लिङादीनां प्रवर्त्त-
कत्वानिर्वाहाद्विहितस्वरूपेण श्रेयः साधनत्वं कल्पयिष्यते । तथा च
लोके ऽपि स्वाम्याज्ञामन्तरेण स्वेच्छया गवानयनादौ कृते ऽपि न
तत्फलं वेतनं लभ्यते तस्मात्प्रवर्त्तकान्तरासम्भवे ऽपि प्रेरणाज्ञापनेन
लिङादेर्वेदे प्रवर्त्तकत्वं सिद्धम् । सा च प्रेरणाप्रवृत्त्युत्पादकव्या-
पारत्वाद्भावनाशब्देन गीयते । भाव्योत्पादानुकूलस्य व्यापारस्य
भावनात्वप्रसिद्धेः व्यापारत्वं च तस्याः सिद्धरूपत्वे निर्व्यापारा-
याः प्रवृत्त्युत्पादकत्वासम्भवेन ज्ञानस्य च ज्ञेयव्यापारत्वायोगा-
द्व्यापारान्तरकल्पनापत्तेर्गौरवपरिहारार्थं कल्प्यते प्रेषणाध्येषणा-
दीनामपि पुरुषाशयविशेषाणामनेनैव न्यायेन व्यापारत्वाध्यवसानं
द्रष्टव्यं व्यापारस्य च व्यापारवतो ऽत्यन्तभेदाभावाच्छब्दात्मिकेत्यु-
क्तम् । एतामेव शब्दात्मिकां शब्दस्यात्मनो व्यापारं भावार्थाधिक-
रणे तत्रार्थात्मिकायां लिङादिशब्दानां यः पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापा-
रः सा द्वितीया शब्दधर्मो ऽभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यतइत्य-

---

१ तदिति २ पु० ना० ।

२ इष्टसाधनताज्ञानस्येच्छाजनकत्वात तद्द्वारैव वृत्तिरित्यर्थं ।

३ यथा श्रेय' साधनव्यतिरेकेण विधिना पुरुषो यागे प्रवर्तयितु न शक्यते इति प्रवर्त-
कतानिर्वाहाय तत्कल्प्यते तथा प्रवर्तकत्वनिर्वाहाय विहितरूपेण श्रेय साधनत्व कल्पयि
ष्यते अन्यथास्वरूपे सति श्रेयःसाधने इच्छयैव प्रवृत्ते प्रवर्त्यस्य फलाभावात् विधेः प्रवर्तकत्व
न स्यादित्यर्थः ।

नेन स्वयमेव विवरिष्यति । लौकिकानां प्रवर्त्तनाविशेषाणां पुरुषधर्म्मत्वेन शब्दात्मकत्वायोगात् वेदविषयत्वं शब्दभावनाया दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । प्रवर्त्तनाविशेषशब्दभावनाविषयभूतायाः प्रयत्नरूपभावनायास्तत्फलप्रवृत्तिविषयत्वसिद्ध्यर्थं श्रेयोहेतुत्वाक्षेपकत्वायार्थशब्दाभिधेयार्थयितृचेतनधर्मार्थनापरम्पर्य्यायेच्छायोनित्वसूचनार्थमर्थात्मकत्वाभिधानमिति सर्वं मनोहरम् । ननु सत्यपि भावनाद्वये कयार्थवादानां ग्रहणमत आह * तत्रेति * अनेन च ग्रन्थेनार्थवादानामर्थभावनांशाप्रतिपादकत्वे ऽपि तदनुष्ठापकशब्दभावनाङ्गत्वेनार्थभावनाख्यक्रियार्थत्वं दर्शितम् । कथं तया ग्रहणमत आह * सा हीति * सा शब्दभावना यस्मादेवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रवर्त्तते अध्ययनविधिवशात्कार्यत्वेन प्रतीयते तस्मात्तदङ्गभूतस्य प्राशस्त्यज्ञानस्य तद्द्वारेण कार्यत्वावगमात् साधनापेक्षायामर्थवादानां तत्साधनतयाध्ययनविधिनैव विनियोगाद्दर्शपूर्णमासभावनयेव प्रयाजाद्यङ्गभूतद्रव्यदेवतादेः शब्दभावनया ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । शब्दभावनायास्तु कार्यत्वाप्रतीतौ तद्द्वारेण प्राशस्त्यज्ञानस्य कार्यत्वानवगमात्साधनानपेक्षत्वेन स्वरसतो ऽसमर्थानामर्थवादानां लाक्षणिकप्राशस्त्यज्ञानार्थत्वायोगात् तादर्थ्येन तया सहग्रहणं न स्यादिति तमेव प्रकारं दर्शयति * स्वाध्यायाध्ययनविधिनेति * अध्ययनविधिना हि अधीतैरक्षरैर्यथाशक्ति पुरुषस्योपकर्त्तव्यमिति शक्त्यनुसारेणाक्षरराशि विनियुञ्जानेन लिङादीनि सामर्थ्यात्प्रवर्त्तने विनियुज्यन्ते तत्र चैषां प्रवर्त्तयितृपुरुषाभावेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वमवसीयते स्वतन्त्रकर्त्तुश्चानियुक्तस्य वैधविनियोगान्नियोज्यत्वं लिङादीनां कल्प्यते । नन्वस्तु नाम विधायकान्तराणामध्ययनविधिनियोज्यत्वं तस्य चात्मनि नियोगायोगेनात्मना नियोज्यत्वासम्भवात् तद्विषयविधायकान्तराभावाच्च तद्व्यापाररूपायाः शब्दभावनायाः कार्यत्वाभावात्प्रेरणाज्ञानजननमात्रेण कृतार्थतया प्रवृत्त्याग्राहकत्वाभावे सति तद्विषयभूतस्य वेदाध्ययनस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वाक्षेपप्रमाणाभावाद्वेदस्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कामपाकर्त्तुम् * स्वाध्यायपदोपात्तश्चात्मे * त्युक्तम् अयमभिप्रायः न तावदचेतनानां लिङादीनां स्वसम्बन्धिप्रेरणाबोद्धृत्वलक्षणं नियोज्यत्वं मुख्यं युज्यते प्रवृत्त्या ग्राहकत्वं तु तेषां पुरुषार्थानुबन्धित्वायाध्ययनविधिना शक्त्यालोचनेन पुरुषो ज्ञाप्यते स्वारसिकेच्छारहितस्य चादरापरपर्य्यायग्रहकारित्वं नियोज्यस्यैव दृष्टमित्यौपचारिकमिह नियोज्यत्वम् । अर्थवादान्वयाय शब्दभावनाया विधेयत्वसिद्ध्यर्थं विवक्षितं तच्चाध्यय-

नविधावपि समानं तस्य च स्वरूपेण नियोक्तृत्वं स्वाध्यायपदोपात्तत्वरूपेण विधायकान्तरसाधारण्येन नियोज्यत्वमित्यौपचारिकभेदाश्रयणात् न विरुद्धमिति । भावयेदिति च विधिः प्रेर्यान्वयात् प्राग्विषयान्वयपक्षे लिङादिप्रेर्यान्वयवशेन व्यापारविशेषानवगमात्सामान्यविवक्षयोक्तम् । अत्र भाव्याकाङ्क्षायां यच्छक्यते तदित्यवधारणात् शक्तिप्रदर्शनपूर्वकं पुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वं दर्शयति * तत्रेति * येन लिङादीनां प्रवर्त्तकत्वे शक्तिः पुरुषस्य च प्रवर्त्यत्वे तेन कारणेन भावनाया भाव्याकाङ्क्षायां पुरुषप्रवर्त्तनं भाव्यत्वेन संबन्ध्यतइत्यर्थः । प्रवृत्तेः प्रयोज्यव्यापाररूपत्वात्प्रयोज्यान्वयं विना भाव्यत्वासम्भवाच्चेतनं प्रवर्त्तकत्वेन श्रेयस्साधनत्वाक्षेपपर्यन्तत्वसूचनार्थं पुरुषविशेषणं प्रेर्यान्वयपूर्वकविषयान्वयपक्षे तु प्रवर्त्तनाख्ये व्यापारविशेषे एव लिङादेः शक्त्यवधारणात्तत्रैव नियोगकल्पनायां किमंशापेक्षां पुरुष एव पूरयिष्यतीत्याह * अथ त्विति * लिङादिविषया क्रिया प्रवर्त्तयेदित्येवं विशेषरूपेणोच्यते विधेयतया प्रतिपाद्यतइत्येव योज्यं, नन्वचेतनत्वाल्लिङादीनां नियोज्यावगमपूर्वकप्रयोजककर्तृत्वानुपपत्तेः कथं तद्वशेन पुरुषप्रवर्त्तनस्य भाव्यत्वाभिधानमित्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * अध्ययनविधिना लिङाद्यध्ययने नियुज्यमानस्य पुरुषस्य कतमं ममोपकारं करिष्यन्तीत्यपेक्षायां प्रवर्त्तनाज्ञापनद्वारेण पुरुषार्थसाधनबोधरूपमिति सामर्थ्यालोचनेनावगतौ सत्यां प्रवर्त्तनाज्ञापनमात्रपर्यवसाने पुरुषार्थसाधनत्वाक्षेपायोगादनुपकारकत्वोपपत्तेर्मातापित्रादिवदाग्रहेणेष्टसाधनेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तयिष्यन्तीति प्रवृत्त्या ग्राहकत्वावगतिर्भवति तेन लिङादिभिरवश्यं प्रवर्त्तनीय इति लिङादिविषयनियोगावगतिर्या पुरुषस्य भवति तां लिङादिषु उपचर्य प्रयोजकत्वव्यवहारोऽयमित्यर्थः । न चैतत्स्वोत्प्रेक्षामात्रेणास्माभिर्लिङादीनां प्रयोजकत्वमुच्यते किं तु कर्तृवाचिण्वुल्प्रयोगादन्यैरपि अभियुक्तैरङ्गीकृतमित्यवसीयतइत्याह * यदि चेति * करणाकाङ्क्षायां शक्त्यालोचनेन प्रेरणाज्ञानस्यान्वयं दर्शयति * अथेति * विधेरलौकिकत्वेन लिङादिप्रतिपाद्यत्वासम्भवमाशङ्क्य प्रवर्त्तनासामान्येन पूर्वोक्तरीत्या सम्बन्धग्रहणसम्भवात् लिङाद्यभिहितेन लक्षणया तत्प्रतिपादनसम्भवप्रदर्शनार्थं पूर्वसम्बन्धानुभवापेक्षेणेत्युक्तम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानस्यान्वयं दर्शयति * कथमिति * ननु विधिज्ञानमात्रेण प्रवृत्तिसिद्धेरन्यानपेक्षत्वात्कथमित्यपेक्षाप्रदर्शनमयुक्तम् । अथापि भावनान्तरद्द-

१ विधिज्ञान सबन्धज्ञान तयोरव्यर्थ. ।

ष्टान्तेनात्रापि कथम्भावाकाङ्क्षा स्यात् । तथापि विधिसम्बन्धज्ञानयोरेव कारणेतिकर्त्तव्यतात्वसम्भवात्प्राशस्त्यज्ञानस्याज्ञातशक्तिकस्येतिकर्त्तव्यतात्वाभिधानमयुक्तमित्यभिप्रायद्वयेन पृच्छति * कुत एतदिति * एतत्कथमित्यपेक्षणं प्राशस्त्यज्ञानस्य चानुग्राहकत्वं कुत इत्यर्थ. । उत्तरम् * बुद्धिपूर्वेति * विध्यन्यथानुपपत्त्ये[1] ष्टसाधनत्वावगमात् प्रवृत्तिहेत्विच्छोत्पत्तावपि द्रव्यव्ययायासदर्शनेनापि अनिष्टसाधनत्वावगमात्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्य हेतुद्वेषसम्भवे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्तदपनायकापेक्षायां प्राशस्त्यज्ञानस्य लोके तदपनयशक्तत्वेन दर्शनाद्युज्यते ऽनुग्राहकत्वमित्यभिप्राय. । उत्तम्नातीत्यनेन प्रतिबन्धकापनायकत्वं दर्शितम् । ननु प्रवृत्तिकारणेच्छाविरोधिद्वेषनाशाय प्राशस्त्यज्ञानापेक्षणे फलांशे ऽपि तदपेक्षोपपत्तेः स्वर्गस्वरूपप्रतिपादकानामपि वाक्यशेषाणां प्राशस्त्यपरत्वेन स्वरूपपरत्वाभावप्रसङ्गात् न लौकिकसुखातिरिक्तस्वर्गसिद्धि स्यादित्याशङ्क्याह *तच्चेति* अयमभिप्राय. अङ्गप्रधानयोरेव[2] विषयत्वात्प्रेरणाविषयएव प्राशस्त्यज्ञानस्य कार्यत्वावगते' फलांशे च स्वारसिकेच्छात एव प्रवृत्तिसिद्धेरानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रेरणानुपपत्ते. प्राशस्त्यज्ञानस्य कार्यत्वाभावात्, साधनानपेक्षत्वेनार्थवादाग्रहणात्स्वर्गसाधनतो विध्यपेक्षितस्वर्गस्वरूपप्रतिपादनार्थानां वाक्यशेषाणां प्राशस्त्यपरत्वाभावात्स्वरूपे प्रमाण्यं न विरोत्स्यत इति । क्व तर्हि प्राशस्त्यज्ञानस्य साधनापेक्षत्यत आह * साधनेति * साधनेतिकर्त्तव्यताविषये प्राशस्त्यज्ञानस्य साधनभूतशास्त्राकाङ्क्षायामपि फलपदादिभिरेव[3] तत्सिद्धिसम्भवात्कथमर्थवादानां तादर्थ्येन शब्दभावनया ग्रहणमित्याशङ्क्य यथासम्भवं साधनान्तराणि निराकर्त्तुमुपन्यस्यति * तत्पुनरिति * तत्प्राशस्त्यप्रतिपादनं केन शास्त्रेण क्रियेतेत्यर्थः । निराकरोति * तत्रेति * दूषणगुणोपन्यासार्थस्तत्र शब्दः । ननु यद्यन्यार्थत्वे प्राशस्त्यार्थत्वं न युज्यते प्राशस्त्यार्थत्वमेव केवलमस्त्वत आह * विध्युत्तरेति * पूर्वोपेक्षितार्थत्यागो न युक्त इत्यभिप्राय.[4] कारणान्तरमाह * लक्षणया चेति * फलाभावापत्तेरपि प्राशस्त्यार्थत्वं न युक्तमि-

---

१ इच्छोत्पादनद्वारा प्रवर्तकत्वम् इच्छा चेष्टसाधनत्वज्ञान विना न सम्भवतीति अनुपपत्तिशब्दार्थं ।

२ अङ्गप्रधानयोरेव विधिविषयत्वान्न फलांशस्य विषयत्वमित्यर्थं. ।

३ आदिग्रहणाद्देवतापरिग्रह यस्मादेतत्फलकमेतद्देवताक तस्मात्प्रशस्तमित्यर्थं ।

४ साध्यसाधनेतिकर्तव्यतार्विशिष्टाया भावनाया सिद्धौ यामेवोद्देश्यत्वन्तत्र पूर्वमेव फलत्वेनान्वय इत्यर्थं ।

त्याह * युगपच्चेति * ननूभयपरत्वायोगात् फलादिषु तात्पर्याभावेऽपि प्रतीयमानत्वात्फलादीनां सिद्धिः स्यादत आह * न हीति * वक्ष्यतइत्यपापश्लोकश्रवणादीनां प्रशंसार्थत्वेनोपात्तानां फलत्वाभावः पर्णमय्यधिकरणे जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादौ लिङो विधित्वाभावो जर्तिलयवाग्वादेश्चेतिकर्त्तव्यत्वाभावो दशमे वक्ष्यमाण. परामृष्ट. । यत एवोक्तप्रकारेण प्राशस्त्यपरत्वे फलाद्यभावः प्रसज्यते अत एवानन्यलभ्यफलादिपरत्वावधारणान्नार्थात्प्रतीयमानेऽपि प्राशस्त्ये फलपदादीनां तात्पर्यमित्याह * अत एवेति * एतदेव दृष्टान्तद्वारेणोपपादयितुमाह * न हीति * धावनक्रियैवानिष्पन्नरूपत्वात्कार्यशब्देनोक्ता न तेनान्वीयन्तइत्यर्थः दार्ष्टान्तिके योजयति * तद्वदिति * इच्छाविरोधिद्वेषनाशवाचिना प्ररोचनाशब्देन तद्धेतुभूतगुणातिशयवत्त्वलक्षणं प्राशस्त्यं लक्षणया व्युत्पत्त्या वोक्तम् । ननु यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादीनां प्राशस्त्यपराणामप्याकाङ्क्षितफलसमर्थकत्वमङ्गीकृतं तथा भूतिकामादिशब्दानां फलादिपराणामप्याकाङ्क्षितप्राशस्त्यसमर्थकत्वमपि कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * अन्यथानुपपत्त्या चेति * प्रकारान्तरेण फलप्रतीत्ययोगादगत्या तत्र तथाङ्गीकृतम् । न चेहागतिरस्तीत्यभिप्रायः । नन्वर्थवादानां स्वरसतः प्राशस्त्यप्रतिपादनशक्त्यभावात्. इहापि सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमयादगतिः समानेत्याशङ्क्याह * प्रमाणाभावश्चेति * स्वरसतोऽशक्तावपि लक्षणया तत्प्रतिपादनशक्तिसम्भवान्न प्रमाणाभावनिश्चय इति भावः। नन्वेवं तर्हि वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादावपि अर्थवादाकाङ्क्षा प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * तद्यदीति * अतिदेशग्रहणं तस्योक्तो बन्धुस्तस्योक्तं ब्राह्मणमित्यादिवाचनिकातिदेशविषयं द्रष्टव्यम् । श्रुतविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राशस्त्यकल्पनोपपत्तावसन्निहितार्थवादातिदेशकल्पने प्रमाणाभावात्कल्पने वा वसन्तादिवाक्येष्वपि अग्नीषोमीयप्रकृतित्वेन तदीयार्थवादतिदेशसम्भवाद्विध्युद्देशस्य शक्तिद्वयकल्पनं निरवकाशमेव स्यात् * दर्विहोमन्यायेनेति * यथा दर्विहोमेषु भिन्ने जुहोतीत्यादिजुहोतिचोदनविहितेष्वविहितेतिकर्त्तव्यताकेष्वपि प्रकृतिविशेषानिर्द्धारणान्नियतविध्यन्तातिदेशानुपपत्तेर-

१ ननु कथं चित्रौदनलिङ्गानुमितवचनादेवार्थवादातिदेशकल्पना भविष्यत्यत आह प्रमाणाभावादिति अयं भाव काल्पनिकातिदेशस्यार्थभावनेतिकर्तव्यतानिर्देशकल्पकत्वात् अर्थवादाना च प्राशस्त्यप्रतिपादनेन शब्दभावनेतिकर्तव्यताङ्गत्वेन तदंशाप्रतिपादकत्वादिति प्रत्यक्षवचनस्य निर्विषयत्वं च स्यादित्यपि बोद्धव्यम् ।

नियमसर्वातिदेशयोश्चाष्टमाद्ये निराकृतत्वादपूर्वत्वेनाष्टमान्ते वक्ष्यमाणेषु यावच्छ्रुतस्य द्रव्यदेवतादेरितिकर्त्तव्यताजातस्य सन्निपत्योपकारित्वेन नियमापूर्वद्वारा करणपूर्वोत्पत्तिमात्रे पर्यवसायितयाऽन्यत्रावधारितस्याप्यगत्याराद्उपकारकाङ्क्षसाध्यकरणानुग्रहसाधनत्वमपि कल्पितम् । तथा वसन्तादिवाक्येष्वपि विधायकस्यैव करणभूतविधेयज्ञानोत्पत्तिमात्रपर्यवसायितयान्यत्रावधारितस्याप्यगत्याङ्गभूतप्राशस्त्यज्ञाने ऽपि व्यापारः कल्पयिष्यतइत्यर्थः । लक्षणया प्रेरणापरनामधेयस्य विधेः प्रतिपादनात्प्राशस्त्यस्य चान्यथानुपपत्त्याक्षेपाच्छक्तिशब्दो व्यापाराभिप्रायो व्याख्येयः । अर्थवादाभावे ऽपि विधेरेव स्वानुग्राहकप्राशस्त्याक्षेपकत्वं युक्तं न तु फलेतिकर्त्तव्यतापदानां कथं चिदित्येवकारेण सूचितम् । योजना त्वेवं यस्मात्सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य यः प्रमाणाभावस्स प्रमाणं तस्माद्यदि केन चिदन्येन प्ररोचनां न लप्स्यामहइति । कथं चित्त्वन्यतः प्ररोचनालाभसम्भवे ऽन्यत्रोपयुक्तस्य विधायकस्य तदाक्षेपकत्वायोगाद्वायव्यादिवाक्येषु प्राशस्त्यज्ञानस्य साधनापेक्षा युक्तेत्याह * अथत्विति * केन चिल्लक्षणयापि प्रतिपादकेन दूरस्थेनातिदेशिकेनापि यदि प्ररोचना सेत्स्यतीत्यर्थः । नन्वेवं प्राशस्त्यप्रतिपादनस्य साधनभूतप्राशस्त्यशास्त्रापेक्षायामप्यर्थवादानां तत्र शक्त्यनवधारणात्कथं तादर्थ्येन शब्दभावनया ग्रहणमित्याशङ्क्याध्ययनविध्यालोचनेनैवेषां प्राशस्त्यपरत्वं दर्शयितुमाह * तथेति * यथालभेतेतिविधिः स्वविषयप्राशस्त्यप्रतिपादकं प्रति साकाङ्क्षस्तथावायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्याद्यपि प्रतिपाद्यमर्थं प्रति साकाङ्क्षमेवेति यस्तेन भूतान्वाख्यानरूपेण वाक्यार्थेन[1] लक्ष्यमाणः प्राशस्त्यरूपो ऽर्थः सो ऽर्थवादप्रतिपाद्यत्वेन स्वाध्यायाध्ययनविधिना परिगृह्यतइत्यन्वयः । प्राशस्त्यस्यार्थवादप्रयोजनत्वे योग्यतां दर्शयितुमनन्तरप्रवृत्तेत्याद्युक्तम् । विधिसबन्धद्वारा चेत्प्राशस्त्यस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वं तर्ह्यर्थवादानां विधिनैव साक्षात्प्रतिपादकलक्षण. संबन्धो ऽस्तु किमन्तरा प्राशस्त्येनेत्याशङ्क्य यच्छक्यत इत्याद्युक्तम् । न तावल्लिङादिवत्तस्य विध्यभिधाने शक्तिरस्ति, न च प्राशस्त्यलक्षणया श्रुतविध्यैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादकप्राशस्त्यं विना विध्यानिर्वाहात् प्राशस्त्यलक्षणावश्यंभावेन गौरवापादकमश्रुतविध्यन्तरकल्पनं युक्तमित्याशयः शक्त्यभावाच्चेन्न साक्षाद्विधिना संबन्धस्ततो ऽक्षरग्रहणएव साक्षा-

१ ननु केवलार्थवादाना वाक्यलाभावाद्वाक्यार्थेनेत्ययुक्तम् । सत्य वाक्यार्थेनेत्यस्यायमर्थः अर्थवादस्थाने कै. पदार्थैर्लक्ष्यतइति ।

च्छक्तेः पर्यवसानप्रसङ्गाद्वाक्यार्थपर्य्यन्तमगमनात् कथं तेन प्राशस्त्यलक्षणा स्यादित्याशङ्क्यापुरुषार्थत्वेन वेत्याद्युक्तम् । अक्षराणामादिरादानं ग्रहणमक्षरादिशब्देनोक्तम् । तत्रैव तर्हि श्रौततात्पर्यावसानमस्त्वित्याशङ्क्योक्तम् * तत्रापि त्विति * साधनानुरूपेत्यादिना लक्षणाप्रकारो दर्शितः। अयं चोभयाकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्राशस्त्यार्थवादयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वसंबन्धः समञ्जस एवेत्याह * सोऽयमिति * एवं चास्मिन्सन्निकृष्टे संबन्धे संभवति विधायकार्थवादयोः प्राशस्त्यविध्याकाङ्क्षित्वे ऽपि प्राशस्त्यविध्योरर्थवादविधायकप्रतिपादितत्वेन प्रतिपादकानाकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणत्वेन च विप्रकृष्टः प्राशस्त्यविधायकयोर्विध्यर्थवादयोर्वा प्रतिपाद्यप्रतिपादकसंबन्धो न युक्त इत्याह * एवं चेति * विधायकोपयोगं प्रसङ्गाद्वक्तुं न चार्थवादैरित्याद्युक्तम् । दृष्टान्ततया वा । नन्वेवमप्यन्यतरेणोभयकार्यासिद्धेरुभयाम्नानानर्थक्यमत आह * आम्नानेति * उभयोरित्यर्थवादैरेव प्ररोचितं विधायकैरेव विहितं सदनुष्ठितं फलं साधयतीति अध्ययनविधिरेव कल्पयिष्यतीत्यभिप्रायः उभयोरित्यर्थवादप्ररोचनयोरित्यर्थः । एतमेव न्यायं निन्दार्थवादेष्वतिदिशति * एतेनेति * तत्रापि निषेधान्यथानुपपत्त्यानिष्टसाधनत्वबोधान्निवृत्तिकारणाप्रीतिसम्भवे ऽपि तादात्विके[2]ष्टसाधनत्वावगमान्निवृत्तिप्रतिबन्धकोत्साहकारणेच्छाप्रसङ्गे निवृत्त्यभावापत्तेरप्रीतिविरुद्धेच्छानाशाख्यप्रद्वेषोत्पादनशक्तत्वेन दोषातिशयत्वलक्षणा प्राशस्त्यज्ञानस्य लोके ऽपि दर्शनान्निवृत्तिफलाया नञ्लिङादियुक्तशब्दभावनाया निवारणापरनामधेयनिषेधज्ञानात्मककरणानुग्राहकत्वं तावदवसीयते तत्र च साधनापेक्षायां पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सोऽरोदीदित्येवमादीनामध्ययनविधिबलात्साधनत्वावगतेस्तादर्थ्येन शब्दभावनया ग्रहणमनुसन्धेयम् । अप्रशस्तप्रत्ययाधीनोत्पत्तिरस्येति विग्रहः प्रशस्तग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । तस्मादध्ययनविधिबलेनार्थवादानां पुरुषार्थानुबन्धित्वाय लाक्षणिकस्तुतिनिन्दापरत्वावधारणारूपभङ्गेनैकवाक्यतासिद्धेति पूर्वाक्षिप्तैकवाक्यतासमर्थनोपयोगित्वं, तदुच्यते इत्यारभ्याध्ययनविधिव्यापारचर्चात्मकस्य वार्त्तिकखण्डकस्य दर्शयति * अतश्चेति * समभिव्याहारवशात्पूर्वमेवावगतस्यैक-

---

१ अन्यतरेति विधायकस्य प्राशस्त्याकाङ्क्षायामपि प्राशस्त्यस्य तदनाङ्क्षत्वात्तस्यार्थवादैरेव प्रतिपादितत्वात् । एवमर्थवादानाविध्याकाङ्क्षात्वे ऽपि न विधेस्तदाकाङ्क्षा विधायकैनैव विधिप्रतिपादनादित्यर्थः ।

२ तदात्वे भवं तादात्विकं तात्कालिकमित्यर्थः ।

वाक्यत्वस्य परस्परानिरपेक्षत्वेनानुपपत्तिप्रतिभासे ऽध्ययनविधि-सामर्थ्यावधारितस्तुतिनिन्दापरत्वेनार्थवादानां विधिनिषेधग्रहणान्निर्वाहः क्रियतइति * सिद्धिग्रहणेनोक्तम् * नन्वध्ययनविध्यवधारितपुरुषार्थपर्यवसायित्वात्तेनैव स्तुतिनिन्दापरत्वावसायात्किमिति महता प्रयासेनैकवाक्यत्वं साध्यते ऽत आह * नित्यं चेति * विधिनिषेधापेक्षावशाल्लक्षणाया स्तुतिनिन्दापरत्वं स्वरसतो ऽप्रतीयमानमपि कल्प्यते तदभावे तु प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षणाकारणाभावात्सिद्धवत् कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या ताभ्यामेव तमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यादिवद्विधिकल्पनेनैव पुरुषार्थपर्यवसानसिद्धेरित्याशयः । वाक्यशेषग्रहणेन स्वातन्त्र्ये सति स्तुतिनिन्दानिर्णयहेतुत्वाभावं दर्शयति तत्र कारणमाह * न हीति * अव्यवस्थामुपपादयति * निन्दारूपास्विति * अविधेयनिन्दात्वेनाभासमानासु परमार्थता निन्दाविपर्ययविधेयस्तुतित्वदर्शनाद्विधेयनिन्दात्वेनाविधेयस्तुतित्वेन चाभासमानानां परमार्थतस्ताद्विपर्ययकेवलविधेयस्तुतित्वदर्शनादित्यर्थः । यथाक्रममुदाहरणद्वयमाह * यथेति * प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति ये ऽग्निहोत्रमित्यनुदिते होमनिन्दात्वेनाभासमानापि तस्मादुदिते होतव्यमिति विध्येकवाक्यत्वात् स्तुतिरेवेति शाखान्तराधिकरणे भाष्यकारो वक्ष्यति। दशमे च त्रैयम्बकान्पुरोडाशान्प्रकृत्य पठितमभिघार्यास्त्र्यम्बका नाभिघार्या इति मीमांसते यदभिघारयेद्रुद्रायास्ये पशून्निदध्याद्यन्नाभिघारयेन्न रूद्रायास्ये पशून्निदध्यान्न सूक्ष्ममभिघार्या एव न ह्यनभिघृतं हविरस्तीति वाक्यमुदाहृत्य चिन्तयिष्यते । किमभिघार्यानभिघार्या इति विधिप्रतिषेधार्थता उत नेति । तत्र हिंस्ररुद्रास्ये पशुनिधानापादकत्वेनाभिघारणस्य निन्दितत्वादनभिघारणस्य च तदनापादकत्वेन स्तुतत्वान्निषेधावगतेर्न ह्यनाभिघृतं हविरस्तीति च हविः सम्पादकत्वेनाभिघारणस्य स्तुतत्वाद्विध्यवगतेर्विकल्पे प्राप्ते ऽभिधास्यते मीमांसासमभिव्याहारेण विधिनिषेधशक्तिप्रतिबन्धादभिघारणाभिघारणनिन्दास्तुत्योश्चाभिघार्या एवेति विध्येकवाक्यत्ववशेनाभिघारणस्तुतिपर्यवसायित्वावधारणान्न वाक्यभेदापादकं विधिप्रतिषेधार्थत्व युक्तमिति। तत्र कथमभिघारणस्तुतिरित्यपेक्षिते वक्ष्यते इत्थमभिघारणं प्रशस्ततरं यत्त्रैयम्बकानां दर्विहोमत्वेनापूर्वत्वादतिदेशतो ऽप्राप्ते मीमांस्यमाने दोषो ऽप्येवं विधो ऽनभिघारणस्य च गुणो न गण्यते हविः सम्पादकत्वेन गुणवत्तरत्वादिति । न केवलं स्वातन्त्र्ये ऽन्यथाप्र-

तिभानादव्यवस्था किं तु सन्देहादपीत्याह * सन्दिग्धेति * तत्रा-प्युदाहरणमाह * यथोत * यथोक्तं नवमे यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्य एवं विद्वात्साम्ना स्तुवीतेत्युदाहृत्य किमृचा स्तुवत इति च विधानार्थमुत साम्ना स्तु-वीतेत्येतद्विहितसामस्तुत्यर्थमिति चिन्तयिष्यते । तत्र य एवं वि-द्वान्साम्ना स्तुवीतेत्यस्य कर्तृप्रवृत्त्यनुवादियच्छब्दयोगेन य एवं वि-द्वान्पौर्णमासी यजतइत्यादिवाद्विधिशक्तिप्रतिबन्धादितरयोस्तु क्रि-यास्वरूपमात्रानुवादियच्छब्दयोगेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिव-द्विधिशक्त्यप्रतिबन्धादुभयविधिवशाद्विकल्प इति पूर्वपक्षिते कथम-सुरागमननिमित्तत्वेन निन्दिताया ऋचो विधिः इत्याशङ्का भाष्यका-रो वक्ष्यति । न वयं निन्दितानानन्दितान्वासुरान्विदूम इति भाष्यका-रोक्तं सन्देहमुपपादयति * कदा चिदिति * सिद्धान्ते विध्येकवा-क्यतावशेनैव निर्णय इत्याह * तत्रेति * स्तुवीतेतिप्रत्यक्षस्य विधे-र्यच्छब्दयोगे ऽपि प्राप्त्यभावेन य एवं विद्वान्सामेन यजेतेतिवद्वि-धिशक्त्यप्रतिबन्धादितरयोस्तु वर्त्तमानापदेशत्वेन विध्यशक्तेरेकवा-क्यत्वसम्भवे वानेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकविधिद्वयकल्पना-योगात्सामविध्येकवाक्यत्ववशेन सामस्तुत्यर्थमृचां निन्देति सिद्धा-न्ते निर्णय इत्यर्थः । ननु वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीत्यादीनां यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुरास्य संवत्स-राद् गृहे रोदनं भवतीत्यादीनां च पदानां स्वरसतो भूतान्वाख्याना-र्थानामपि लाक्षणिकस्तुतिनिन्दार्थत्वसम्भवेन विधिनिषेधैकवाक्य-तावसायात्तात्पर्यनिर्णयो भवतु परिशिष्टानां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते-त्यादीनां सो ऽरोदीत्येवमादीनां च लक्षणयापि स्तुतिनिन्दार्थत्वा-ऽप्रतीतेर्विधिनिषेधैकवाक्यत्वासम्भवात्कथं तद्वशेन स्तुतिनिन्दापर-त्वानिर्णयो ऽत आह * सर्व्वत्र चेति * तेषामपि स्तावकनिन्दकपदै-कवाक्यत्वेन स्तुतिनिन्दार्थत्वसम्भवात्तद्द्वारेण विधिनिषेधैकवा-क्यत्वोपपत्तेः स्तुतिनिन्दापरत्वनिर्णय इत्यर्थः । यत्र तर्हि न किं चिदपि पदं स्तावकं निन्दकं वोपलभ्यते आपो वै शान्ता इत्यादिषु तत्र पारम्पर्येणापि विधिनिषेधैकवाक्यत्वासम्भवात्कथं स्तुतिनि-न्दापरत्वानिर्णयो ऽत आह * यत्रापीति * तत्रापि वेतसशाखयाव-काभिश्चाग्निं विकर्षतीत्यादिविधिसन्निधिवशेन लक्षणया तद्विधेयवे-तसावकास्तुतिप्रतीतेर्लक्षितलक्षणया वा विकर्षणस्तुतिप्रतीतेर्विध्येक-वाक्यत्वात्तात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । यद्वैतदूफक्किकाद्वयमेकवाक्य-त्वाभिधानोपयोगप्रतिपादनपरतयैव व्याख्येयं विधिनिषेधैकवाक्य-

त्वाभावे केषु चित्पदेषु कथं चित्स्तुतिनिन्दाप्रतीतावस्यानर्थक्येनोप[1]पादनानपेक्षत्वात्परिशिष्टानां पृथग्वाक्यत्वेन स्वरूपमात्रेण पर्यवसानं स्यात्तादृक् पदाभावे च स्तुतिर्वा निन्दा वा शङ्कैव न केवलेनैव स्यादिति । ननु विधिनिषेधयोः स्तुतिनिन्दापेक्षायां तदभावे वसन्तादिवाक्येषु साकाङ्क्षत्वादप्रामाण्यं स्यादत आह * विधीति * विधिप्रतिषेधयोर्मध्ये ऽन्यतरदर्शनेन स्तुतिनिन्दयोर्मध्ये ऽन्यतरदनुमायेत्यर्थः। एवं वैदिकार्थवादोपयोगं व्युत्पाद्य स्मृत्यधिकरणवश्यमाणप्रामाण्यविद्यास्थानान्तरगतेष्वर्थवादेषु तमेव न्यायमतिदिशति * एवं चेति * इतिहासपुराणयोरर्थवादबहुत्वाद्भारतादीत्युक्तं, नन्वध्ययनविधिबोधितपुरुषार्थानुबन्धित्वबलेन वैदिकार्थवादानां श्रौतार्थातिक्रमेण लाक्षणिकस्तुतिनिन्दापरत्वमवधारितमत्र तु कथमित्युत्शङ्कयात्राप्यध्ययनविधिस्थानीयं विधिं दर्शयति * तेषामपि हीति * एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यादिवत् प्रयोज्यव्यापारत्वमभिप्रेत्य श्रावणविध्युपन्यासः धर्म्मादीनां साध्यानां साधनप्रतिपत्तिरिति विग्रहः धर्मादिचतुष्टयसाधनप्रतिपत्तिरूपादानाङ्गभूताऽधर्म्मादिचतुष्टयसाधनप्रतिपत्तिः परित्यागाङ्गभूतेति योज्यं भारतोपक्रमे ।

धर्म्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदि हास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिद् ।

इति जनमेजयस्य भारतश्रवणप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं धर्म्मादिचतुर्विधपुरुषार्थतत्प्रतियोगिचशब्दसूचिताधर्म्मादिसाध्यसाधनप्रतिपादनपरत्वाभिधानात्सर्वत्र यथासम्भवं तत्परत्वमुन्नेयमिति भावः । ननु विधिनिषेधशून्यानां बहुशो भारतादिषु दर्शनात्कथं पुरुषार्थपर्यवसानकल्पनमित्याशङ्क्य यथासम्भवं विभज्योपयोगं दर्शयितुमाह * तत्रापि त्विति * शङ्कानिरासार्थस्तु शब्दः । दानराजमोक्षाणां धर्मा इति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमासः दानस्येतिकर्त्तव्यताभूतो धर्म्मो राज्ञो ऽनुष्ठेयः मोक्षस्य साधनमादिशब्देन तपो ब्राह्मणाभ्युदयादिसंबन्धिधर्मोपादानम् । अनेन च ग्रन्थेन तत्सन्निधिपठितानामुपाख्यानानां तत्तद्विधिशेषत्वेनोपयोगो दर्शितः । विध्यश्रवणे ऽप्येकानेककर्तृकत्वचरित्रकथनात्मकपरकृतिपुराकल्परूपेण यस्मात्पूर्वैर्महात्मभिरेवं कृतं तस्मादन्यैरपि कर्त्तव्यमिति विध्यनुमानात्च्छेषत्वेनार्थवादतयोपयोगो भविष्यतीत्याह * केचित्पुनरिति * किमित्येवं

---

१ आनर्थक्येनेति विध्येकवाक्यताभावेन स्तुतेन स्वोपपादकार्थवादपदान्तरानपेक्षत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां पदानां पृथग्वाक्यत्वम् ।

क्लेशाङ्गीकरणमत आह * सर्वोपाख्यानेषु चेति * अन्यपरत्वादेव स्वार्थसत्यत्वमनाशङ्ख्यमित्याह * तत्परत्वाच्चेति * ननु वेदस्यापौरुषेयत्वेनापर्यनुयोज्यत्वाद्यथाम्नातस्य न्यायबलेन तात्पर्यकल्पनं युक्तं भारतादौ त्वसत्योपाख्यानप्रणेतृणां मूढत्वं विप्रलम्भकत्वं वा प्रसज्येतेत्याशङ्क्याविवक्षितोपाख्यानविस्तरप्रणयने कारणमाह * वेदप्रस्थानेति * एवमपि प्रक्रियामात्रत्वादबुद्धिपूर्वकारिता स्यादत आह * प्रतिपाद्यानां चेति * विचित्रबुद्धित्वमेव दर्शयति * इहेति * नन्वेवमपि केषां चित्प्रतिपत्तिसिद्धौ शास्त्रप्रणयनार्थवत्त्वोपपत्तेरलं महता प्रबन्धेनात आह * सर्वेषां चेति * न चासत्योपाख्याप्रणेतृत्वेन व्यासादीनामप्रत्यायितत्वाशङ्का धर्म्मादिविषयाणां विधिप्रतिषेधानां केषां चिच्छ्रुतिमूलत्वदर्शनेनार्थादिविषयाणां च प्रमाणान्तरमूलत्वेनाप्तत्वावधारणादित्याह *तत्रेति * आदिशब्देनानर्थदुःखोपादानं न चोपाख्यानेष्वपि तेषामसत्यवादित्वं बहूनां वेदलोकमूलत्वात्स्वोत्प्रेक्षितानामपि काव्यवत् लोकरञ्जनार्थत्वेन विप्रलिप्साभावादित्याह * तथेति * ननु धर्म्मादिविषयाणां स्मृतीनां वेदैकशरणत्वात् प्रामाण्यं स्यात्तद्गतानामवेदमूलानामर्थवादानां विध्येकवाक्यत्वाभावेन स्तुत्यर्थत्वायोगादप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * अर्थवादशून्ययोर्विधिप्रतिषेधयो श्रुतार्थापत्त्यार्थवादकल्पकत्वस्य विधिप्रतिषेधयोश्च स्तुतिनिन्दाभ्यामविनाभावादन्यतरदर्शनेनान्यतरदनुमाय वाक्यं पूरयितव्यमित्यत्रोक्तत्वाद्वेदैकल्पितार्थवादानां[1] व्यासादिभिर्लोकानुसारेण स्वोत्प्रेक्षया वा प्रणीतत्वात्सम्भवत्येवैकवाक्यत्वमिति भावः। ननु भवतु विधिप्रतिषेधसन्निधिपठितानां प्रत्यक्षमूलभूतवैदिकार्थवादाभावे[2]ऽप्युक्तेन न्यायेन काल्पनिकविधिप्रतिषेधैकवाक्यभूतार्थवादमूलत्वेन तदेकवाक्यत्वात्स्तुतिनिन्दार्थत्वम्। तत्सन्निधिरहितानां तु स्तुतिनिन्दार्थत्वायोगादानर्थक्यं स्यादत आह * ये त्विति * स्वयंशब्देन स्वातन्त्र्यमुक्तम्। प्रीतिं जनयन्तीति कामोपयोगितोक्ता पार्थिवानामुपयुज्यन्त इत्यर्थोपयोगिता ऽदृष्टशब्देन धर्मोपयोगिता देवतादीत्यादिशब्देनापर्वादिग्रहणम्। यत्र तर्हि न किं चिदपि श्रूयते किं तु स्वरूपमात्रं कीर्त्यते यथा सृष्टिप्रलयादिवाक्येषु कथं तेषामुपयोगो ऽत आह * इत्येषा दिगिति * युक्तोपयोगोपाख्यानमार्गेण सृष्टिप्रलयादिवाक्या-

१ वेदे यत्रार्थवादा न श्रूयते तत्र कल्पिता ये ऽर्थवादास्तएव लोकानुसारेण स्वोत्प्रेक्षया वा तत्र प्रणीता इति भवत्येवैकवाक्यत्वमिति भाव।

२ प्रत्यक्षश्चासौ मूलभूतश्चासौ वैदिकार्थवादश्चेति विग्रह।

नामपि यथासम्भवं धर्माद्युपयोगितोन्नेया सा च स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यते अर्थवादोपयोगमात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वादिति भावः । एवं सिद्धान्तस्वरूपं व्युत्पाद्य भाष्यमिदानीं व्याख्यातुमुपन्यस्यति * विध्युद्देशेनेति * कैश्चिदेतत्सकलं भाष्यं सार्थवादवाक्येष्वर्थवादादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्विधिप्रत्ययपरित्यागपरत्वेन व्याख्यातं तेषां व्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति * के चिदाहुरिति । अयमर्थः * अर्थवादानामप्यध्ययनविधिबलेनैव पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्यथासम्भवं स्तुतिनिन्दार्थत्वावगमात्तद्द्वारा कथं रोचेतेति भाष्योक्तरीत्या प्रवर्त्तितव्यं निवर्त्तितव्यमित्येवंरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतार्थप्रतिपादकत्वाल्लिङादीनामपि तदभिधायकत्वात्तुल्यार्थतया समुच्चयायोगे केवलानां व्यवस्थयार्थवत्त्वे ऽप्युभयसम्भवे ऽन्यतरेण सिद्धेरवश्यं त्याज्ये ऽन्यतरस्मिन्भूयो ऽर्थवादपदानुसारेणैकस्य लिङादेस्त्यागो युक्तः । प्रकृत्यनुग्रहार्थं च कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोज्ये स्तुत्योत्पादितेच्छालब्धकर्त्तव्यानुवादिनी लिङ् प्रयुज्यते, इति इष्टं लिङो ऽन्यतः सिद्धकर्त्तव्यतानुवादिनीत्वमिति परमतेन दृष्टान्तितम् * यथेति * प्रत्ययश्चेत् त्यज्यते किं तर्हि विवक्षितमित्यपेक्षिते * तस्मादित्युक्तम् । एवं सोपपत्तिकं भाष्याभिप्रायमुक्त्वाक्षरयोजनमाह * स एव चेति * वायव्यश्वेतालम्भ एव भाष्ये विध्युद्देशशब्देनोक्त इत्यर्थः । ननु भूतिकामान्तस्य विध्युद्देशत्वं वदता विधिप्रत्ययो ऽपि गृहीतो लक्ष्यते । अन्यथा स्तुत्यन्वयात्प्राक् कर्त्तव्यत्वाप्रतीतेः फलानापेक्षत्वाद्भूतिकामान्तवचनानर्थक्यं स्यादत आह * फलादीति * अनुष्ठानयोग्यस्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थं स्तुत्यपेक्षणात्फलाद्यन्वयं च विनानुष्ठानायोग्यत्वाद्विध्यविवक्षायामर्थवद्भूतिकामान्तवचनमिति भावः । कस्मादेवं व्याख्यायते ऽत आह * अन्यथेति * ननूद्देशग्रहणे ऽप्यनुवादेन विधिनैवैकवाक्यत्वप्रतीतेः कथमालम्भोपादानमत आह * सूत्रोक्तेन त्विति * उद्देशग्रहणस्योक्तेन न्यायेन विवक्षितार्थत्वादविवक्षितस्य च पदान्तरान्वयायोगात्षष्ठीसमासस्य कर्मधारयस्य चानुपपत्तेर्विधेरुद्देशो ऽविवक्षास्मिन्निति कण्ठेकालादिवद्व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणात्कर्मणि वोद्देशशब्दं व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तद्विषयालम्भोपादानमित्यर्थः । स्फुटीकृतं चैतद्भाष्यकृतेत्याह * तथा चाहेति * कथमनेनैतद्व्याख्यानं स्फुटीकृतमत आह * कि-

१ यथा गवामयने सत्रे अवभृथानन्तर पृष्ठशमनीयमेकाह क्रियते तत्र समानकर्तृकयो पूर्वकाले इति विधानेन उत्तरक्रियाकर्तव्यताया क्त्वाप्रत्ययविधानात तद्बलेनैवोत्तरक्रियाकर्तव्यताप्राप्तेति तत्र लिङोऽनुवादिनीत्वं तथेति भाव' ।

धीति * स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धविवक्षा केनोक्तेत्यपेक्षिते पठति * यत इति * ये अनेन भाष्यावयवेन स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादिस्तुत्यन्वयं दर्शयता स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धं विवक्षितं वदन्तीति पूर्वेणान्वयः प्रत्ययासहिष्णुतया ऽभेतेत्याद्यपदत्यागेन भाष्ये शेषपाठः कृतः। ननु विधित्यागे शब्दभावनायाः कथम्भावाभावेन स्तुत्यनाकाङ्क्षणात्कथं स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धविवक्षात आह * सैव चेति * वायव्यश्वेतालम्भस्य भूतिसाधनत्वे ऽभिहिते कस्माद्धेतोस्तस्य भूतिसाधनत्वमित्यपेक्षायां हेतुवन्निगदार्थवादवदन्वयो भविष्यतीति तेषामाशय इत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे फक्किकैवं योज्या। विधेयस्यालम्भस्य विधिसम्बन्धे सति यार्थवादयोजना पूर्वमुक्ता योज्यते सम्बध्यते ऽनेनेत्युभयाकाङ्क्षालक्षणो ऽन्वयप्रकारो योजनाशब्देनाभिप्रेतः सा विधिविधेयसम्बन्धनिषेधे ऽपि शुद्धस्यैवालम्भस्य भविष्यति * निमित्तत्वेनोक्तत्वादिति * आलम्भस्यार्थवादानाकाङ्क्षत्वे ऽप्यर्थवादस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वाय साकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयापि सम्बन्धो ऽपि भविष्यतीति च शब्देन सूचितम्। एवं वानेन भाष्ये व्याख्यातमालभेतेतिमध्यप्रतीकेन समस्तविध्युद्देशनिर्देशात्तदर्थो भूतिसाधनत्वमालम्भस्योक्तम्। कस्मादित्यपेक्षिते पूर्वभाष्यनिर्दिष्टं वायुं तच्छब्देन परामृश्य यस्माद्वायुर्भूतिं साधयतीति स्तुत्यन्वयप्रदर्शनमिति। कस्माद्भूतिकामेनालब्धव्यामित्यभिसम्बन्धो न विवक्षित इत्याशङ्क्याविवक्षाकारणमुक्तम् * भिन्नविमावर्थाविति * तदेकस्यैव सम्बन्धस्यानिराकार्यतयोपन्यस्तत्वादयुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे * भिन्नाविति * भूयो ऽर्थवादानुग्रहायावश्यविवक्षणीये स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धे सतीतरसम्बन्धविवक्षां वदतोभयविवक्षाङ्गीकारात् तत्र च वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः। किमर्था स्तुतिरिति प्रश्नभाष्यं स्तुतेरिच्छोत्पादनेन प्रवर्त्तकत्वस्य स्फुटत्वादयुक्तमाशङ्क्याभिप्रायद्वयमाह * किमर्थेति * कथं रोचेतेत्युत्तरभाष्यं यथाक्रममभिप्रायद्वयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * आचार्यस्त्विति * ननु प्रागित्याशङ्काभाष्यं द्वितीयप्रश्नाभिप्राये पुनरुक्तमाशङ्क्य विवरणपरत्वेन व्याचष्टे * इतरेति * न हि यदेत्यादिपरिहारभाष्यं तत्र नञ्द्वययोगेन सन्निधानमेवोक्तं स्यान्न च तदा विधिविधेयसम्बन्धाविवक्षाङ्गीक्रियते विरोधश्चोत्तरभाष्येण स्यादित्याशङ्क्य न हीति छित्त्वानर्थक्यनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति * कथं नानर्थक्यमित्यपेक्षिते केवलश्रवणावधारितसामर्थ्यस्यापि विध्युद्देशस्यार्थवादसन्निधौ विधायकत्वाभावादिति कारणम् * यदेत्यादिनोक्तम्। यथेत्यादिना * दृष्टान्तद्वा-

शेपपादितं तत्प्रपञ्चयति * सर्वत्रेति * दृष्टान्तएव किं व्यवस्थाकारणमित्यपेक्षायामाह * योग्येति * आकाङ्क्षणीयाऽलाभनिमित्ता ह्याकाङ्क्षानिवृत्तिर्नान्यथेत्यर्थः। ननु यथाप्राकृतपदार्थलाभान्निवृत्ताकाङ्क्षायाम्। अपि विकृते सन्निधिपठितपदार्थाकाङ्क्षावशादाकाङ्क्षोत्थापनं तथेहापि पदार्थान्तराकाङ्क्षावशादाकाङ्क्षोत्थापनेऽपि स्वतो निराकाङ्क्षत्वात् प्रकरणगतानां प्रयाजादिवाक्यानामिव कस्मात्प्रामाण्यं न स्यादत आह * इतरथेति * इतरेण प्रकारेण योग्यपदान्तरानुच्चारणमनालोच्य स्वरूपमात्रालोचने सर्वत्राकाङ्क्षा भवत्येव श्रुतपदातिरेकेणापि दर्शनादित्यर्थः। स्वाभाविकीमाकाङ्क्षामुपपादयति * तथा चेति * एवं यदेत्यादिभाष्यं पूर्वेण पुनरुक्तमाशङ्क्योपसंहारार्थतया व्याचष्टे * तदिहेति * नन्वेवं सतीत्याशङ्काभाष्यं महावाक्येऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्वेवमिति * सत्यं विनापीति परिहारभाष्याभिप्रायमाह * सत्यमिति * गवादिप्रचारार्थं ग्रामस्य समन्ताद्या भूः कर्षकैः परिह्रियते सा परिहारशब्देनोच्यते। धनुः शतं परिहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततइति स्मृतेः। तस्य पन्थाः परिहारपथस्तेन ग्रामगमनवदिति दृष्टान्तार्थः। ननु सत्स्वपीत्याशङ्काभाष्यं वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वेनोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * आहेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र उत्तरमिति * भवन्त्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * भवन्त्विति * नेत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * नोक्तेनेति* प्रतीतिमात्रेणार्थस्य विवक्षितत्वमतिप्रसङ्गादयुक्तमाशङ्क्य योऽसावित्यादितोपपादितं तद्व्याचष्टे * द्व्यसम्भवं हीति * अर्थवादानुग्रहो युक्त इत्यनेनातोऽस्मादितिभाष्यमेव व्याख्यातं, यतः प्रत्यक्षो वाक्यशेषभावेऽतः कारणादस्मात्सार्थवादकाद्विधेः सकाशाच्छ्रुतिमिव प्रवर्त्तकत्वेन विवक्षितामवगच्छामो न विधिं भूयोऽल्पविरोधे भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वादिति। ननु निरपेक्षादपीतीत्याशङ्काभाष्यमन्यत्रावधारितविधिशक्तेर्विध्युद्देशस्यात्रापि प्रत्यभिज्ञानात्स्तुतिसम्बन्धाविवक्षाप्रतिपादकत्वेनाभासमानं ननु सत्स्वपीत्यनेन पौनरुक्त्येनाक्षिपति * नन्विति * सत्यपि समस्तस्य स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धरूपेऽर्थे पूर्वस्य विधिविधेयसम्बन्धरूपार्थापह्नवनिरासार्थतया समाधत्ते * तदुच्यतइति * अथास्येत्यनेन भाष्योपक्षिप्तं कारणमुक्तम्। भवत्वि-

१ प्रकरणगतानामपि प्रयाजादिवाक्याना स्वतो निराकाङ्क्षत्वात् प्रमाजनकत्व भावनया कथ भावनापेक्षणात विध्येकवाक्यत्व तद्विध स्वार्थप्रतिपादकत्व' पदार्थान्तराकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वमित्यर्थं ।

तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदभिधीयतइति * अनेनैवं व्याख्यातं भवतु निरपेक्षादर्थवादरहिताद्वसन्तादिवाक्येषु विध्यवगतिः न हि निरपेक्षे सत्यर्थद्वयासम्भवलक्षणो विरोधो ऽस्ति न चात्र शक्त्यभावाद्विध्यर्थत्वासम्भवः येनास्यैव क्व चिच्छक्तिः क्व चिदशक्तिरिति विरोधः स्यात्। बाधाबाधौ तु बाधकसदसद्भावाभ्यां न विरुध्येते इति काका सूचितम्। इह तु स्तुत्यर्थत्वस्योक्तन्यायेनावश्याङ्गीकार्यत्वद्वाक्यभेदप्रसङ्गेनाशक्यो विध्यर्थ इति। द्वौ चेदितिवाक्यभेदभाष्यं भिन्नाविमावर्थावित्यनेन पुनरुक्तमाशङ्क्य पूर्वव्युत्पादितस्यैव वाक्यभेदस्य स्तुतिसम्बन्धे सत्यशक्यो विध्यर्थ इत्युक्ते कुतो ऽशक्य इत्यापन्नहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पुनरुपन्यास इति परिहरति * प्रश्नोत्तरत्वेनेति * ननु यदि स्तुत्यसम्बन्ध एवात्र विवक्षितो न विधिविधेयसम्बन्धः ततो ऽनुष्ठानाप्रतिपादकत्वेनाक्रियार्थत्वाद्धर्मप्रामाण्यानुपपत्तेर्विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणमित्युपक्रमानुपपत्तिः स्यादत आह * तस्मादिति * यस्मादन्यथा वाक्यभेदः प्रसज्येत तस्मात्प्ररोचनयैवात्र विधिः तथा सत्यैकार्थ्यादित्यर्थः अनेन चाथ यदुक्तमित्यनूदिता शङ्का निरासार्थत्वेन भाष्यकारावतारितस्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रावयवमेवं व्याख्यातं स्तुतेरर्थः प्रयोजनं प्ररोचना तद्द्वारेण कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दोक्तानां क्रियाणामुपकारिणो ऽर्थवादा इति एतत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स्तुतिशब्दा इति भाष्यम्। तत्रानुष्ठातॄणामिति षष्ठीमाक्षिपति * प्ररोचयमाना इति * नन्विक्श्तिपौ धातुनिर्देशइति धातुभूतरुचियोगे सम्प्रदानसंज्ञा विहिता न च तत्प्रयोगे पूर्वप्रकृतेर्धातुत्वमस्ति तथा सति धातुद्वयप्रसङ्गेन धातोरिति विवक्षितैकत्वधातूपरिविहितप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्कते * प्ररोचयतेरिति * परिहरति * अयमाशयः * सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात्केवलस्य सनादेर्धातुत्वाभावेन धातुद्वयाप्रसक्तेर्न पूर्वप्रकृतेर्भूवादयो धातव इति विहिता धातुसञ्ज्ञा नापह्नवमर्हतीति संबन्ध्यविशेषाविवक्षया चतुर्थ्यप्रसङ्गमाशङ्कते * अथेति * परिहरति * सापीति रुचिसंबन्धाविवक्षायां तद्व्यतिरेकषष्ठ्यनुपपत्तेः प्रातिपदिकार्थाव्यतिरेके प्रथमैव स्यात्। रुचिसंबन्धविवक्षायां तु तस्य चतुर्थीनिमितत्वेन विशेषरूपत्वात्सामान्याविवक्षा कुतो न तस्येतिभावः। पदान्तरसंबन्धमङ्गीकृत्य षष्ठीमुपपादयति * तस्मादिति * एवं तु व्यवहितान्वयापत्तेरुपकरिष्यन्तीत्यनेनान्वयमाह * अथ वेति * अस्मिन्पक्षे क्रियाया इत्यस्य विच्छिन्नस्यार्थमाह * क्रियाया इति * क्रियाशब्देन

तद्विषयत्वाद्विधिरभिप्रेतः तदेतत् दूषयति * इदं त्विति * किं सर्वप्रत्ययार्थाविवक्षया प्रत्ययत्यागो विधिमात्राविवक्षया वा तत्राद्ये कल्पे तावत् दूषणान्याह * यदि हीति * ननु भूतिकाम आलभेत कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठा देवतेति हेत्वाकाङ्क्षायामर्थवादान्वयस्य भाष्यकृतोक्तत्वाच्छब्दभावनाकथम्भावासम्भवे ऽपि न कश्चिद्दोष इत्याशङ्क्याह * यापीति * वेदावगतस्यार्थस्य हेत्वनपेक्षत्वान्न तद्द्वारेणार्थवादान्वयः सम्भवतीति कल्पेतेति काक्वा द्योतितं, यापि भाष्यकृता कस्मादित्यपेक्षा दर्शिता सापि कस्मात्कारणान्मया प्रवर्त्तितव्यमिति प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं प्राशस्त्यरूपकारणविषयत्वाद्विध्यभावे न युक्तेत्यर्थः। नन्वितिकर्त्तव्यताविषयत्वे कथमित्येवाकाङ्क्षा किमिति न दर्शिता ऽत आह * शब्दान्तरेति * विधायकस्याध्ययनविधिना पुरुषप्रवर्त्तनेतियुज्यमानस्य कथं मया पुरुषः प्रवर्त्तयितव्य इत्यर्थवादान्वयासिद्ध्यर्थमचेतनस्यापि पुरुषगतचैतन्यारोपेणाकाङ्क्षोपचर्य्यते भाष्यकृता तु पारमार्थिकी पुरुषस्याकाङ्क्षा तद्विषयैव दर्शिता न त्वनयोर्भिन्नविषयतेत्यर्थः । अथापि हेतुविषया कस्मादित्यपेक्षा तथापि यागादिस्वरूपस्य द्रव्यदेवतामात्रेण सिद्धेः फलसाधनत्वस्य च स्वसामर्थ्यमात्रेण सिद्धेः कर्त्तव्यत्वाभिधानं विना न युक्तेत्याह * सापि चेति * ननु क्रियानपेक्षितमपि प्राशस्त्यमर्थवादोक्तं सत्कर्त्तव्यताङ्गमयिष्यतीत्यत आह * तदनपेक्षितं चेति * प्राशस्त्यस्य श्रौतत्वाभावान्न स्वरसतो ऽर्थवादप्रतिपाद्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः। प्रतिपादितस्यापि कथं चित्प्राशस्त्यस्य न तावद्धात्वर्थेन संबन्धो ऽनपेक्षत्वादित्याह * न चेति * न केवलं प्राशस्त्यस्यासंबन्धः किं तु फलादेरपीति * कस्य चिदिति * काक्वोक्तम् । भावनया सह तर्हि संबन्धो भवत्वत आह * भावना त्विति । किमपेक्षेतेति * न किं चिदित्यर्थः । अनपेक्षायां वा सर्वाभावः स्यादित्याह * तस्मादिति * अथापि कथं चित्प्राशस्त्यमभिधीयते संबन्ध्यते च तथापि न कर्तव्यतामालम्भस्य गमयतीत्याह * उक्ते ऽपि चेति * माभूत्तर्हि कर्त्तव्यबुद्धि' प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेणार्थवादपर्यवसानं भविष्यतीत्यत आह * अकल्पिते त्विति * आनर्थक्यपरिहारार्थमेव तर्हि कर्त्तव्यता कल्पयिष्यते ऽत आह * प्रत्यक्षं चेति * क्लृप्तस्य कल्पना ऽनुचितेति भावः । न केवलमनुचिता किं त्वशक्यापीत्याह * न चेति * अशक्यत्वे कारणमाह * अनुक्तो हि सन्निति * एवं तावत्कर्त्तव्यतायाः क्लृप्तत्वान्नार्थवादकल्पत्वमित्युक्तम्। अर्थवादानामपि तत्कल्पकत्वं सम्भवति प्ररोचनामात्रपर्यव-

सानादित्याह * तथेति * ननु तर्हि नार्थवादैः प्ररोचनोच्यतां कर्त्तव्यताप्रतिपादनेनैव पुरुषार्थानुबन्धित्वासिद्धेरत आह * अवश्यकर्त्तव्या चेति* तया विना प्रवृत्त्यसिद्धेरिति भावः। ननु माभूदर्थवादानां कर्त्तव्यताप्रतिपादनपर्यन्तं व्यापारः तत्प्रतिपादितप्राशस्त्यान्यथानुपपत्त्या सा कल्पयिष्यते अत आह * सर्व्वत्र चेति * यच्च तुल्यार्थत्वं समुच्चयासम्भवकारणमुक्तं तदसिद्धमित्याह * तुल्यार्थयोश्चेति * न चात्राल्पभूयोविरोधिन्यायो ऽस्ति प्रत्ययत्यागे भूयसां तदर्थानां बाधापत्तेरित्याह * यदि चेति * परस्मैपदात्मनेपदरूपोपग्रहविशेषः । आदिशब्देन विधिभावनयोरुपादानम्। एतत्सर्वं दोषपरिहारार्थं कल्पान्तरं शङ्कते * स्यादेतदिति * एतदपि निराचष्टे * एतच्चेति * अशक्यत्वे कारणमाह * यत इति * उदितमप्यविवक्षितं भविष्यत्यत आह * प्रतीतस्य चेति * ग्रहैकत्वं ह्यप्राप्तत्वान्नानुवदितुं शक्यते सम्मार्गभावनया गुणत्वेन प्रधानत्वेन वान्वयायोगान्न विधिना स्पृश्यते । इन्द्रियकामहोमस्त्वाश्रयमन्तरेण गुणस्य फलसाधनत्वायोगाद्विधिमन्तरेण च प्रकरणावगतस्यापि होमस्याश्रयत्वे प्रमाणाभावात्प्रकरणावगतं स्वरूपमनूद्य गुणफलसंबन्धविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विधिना आश्रयत्वेन विधीयतएवेति श्रौतेन विधिना वाक्यभेदप्रसङ्गेनापरिग्रहादविवक्षितत्वामिति ननु विध्यसंस्पर्शादेव विधिरविवक्षितो भविष्यत्यत आह * न तावदिति * विधिव्यतिरिक्तस्य विध्यसंस्पर्शित्वं विधिविवक्षाकारणं युक्तम् । विधेस्त्वाविधिरहितत्वं विध्यसंस्पर्शाख्येनाविवक्षाकारणं सर्वविधीनामविवक्षाप्रसङ्गादित्यर्थः। अनुवादो ऽपि विधेरयुक्त इत्याह * नापीति * कारणमाह * तस्यामिति । अयमाशयः * न तावद्य आलम्भः स प्रशस्त इत्यालम्भमात्रोद्देशेन प्राशस्त्ये ऽभिहिते ऽपि कर्त्तव्यबुद्धिः सम्भवति येन प्ररोचनालब्धविधित्वानुवादो घटेत् । एतच्चोक्ते ऽपि च प्राशस्त्यइत्यादिनोपपादितम्। यदि तु यो ऽयं वायव्यश्वेतालम्भः कर्त्तव्यः स प्रशस्त इतिकर्त्तव्यतारूपस्य विधेरनुवाद इष्यते । स तर्हि न सम्भवति। अनुवादावस्थायामप्राप्तत्वादिति। ननु त्वत्पक्षे वायव्यश्वेतालम्भः कर्त्तव्य इति विध्यर्थो भवेत् तस्य चालम्भः प्रशस्त इत्यर्थवादार्थेन नान्वयः स्यादित्याशङ्क्याह * भवति त्वेवमिति * दृष्टान्तो ऽपि साध्यविकल इत्याह * यस्त्विति * दशमे हि सत्त्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्नित्युदाहृत्य किं तत्र सहितानां कर्तृत्वमेकैकशो वेति सन्दिह्य बहुवचनस्य श्रवणात् साहित्ये प्राप्ते त्वाश्रुत्यैवोदवसानसमानकर्तृकत्वप्र-

तीतेरवगतसङ्ख्यत्वेन च बहुवचनस्यानपेक्षितसङ्ख्याविधायित्वायो-गादपेक्षितधात्वर्थविशेषविधायिन्याख्याते यथाप्राप्तप्रचयशिष्टस-ङ्ख्यानुवादिबहुवचनप्रयोगोपपत्तेर्न प्राकृतैककर्तृकत्वबाधो युक्त इति सिद्धान्तो वक्ष्यते क्त्वाश्रुत्या ह्यनन्तरक्रियामात्रमाक्षेप्तुं न च नियोगतः कर्त्तव्यता । न मांसं भुक्त्वा ऽधीयीतेति प्रतिषेधो ऽपि भुक्त्वा व्रजतीति च वर्त्तमानापदेशे ऽपि क्त्वाश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । न च केवलं कारणाभावाद्विध्यविवक्षानुचिता किं त्वतिव्याप्तेरपीत्याह * यदि चेति * स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * अत्रैव भाष्यानुमतिमाह * तथा चेति * विधिविषयाभिप्रायेषु भाष्यकारीयविध्युद्देशशब्दे फलपदस्य विधिविषयसमर्थकत्वाभावादुपन्यासो न युक्त इत्याह * अन्यथेति * विध्यभावे च धात्वर्थस्य तद्विषयत्वायोगात्तदभिप्रायो विध्युद्देशशब्दो न युक्त इत्याह * न चास्येति * कस्तर्हि विध्युद्देशशब्दस्यार्थो ऽत आह * तस्मादिति * विधेरुद्देशकः प्रतिपादक इति कर्तृव्युत्पन्नं करणव्युत्पन्नं वोद्देशशब्दमङ्गीकृत्य षष्ठीसमासाश्रयणेन लिङादिरेव विध्युद्देशशब्देनोक्त इत्यर्थः किमर्थं तर्ह्युद्देशग्रहणमत आह * विध्यर्थेन त्विति * विधिशब्दस्य लिङादिशब्दे तदर्थे चोभयत्र प्रयोगदर्शनादिह शब्दपरतयापि व्याख्यानेन सूत्रनाश इति चोद्यमिति । नन्वस्मिन्पक्षे प्रत्ययो विध्युद्देश इत्येवं वक्तव्यं न भूतिकाम इत्येवमन्त इत्यत आह * भूतिकाम इति * ननु यदि फलादिसङ्गत्युत्तरकालं तद्विशिष्टायां भावनायां पुरुषं नियुञ्जाने विधावनुग्रहार्थं स्तुत्यर्थावसरः तदभावे तर्ह्याकाङ्क्षाभावादर्थवादान्वयो न स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * परिहरन्ति * एवमेवैतदिति * का तर्ह्यर्थवादानां तत्र गतिरत आह * तथेति * यद्यपि विध्यभावेनार्थवादाः सम्बन्ध्यन्ते तथापि नानर्थक्यापत्तिः प्रयोगवचनेन पञ्चमलकारेण वा, कल्पितविधित्वे ऽर्थवादसङ्गतिसम्भवादिति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण योज्यम् । आग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ भवति परस्य पञ्चमलकारस्य प्रयोजकव्यापारविधानाशक्तेः प्रयोगवचनेन वानुत्पन्नस्य प्रयोगासम्भवादुत्पत्तिरप्याक्षिप्यते उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यादौ पञ्चमलकारात् अव्यवस्था लिङर्थे लेडिति पञ्चमलकारस्य विधौ स्मरणे ऽपि वर्त्तमानापदेशसन्दिग्धत्वात्पञ्चमलकारनिर्णयव्याक्षेदाद्विधित्वस्य कल्पितत्वमभिप्रेतम् । इदं तु प्रयोगवचनोत्पत्तिकल्पनं दुरुपपादम् । अनुत्पन्नस्य प्रयोगविधिविषयत्वायोगादुत्पत्तौ कल्पितायां प्रयोगविधिविषयत्वं प्रयोगविधिविषयत्वाच्चोत्पत्तिकल्पनमितीतरेतराश्रयापत्तेः । पञ्चमलकार-

चिन्हाभावे न तन्निर्णयः स्यादित्यपरितोषादन्यथाविधिस्वकल्पनमाह * अथ वेति * ननूक्तेन प्रकारेणाग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ विधिं प्रकल्प्य तच्छेषत्वेनाङ्गिरसो वा इत उत्तमाः स्वर्गलोकमायन्नित्यादेरर्थवादस्यान्वयो भवतु नाम ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यादौ त्वर्थवादमात्रकल्पविधिदर्शनाद्विधेः प्राक् स्तुत्यनवसरत्वप्रतिपादनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * यत्रापीति * तत्रापि पूर्वचरितकीर्त्तनान्यथानुपपत्तिमात्रेण कर्त्तव्यतां कल्पयित्वा शेषपदानां स्तुत्यर्थत्वेनान्वयः । ननु प्रागेव कस्य चित्स्तुतिः प्रतीयतइत्यर्थः सिद्धरूपार्थकीर्त्तनाभिप्रायो ऽर्थवादशब्दो न स्तुत्यभिप्राय इति भ्रमितव्यम् । नन्वेवमपि सिद्धरूपार्थकीर्त्तनमात्रेण कर्त्तव्यतायाः प्रतीतिसिद्धेः प्रत्ययानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह * सम्भवत्यां त्विति * ननु श्रौतार्थद्वयाश्रयणे वाक्यभेदापत्ते प्रत्ययश्रवणे ऽपि भूयो ऽर्थवादपदानुग्रहाय स्तुत्यैव कर्त्तव्यताकल्पनमगत्याङ्गीकार्यमित्युक्तमत आह * यस्त्विति * प्राशस्त्यकर्त्तव्यतयोर्विशेषणविशेष्यभावात्प्राशस्त्यविशिष्टकर्त्तव्यतात्वरूपैकार्थप्रतिपादनादेकव्यापारोपपत्तेर्नार्थभेदनिबन्धनवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः। नन्वर्थभेदाभावे ऽप्यप्राप्तस्य विधिसम्बन्धात्प्राप्तस्य च विशेषणभूतप्राशस्त्यसम्बन्धाद्वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्येत अत आह * विधीयमानस्यैव हीति * प्राशस्त्यं विना विध्यपर्यवसानादप्राप्तावस्थस्यैवालम्भस्य विधिनेव प्राशस्त्येनापि सम्बन्धाद्वैरूप्यमित्यर्थः। नन्वेवमपि विशिष्टार्थप्रतिपादनाद्गौरवापत्तिरत आह * यदि चेति * का तर्हि नायमभिसम्बन्धो विवक्षित इत्यादेर्भाष्यस्य गतिरत आह * तस्मादिति * अनेन ग्रन्थेनैवमेतद्भाष्यं व्याख्यातम् । भूतिकाम आलभेत कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठेत्यनेन यः सार्थवादकस्य विध्युद्देशस्य विधिस्तुतिसम्बन्धरूपो विशिष्टो ऽर्थो दर्शितः। नायं विध्युद्देशमात्रेण विवक्षितः। किं तु सार्थवादकेनेति तत्रालभेतेतिमध्यप्रतीकेन विध्युद्देशोपलक्षणं ततो भूतिरिति पूर्वप्रकृतवायुपरामर्शितच्छब्दयोगिना भूतिपदेन स एवैनं भूतिं गमयतीत्यन्तार्थवादोपलक्षणं विशेषणविशेष्यरूपार्थद्वयस्य विशेष्यप्रतिपादकविध्युद्देशमात्रेणाभिधाने गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेरिति विधित्वादीत्यादिशब्देन फलेतिकर्त्तव्यताग्रहणं किमर्थेत्याशङ्काभाष्यं विधिविवक्षायां तदितिकर्त्तव्यताभूतस्तुत्याकाङ्क्षानिराकरणायोगादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * किमर्थेति * अयमाशयः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्यादिभङ्गरूपा

१ भूतिकामान्तविध्युद्देशप्रदर्शनेनेत्यर्थः ।

प्ररोचनाविधेरितिकर्त्तव्यता । न स्तुतिः । स्वार्थे तु तया स्तुतिराकाङ्क्ष्यते विध्यवगतश्रेयःसाधनत्वादेव तु प्रवृत्तिहेत्विच्छाजननेन तद्विरोध्यालस्यादिनिराकरणसिद्धेरनर्थिका स्तुतिरिति भाष्यं चैवं व्याख्येयं, यद्य ऽपि विधिस्तुतिरूपार्थद्वयप्रतिपादनं विध्युद्देशमात्रेण न क्रियते तथाप्यर्थवादानर्थक्यं विधित एव प्ररोचनासिद्धेस्तादर्थ्येन स्तुत्यनाकाङ्क्षणादिति, कथं रोचेतेत्युत्तरभाष्याभिप्रायमाह * कथमिति * श्रेय.साधनत्वाधिगमे ऽपि बहुव्ययायासदर्शनाद्द्वेषोत्पत्तेः स्तुतिमन्तरेणानिराकरणात् दुर्वारा स्तुत्याकाङ्क्षेतिभावः । ननु प्रागित्याशङ्काभाष्यं किमर्था स्तुतिरित्यनेन पुनरुक्तमाभासमानं तदभिप्रायविवरणार्थतया व्याचष्टे * नन्विति * न हीत्यादिपरिहारभाष्यं तस्यायमर्थः न तावत्प्राशस्त्यं विना प्ररोचना सम्भवतीत्युक्तम् । कथं रोचेतेत्यनेन । यदि तु विध्युद्देशेनैव प्राशस्त्याक्षेपस्य वसन्तादिवाक्येषु दर्शनादिहापि तत एव प्राशस्त्याक्षेपसिद्धेः स्तुतिपदानर्थक्यमुच्येत तन्निराकरणार्थं यदेत्याद्युक्तं तद्व्याचष्टे * न हीति * न हीत्यादिनैतदाहेत्यन्वयः । शक्तिद्वयनिराकरणासमर्थत्वमस्य ग्रन्थस्य दर्शयितुं विधीयते इत्येतत्समाक्षिपरत्वेन न तदेत्यादिना व्याख्यातम् । अनेन च तदा पूर्वेण विधिरित्यत्रापि समाप्यतइत्यध्याहारो दर्शित इत्यवगन्तव्यम् । प्ररोचनया च विधिसमाप्तेः प्ररोचना शक्तिः समाप्त्युक्त्या दर्शिता, भवतीति न भाष्याऽवाचकत्वोपालम्भः । दृष्टान्तभाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयमित्याह * यथेति * यच्चास्माभि. प्रत्ययार्थवादयो पुनरत्यन्तभिन्नानुग्राह्यानुग्राहकार्थभेदात्समुच्चय इति प्रागुक्तं तदनेन दार्ष्टान्तिकयोजनाभाष्येण स्पष्टीकृतमित्याह * विधिशब्देनेति * नन्वेवं सतीत्याशङ्काभाष्यगतमविधायकपदप्ररोचकत्वाभिप्रायं व्याख्यातुमाह * नन्विति * सत्यमित्यादिपरिहारभाष्यं प्रतीकेन गृहीत्वा तास्मिन्विद्यमानइत्यादिभाष्यशेषं तस्मादित्यध्याहारपूर्वकं सावधारणत्वेन व्याचष्टे * सत्यमिति * अविद्यमाने हि स्तुतिवचने विध्युद्देशमात्रस्य प्राशस्त्यविशिष्टविधिरूपो ऽर्थो भवेदिह तु स्तुतिवचनस्य विद्यमानत्वाद् यो ऽर्थो न्याय्यो भवति सो ऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । स्तुतिः प्रयोजनमिति भाष्यावयवमवतारयितुम् * कश्चासावित्युक्तम् * अर्थवादमात्रस्य स्तुतिप्रयोजनत्वाद्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य * न तस्यैवेत्याद्युक्तम् * अर्थवादाभावे त्वित्यनेन तस्मिन्नसतीति भाष्यावयवो व्याख्यात । ननु सत्स्वपीत्यादिप्रत्यक्षश्च वाक्यशेषभाव इत्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयमित्याह * नन्विति * अत्राप्युपात्ते लघूपाये गुरूपायाश्रयणा-

नुपपत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यपरिहारायोपात्ते ऽपि लघौ गुरोराश्रयणमित्येतावतार्थतुल्यत्वमिति अतो ऽस्मादित्युपसंहारभाष्यं विधेरिति पञ्चम्या विधेः स्तुत्यवगतिप्रतिपादनादभिप्रेतविरुद्धमाशङ्क्याह * *अतो ऽस्मादिति * किं सम्बन्धनिबन्धनेयं षष्ठीत्यपेक्षिते आह * वाक्येति * पूर्वप्रकृतेर्वाक्यशेषो ऽस्मादिति सर्वनाम्ना परामृष्टो विधेरिति षष्ठ्या सम्बध्यतइत्यर्थः । एवं सत्येष भाष्यार्थो भवतीत्याह * इत एवेति * अस्य विधेः सम्बन्धिन इतो वाक्यशेषादेव स्तुतिमवगच्छामो न स्वतो विधिमात्रादित्यर्थः । ननु निरपेक्षादपीत्याशङ्काभाष्याभिप्रायमाह * नन्विति * भवत्विति परिहारभाष्यमाशङ्कानुज्ञानादयुक्तमाभासमानं सोपहासत्वेन व्याचष्टे * आचार्यस्त्विति * एवमर्थविरोधाशक्यत्वयोः परस्परव्याघातात्तत्परिहारार्थे व्यवस्था यत्रासावित्यादिना दर्शिता सर्वे ऽमी विधिशब्दाः सप्ररोचनविधिपरा व्याख्येयाः अशक्यत्वोपपादनार्थं पूर्वोक्तगौरवलक्षणवाक्यभेदस्मारकं वाक्यं हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * वाक्यं हीति । एकमेकस्यैवेति * वाक्यसंबन्धपदगतयोरेकवचनयोर्विवक्षितसङ्ख्यत्वं दर्शितं तच्चात्र विध्युद्देशरूपमभिप्रेतमिति विध्युद्देश एवेत्यनेन दर्शितम् । संबन्धशब्देन चात्र कर्म्मव्युत्पत्त्या विशेषणविशेष्यरूपौ संबन्धिनावभिप्रेतौ * एष हि गुणो भवती * त्यर्थवादप्राशस्त्यप्रदर्शनम् । यतस्ततोभूतिरितिवदिति कस्य चिच्छङ्का स्यात्तद्व्युदासार्थं * विध्युद्देशोत्थापितानामेकेत्याद्युक्तं * नायमभिसंबन्धो विवक्षित इत्यादिना यत्प्रबन्धेन विध्युद्देशस्य प्राशस्त्याक्षेपकत्वं निराकृतं तस्य प्रकृतैकवाक्यतासिद्धिप्रयोजनतां दर्शयन्स्वाभिप्रेतं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनेनैवं सूत्रं व्याख्यातं विधेयभावनांशाप्रतिपादकत्वे ऽपि तदनुष्ठापकानां विधीनामङ्गमर्थवादा स्युः केनोपकारेणेत्याक्षिप्ते स्तुत्यर्थेनेत्युक्तम् । विधिनानुष्ठानसिद्ध्यर्थे स्तुतेरुपकारकत्वे ऽभिहिते विधिमात्रेणानुष्ठानसिद्धेः किं स्तुत्येत्याशङ्कानिराकरणार्थमर्थवादानां धर्म्मप्रमोपयोगित्वसिद्धावतिक्लिष्टलाक्षणिकस्तुत्यर्थत्वाङ्गीकारकारणं विधिनैकवाक्यत्वादित्यनेनोक्तमिति ।

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

सामान्योपयोगप्रतिपादनं विनार्थवादानां द्वारविशेषोपयोगप्रतिपादनाशक्तेः सामान्योपयोगप्रतिपादनार्थमेतत्सूत्रं पूर्वं कार्यमपि प्रथमसूत्रव्युत्पादिताध्ययनविधिदृष्टार्थत्वबलेन सामान्योपयोग-

स्य सिद्धस्य विशेषोपयोगमन्तरेणानिर्वाहात्तत्सम्भवप्रदर्शनोत्तरकालं कृतम् । तत्र भाष्यकारीयपरिचोदनोपन्यासस्य प्रयोजनमाह * चशब्देति * तुल्यासांप्रदायिकत्वस्यादृष्टार्थत्वे ऽप्युपपत्तेः पूर्वप्रतिज्ञातस्तुत्यर्थत्वासाधकत्वाद्विध्येकवाक्यत्वलक्षणस्तुत्यर्थत्वसाधकहेतुसमुच्चयार्थं चशब्दायोगात्प्रमादपाठत्वशङ्कानिराकरणार्थार्थवत्त्वावगमलक्षणहेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वेन चशब्दो भाष्यकृता व्याख्यात इत्यर्थः । परिचोदनार्थं व्याचष्टे * आनर्थक्यमेवेति * निराकरणभाष्यं व्याचष्टे * तत्रैवमिति * एवं त्वर्थावगमप्रकारानुक्तेः साकाङ्क्षत्वप्रसङ्गादपरितोषेणान्यथा छेदं करोति * अथ वेति* अनेन च विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्येतदेव सूत्रं प्रमादपाठत्वशङ्कानिराकरणे ऽपि योजितम् । विध्येकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थतया ऽर्थवत्त्वावगमादप्रमादपाठत्वनिराकरणएव हेत्वन्तरसमुच्चयार्थं तुल्यं सांप्रदायिकत्वं योजयति * किं चेति * सांप्रदायिकशब्दव्याख्यानार्थमनध्यायादिधर्म्माणां वेदाध्ययनाख्यसम्प्रदायप्रयोजनत्वं भाष्यकृतोक्तमुपपादयति * सम्प्रदायेति । तादर्थ्यस्मरणादिति[1] *

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिना धर्म्मजातस्य सम्प्रदायार्थत्वस्मरणादित्यर्थः । पुरुषार्थत्वं तु निष्प्रमाणकमित्याह * स्वर्गादीति * नन्वध्ययनस्वरूपे तत्कार्ये च ग्रहणे धर्म्मजातस्यानुपयोगात्तत्पूर्व्वकज्योतिष्टोमादिकर्म्माङ्गत्वं भविष्यत्यत आह * न चास्येति * एतच्च द्वादशाधिकरणसिद्धमुक्तं तत्र ह्यध्यायानध्यायादिधर्म्मजातस्याध्ययनप्रकरणपठितस्यापि तस्य स्वरूपे कार्ये चानुपयोगादध्ययनेनैव फलवत्कर्म्मावबोधं भावयेदित्यध्ययननियमस्यानारभ्य विहितस्याप्यध्ययनजनितज्ञानोपस्थापितज्ञेयकर्म्माङ्गतया सामर्थ्योपबृंहितेन सन्निधिनावधारणात्तद्द्वारा कर्माङ्गत्वावगतेरमावास्यादौ कर्म्माङ्गभूतयाज्यानुवाक्यादिमन्त्रोच्चारणं न कार्यमिति । मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्म्मेण प्रयोगः स्यात्, धर्म्मस्य तन्निमित्तत्वादितिसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा प्रकरणेनाध्ययनाङ्गतया ऽऽवधारितस्यान्यार्थत्वे प्रमाणाभावाद्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेन तदुपयोगसम्भवात्कर्माङ्गत्वाभावेन कर्म्मकाले ऽध्यायानध्यायादिधर्म्मानादरेणामावास्यादावपि कर्म्माङ्गमन्त्रोच्चारणं कार्यमिति विद्यां प्रतिविधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात् कर्म्मार्थत्वात्प्रयोगस्येति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते । केनोपकारेणाध्ययनाङ्गत्वं कर्म्मजातस्येत्य-

१ तत्सम्प्रदायार्थत्वस्मरणादिति २ पु० पा० अयमेव समीचीन. प्रतिभाति ।

पेक्षायामविघ्नार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमुपपादयति * सम्प्रदायाङ्गत्वे ऽपि चेति * विघ्ने सत्यध्ययनेनाक्षरग्रहणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् तत्सिध्यर्थमविघ्नमेवापेक्षितं * तादर्थ्यस्मरणाच्चेति *

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥

इत्यादिना धर्म्मजातस्याविघ्नार्थत्वस्मरणादित्यर्थः।प्रकरणावगताध्ययनाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्याप्यविघ्नो ऽर्थतो ऽवसीयतइत्याह * न हीति * एतदेव प्रपञ्चयति * यदि तावदिति * नन्वध्ययनजनितज्ञानसाध्यकर्म्मानुष्ठानजन्यापूर्वार्थत्वे ऽपि धर्म्मजातस्य व्रीहिसाध्ययागापूर्वत्वे ऽपि प्रोक्षणस्य व्रीह्यर्थत्वाविघातवदध्ययनाङ्गत्वाविघातः स्यादत आह * अथ पुनरिति * व्रीहीणां यागापूर्वार्थत्वात्तदुत्पत्त्युपयोगिप्रोक्षणादिधर्म्मग्राहकत्वं युक्तम् । अध्ययनस्य क्रत्वनङ्गत्वान्न तत्साम्यमिति भावः।कः पुनरध्ययनस्याविघ्नेनोपकारो जन्यतइत्यपेक्षायामक्षरग्रहणाख्यकार्ययोग्यतालक्षणमुपकारं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * तुल्यसाम्प्रदायिकत्वस्य प्रकृतानर्थक्यनिराकरणोपयोगितां दर्शयति * न चेति * न चाध्ययनादिधर्मनियमस्मृतेर्निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं शङ्क्यं स्मृत्यधिकरणे स्मृतीनां वेदमूलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याह * नियमस्मृतेश्चेति * तुल्यसाम्प्रदायिकत्वसाधितसामान्योपयोगोपसंहारपूर्वकं तस्य पूर्वसूत्रोक्तस्तुत्यर्थत्वलक्षणाविशेषोपयोगसिद्ध्युपयोगितामाह * स चेति * अत्रैवार्थे स्मरणं च दृढमित्यादिभाष्यं योजयति * स्मरणं चेति * इति करणः प्रभृत्यर्थः तत्र स्मरणं च दृढमिति वेदशब्दत्वाभिधाने योजितम् । अतो न प्रमादपाठ इति सामान्योपयोगोपसंहारे इतिकरणस्तस्य विशेषोपयोगित्वे यस्मान्न प्रमादपाठः अतः कारणात्प्रयोजनविशेषापेक्षायां सामर्थ्यात्स्तुत्यर्थतार्थवादानां सिध्यतीतिकरणो हेत्वर्थे व्याख्येय इत्यर्थः। साम्प्रदायिकशब्दो वा धारणाध्ययनपरतयानेन भाष्येण व्याख्यायतइत्याह * अत वेति * यत्त्वस्मिन्व्याख्याने पुरुषाधीनप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यादिना दूषणं पूर्वसूत्रव्याख्योपक्रमे ऽभिहितं तत्परिहरति * सम्भाव्यते चेति * पूर्वोक्तमध्ययनविधिप्रमाणकं सर्वस्य यदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वमेतत्सूत्रारूढं कर्त्तुमध्ययनविधिपरतया साम्प्रदायिकशब्दं स्वयं व्याचष्टे * तुल्यं चेति * अनयोरपि व्याख्ययोरेतत्सूत्रोक्तस्य सामान्योपयोगस्य पूर्वसूत्रोक्तविशेषोपयोगसिद्ध्यर्थत्वप्रतिपादनार्थमतो नेत्यादिभाष्यमिति दर्शयितुं ग्रन्थशेषः ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः
स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

सूत्रद्वयेनैव सिद्धान्तसिद्धेरुत्तरसूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वपक्षनिराकरणपरतया सामान्यतो व्याचष्टे * उक्तेति * अप्राप्तामनुपपत्तिमिति द्वितीयान्तं पदद्वयं साकाङ्क्षात्वादध्याहारेण व्याचष्टे * शास्त्रेति * ह्रस्वपाठे अन्यथाध्याहारमाह * अथ वेति * प्रयोगे हीति सूत्रावयवव्याख्या भाष्ये स्तेयादीनामित्यादिशब्देन, पूर्वोपन्यस्तस्य रोदनादेरपि ग्रहणमिति व्याचष्टे * प्रयोगे हीति * सूत्रशेषं व्याचष्टे * अस्माकं पुनरिति * श्रौतार्थाभिप्रायोऽर्थे शब्दः प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजनवचनः प्रयोगशब्दः अविवक्षितश्चार्थः प्रयोजनं न भवतीत्यप्रयोगशब्देनाविवक्षितत्वमुक्तम् । नन्वनुष्ठानविवक्षायां विरोधापत्तेस्तत्परिहारार्थं तस्यैवाविवक्षा वाच्या न श्रौतार्थाविवक्षात आह * न चेति * अतः शब्दार्थे चशब्दः निपातानामनेकार्थत्वात् । विवक्षितत्वे हि श्रौतस्यार्थस्य। प्रयोजनवत्त्वसिद्धये ऽध्याहाराद्विनानुष्ठानकल्पना स्यात् यतस्त्वसौ न विवक्षित अतः कल्पकाभावान्नाध्याहारादिभिर्विधिकल्पनेत्यर्थः अनेन चानुष्ठानाविवक्षार्थे श्रौतार्थाविवक्षेत्युक्तम् । किं तर्हि विवक्षितमित्यपेक्षायामुत्तरसूत्रवक्ष्यमाणं स्तुत्यर्थत्वमाकाङ्क्षानिवृत्तये ऽभिहितम् । ननु स्तुतेरपि श्रौतार्थकल्प्यत्वादविवक्षितस्य चासत्यत्वेन कल्पकत्वायोगात्तद्विवक्षापत्तेरपरिहार्यो विरोधो ऽत आह * न चेति * असत्येनापि स्तुत्युपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नास्मत्पक्षे श्रौतार्थविवक्षापत्तिरिति भावः । स्तुत्यर्थत्वमेव वाशब्दार्थास्त्वित्यनेनोच्यत इत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * तदानुष्ठानवचनएव प्रयोगशब्दः प्राप्तशब्दार्थे च भूतशब्द इति न स्वार्थानुष्ठानेनेत्यादिनोक्तम् । ननु भाष्यकारेणाप्राप्ता चा ऽऽनुपपत्तिरिति प्रथमान्तमेव पदद्वयं पठितं कथं भवतान्यदेव पाठद्वयं व्याख्यातमत आह * त्रयो ऽत्रेति * पाठत्रयविवेकार्थं पूर्वोक्तवाक्यशेषस्मरणायोत्तरो ग्रन्थ ।

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

यदा शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत इत्यनेन श्रौतार्थाविवक्षोक्ता तदा गुणस्य वाद इति षष्ठीसमासाश्रयणादन्येन स्तुत्यर्थत्वं सिद्धान्तसूत्रोक्तं पूर्वसूत्रनैराकाङ्क्ष्याय स्मार्यते स्वार्थासत्यत्वे वा कथं स्तुतिरित्यपेक्षायां गुणाद्वाद इति पञ्चमीसमासाश्रयणेन स्वार्थसत्यत्वानादरो

ऽभिधीयते। यदा तु स्तुत्यर्थत्वमेव शब्दार्थस्त्वित्यनेनोक्तं तदा विधिस्तुत्योर्भिन्नविषयत्वे कथं विधायकानुग्रहार्थत्वमर्थवादस्येत्याशङ्कानिराकरणार्थमेतत्सूत्रमिति भाष्यकारेण व्याख्यातम्। तत्र भिन्नविषयत्वे स्तुत्यर्थत्वासम्भवपरिचोदनादेकविषयत्वे स्तुतित्वं पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमिति कस्य चिच्छङ्का स्यात्ततश्च सो ऽरोदीदित्यादिसम्भवचोद्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्य वादमात्रेणेतरत्राङ्गीकृत्य भिन्नविषयत्वे तावत्परिचोदनेति व्याचष्टे *यत्र तावदिति * गौण इति तद्धितं पञ्चमीसमासप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे * गुणादिति * उपचारश्चात्र गुणशब्देनाभिप्रेतः यत्सम्बन्धिनीति सम्बन्धिशब्दः क्रियापेक्ष प्रकृत्यपेक्षो वेति द्वेधा व्याचष्टे * यत्क्रियाया इति * अभिजनसंस्तवेन चेत्यादिभाष्यार्थमाह * यत्रेति * अभिजायते अस्मादितिव्युत्पत्त्योत्पत्तिस्थानमभिजनशब्देनोच्यते। अश्मकशब्दो जनपदविशेषवाची। कीदृशी स्तुतिरित्यपेक्षामाह * एतस्यास्त्विति * वेतसशाखया ऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ता. शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति श्रूयते। तत्र वेतसावकयोर्विधेयत्वेन स्तुत्यर्हत्वात्तदर्थे वापां स्तुतिप्रतीतेः शान्ताभिरिति सहयोगे तृतीयाश्रयणेनाद्भिः सहचरित सम्बन्धो वेतसावकीरूपो विकारः प्रकृतिगुणयोगेन शान्तत्वादस्येति सर्वनामोपात्तस्य यजमानस्य कष्टापरपर्यायां शुचं शमयतीति वेतसावकयोरनेन प्रकारेण स्तुतिरित्यर्थः रोदनाद्युदाहरणत्रये केवलमेव गुणवादसूत्रं स्तुत्यसम्भवपरिहारार्थतया भाष्यकृता व्याख्यातम्। तस्य गुणवादप्रकारशेषानिरूपणेनासामर्थ्यमाशङ्क्याह * गुणवादेति * रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनादित्यादिनोक्तस्तत्सिद्धिकरत्वादिः प्रकारविशेषो यावत्तत्सिद्धिसूत्रे वक्ष्यमाणतया नालोच्यते तावच्छुद्धेनैवेति तावच्छब्दस्यार्थः तेनाद्युदाहरणेष्वपि तर्हि सूत्रान्तरानर्थक्यं स्यादत आह * शेषेति * ननु तत्सिद्धिसूत्रेण गुणवादप्रकारविशेषनिरूपणे स्तेनाद्युदाहरणेष्वपि शुद्धस्य गुणवादसूत्रस्य स्तुत्यसम्भवपरिहारसामर्थ्यादनिरूपणे वा रोदनाद्युदाहरणेष्वप्यसामर्थ्यात्किं कृतेयं व्यवस्थात आह * तत्रेति * यद्यपि तत्सिद्ध्यादीनां षण्णामेव गौणवृत्तिप्रकारत्वात्सर्वप्रकारविशेषनिरूपणं तत्र करिष्यते तथाप्यस्मिन्नुदाहरणे ऽयं प्रकार इति स्तुत्युदाहरणनिष्ठतया सूत्रेणानिरूपणात्किं चित्सारूप्याद्युदाहृतानां स्तेनं मन इत्यादीनां संबन्धितयैहैवोच्यते स्वप्राधान्येन तु तत्र सर्वं गौणतानिमित्तं वक्ष्यतइति प्राधान्यवाचिना परशब्देनोक्तं गौणवृत्तिलक्षणकथनमात्रपरत्वात्तत्सिद्धिसूत्रस्येति

भावः। रोदनार्थवादे च गुणवादसूत्रयोजनार्थं विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादान्वयायोगात्पूर्वं विध्येकवाक्यत्वमेव साकाङ्क्षत्वे भाष्ये सो ऽरोदीदित्यादिना प्रश्नपूर्वकं भाष्यकृतोपपादितं तद्व्याचष्टे * सो ऽरोदीदिति * यद्यपि निन्दानिषेधयोरत्रैकवाक्यत्वं तथापि सर्वोदाहरणगतानामाकाङ्क्षाहेतुकविध्येकवाक्यत्वप्रतिपादकभाष्याणां साधारणो ऽयं व्याख्याग्रन्थ इति सूचयितुमुपलक्षणार्थं विधिस्तुत्योरित्युक्तं, प्रत्यवयवमित्यनेन पदानामिति बहुवचनार्थो दर्शितः अन्यथा हि पुरास्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्यनेनैव निन्दासिद्धेः शेषपदानामानर्थक्यं स्यात् । अवान्तरपदवर्गाभिप्रायश्चात्र पदशब्दः। एतदर्थवादोपक्रमस्य देवासुराः सम्यत्ताआसन्ते देवा विजयमुपयन्तो ऽग्नौ वामं वसुसन्यदधतेदमुतो भविष्यति यदि नोजेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकायत तेनापाक्रामत्ते देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसा दित्सन्तेत्यस्याप्येकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थं रोदीदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स इतीति * स इत्युक्ते तस्य प्रकृतस्य प्रत्ययादित्यर्थः। यद्वा स इत्यस्य सर्वनामस्वपाठात्कथं प्रकृतापेक्षत्वमित्याशङ्क्य सर्वनामतच्छब्दादेशेन स इत्यनेन स्थानिनस्तच्छब्दस्य प्रत्ययादित्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * तद्रजतमित्यस्य भाष्यकारेणानुपन्यासात्स्वयं तत्संबन्धं दर्शयति * एवमिति * उपपत्तिश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वा चेति * उपरितनस्येत्युक्ते ऽप्युपरितनग्रन्थोपन्यासस्य प्रयोजनमाह * को ऽसाविति * हेतुत्वेनेतिभाष्यं व्याख्यातुमाशङ्कते * केनेति * रजतदानस्य रोदनोत्पादकत्वे को हेतुरित्यर्थः। उत्तरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदुपपाद्यतइति * भाष्ये ऽयमिति पूर्वोक्तरोदनप्रभवत्वरूपार्थपरामर्शः। पूर्वोपन्यस्तस्य निषेधस्य पुनरुपन्यासे प्रयोजनमाह * तस्मादिति * कथं विधेरुपकुर्वन्तीति पृष्ट्वा गुणवादेनेत्यादिनोक्तत्वेन गुणवादसूत्रं भाष्यकृता योजितं तद्व्याचष्टे * निन्दयेति * दोषसङ्कीर्त्तनात्मकत्वान्निन्दाया गुणशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्प्रतिषेधस्येत्यादिभाष्यकृतोक्तं कथं पुनरित्यादिना निरालम्बनस्तुत्यनुपपत्तिमाशङ्क्यालम्बनाभिधानपरतया पुनरेतदेव सूत्रं योजितं तद्व्याचष्टे * गुणवादश्चेति * अरोदीदित्यस्यालम्बनप्रतिपादनार्थं रुद्र इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * रुद्रशब्देति * रोदिते रोदनार्थत्वाद्रक्प्रत्ययस्य च कर्त्रर्थत्वाद्रोदनकर्तृवाची रुद्रशब्दो व्याकरणादवगम्यते तस्य च त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिव इत्यादावग्नौ प्रयोगदर्शनाद्रुद्रो वा एष यदग्निरिति चार्थवाददर्शनाद्रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहुरिति * चारण्यकपर्वणि

कुमारसम्भवोपाख्यानदर्शनात् * प्रस्तरे यजमानकार्यकर्तृत्ववत्त-त्कार्यकारित्वेन रोदनकर्तृत्वकल्पनेत्यर्थः तैत्तिरीयकशाखागतार्थ-वाददर्शनादग्नौ रुद्रशब्दोऽस्माभिर्व्याख्यातः। अन्येषां तु कपर्दिनीमं रुद्रशब्दं व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः। अश्रुप्रभवत्वाभिधानाल-म्बनप्रतिपादनार्थं वर्णसारूप्यादितिभाष्यं व्याचष्टे * अश्रुणश्चेति* यदि नामेत्यनेन द्रवत्वमात्रेण वैलक्षण्यमित्युक्तम्। अनेन चान्यत्र प्रकृतिविकारयोः सादृश्यदर्शनादिहापि सादृश्येन प्रकृतिविकारभा-वोत्प्रेक्षा दर्शिता। रोदनं भवतीत्यस्यालम्बनाभिधानार्थं निन्दन्नेवेति भाष्यं व्याचष्टे * धनत्यागेनेति * नन्वेवमपि मुख्यस्यार्थस्यासत्य-त्वात्तल्लक्षिता निन्दाप्यसत्या स्यादत आह * एवमिति * नावि-नाभावेनोपाख्यानादेर्मुख्यस्यार्थस्य स्तुतिनिन्दालक्षकत्वं किं तु वि-धिनिषेधापेक्षितस्तुतिनिन्दारूपार्थप्रतिपादनोपायमात्रत्वेनोपाख्या-नाद्यर्थवादैः प्रतिपाद्यते। न चोपायमात्रत्वेन कल्पितस्यासत्त्वं तद्द्वा-रार्थप्रतिपत्तेरसत्यत्वं प्रतिपादयति। किंवादेरसत्यत्वे ऽपि तद्द्वारस्य शब्दान्वाख्यानस्य सत्यत्वदर्शनादिति भावः। वपोत्खननार्थवादस्य विध्येकवाक्यत्वप्रतिपादनार्थं तथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति* कथं गुणवाद इत्यनेन कीदृशी स्तुतिरिति पृष्ट्वेत्थं नामेत्यादिना स्तुतिस्वरूपं भाष्यकृता दर्शितं तद्व्याचष्टे * आत्मेति * ईदृश्यपि स्तुतिर्भवतीति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह * यथेति * कथं पुनरित्यनेना-सद्वृत्तान्तान्वाख्यानानुपपत्तिमाशङ्क्योच्यतइत्यादिना किमसतार्थेन स्तुत्यसम्भवाभिप्रायेयमाशङ्का निरालम्बनान्वाख्यानासम्भवाभि-प्राया वेति विकल्प्याद्ये कल्पे तावदपारमार्थिकस्याप्युपायत्वं किंवा-दिवत्सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति * वृत्तान्तेति * अनेन चोपा-ख्यानानामसत्यत्वे ऽपि तत्रार्थवादानामतात्पर्यात्तात्पर्यगोचरीभूते च प्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपे ऽर्थे सत्यत्वान्न तावदप्रामाण्यापत्तिरित्यु-क्तम्। कथं पुनरसत्यस्य पारमार्थिकस्तुतिनिन्दोपायत्वमित्याशङ्क्या-ह * शब्दभावनाङ्ग वेति * अयमाशयः धूमादेर्ज्ञानापेक्षत्वे ऽपि अर्थरूपेण कारणत्वात्तस्य चार्थाभावे ऽपि तद्विषयत्वरूपेण सत्यत्वा-द्रज्जुसर्पज्ञानस्येव भयकारणत्वं युक्तमेवोपायत्वमिति। अर्थसत्ता-नपेक्षत्वप्रदर्शनायैव सा चेत्याद्युक्तम् * प्रवर्ते ऽहमिति * विज्ञानोत्पा-दे यः शब्दस्य व्यापारः स एव शब्दभावनाशब्देनोच्यते। एवं विध-विज्ञोनोत्पादकत्वमेव शब्दस्य प्रवर्त्तकत्वं न तु वाय्वादिवदौदासीन्य-प्रच्यावकत्वम्। यथोक्तम्।

प्रवर्त्ते ऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते।

स चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्त्तनफला मतिः ॥

इति तदेवात्र प्रवृत्तिविज्ञानशब्देनोक्तम् । तन्मात्रेण शब्दभावनोपयुज्यते प्रवर्त्ते ऽहमिति विज्ञानं यावता प्रवर्त्स्यैस्योत्पाद्यते तावन्मात्रेण पर्यवस्यति नातिरिक्तमपेक्षतइत्यर्थः । तच्चार्थसत्तानपेक्षात्प्राशस्त्यज्ञानमात्रात्सिद्ध्यतीति दर्शयितुं नार्थेनेत्युक्तम् । केचित्तु प्रकृतोपयोगानुसारेणैवं व्याचक्षते तत्प्रवृत्त्यङ्गभूतप्राशस्त्यविज्ञानमात्रेण सोपयुज्यते । प्रवृत्त्युत्पादे समर्थो भवतीति । नन्वेवं सत्युपाख्यानवत्स्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावसङ्कीर्त्तनस्यापि प्रवर्त्तनोपायमात्रत्वापत्तेरसत्यता स्यादत आह * अर्थात्मिकायां त्विति * उपाख्यानानामपुरुषार्थोपयिकत्वेन वेदस्य तत्राव्यापारात्प्रमाणान्तरानुपलब्धेश्चासत्यत्वं ज्ञातं । साध्यसाधनभावे तु वेदस्य व्यापाराभावे निष्फलत्वापत्तेरतुल्यत्वम् । वेदप्रतीतस्यापि तु प्रत्यक्षविरोधे ऽसत्यता स्यान्न त्वसावस्तीत्यविसंवादग्रहणेनोक्त शब्दभावनायामपीतिकर्त्तव्यताभूतप्राशस्त्यज्ञानोपायमात्रे कस्मिंश्चिद्विसंवादो न तु पुरुषप्रवृत्तिविधिज्ञानप्राशस्त्यज्ञानरूपे साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतांशे अर्थभावनायां त्वितिकर्त्तव्यतोपाये ऽपि द्रव्यदेवतादौ न विसंवाद इति सर्वत्रेत्यनेनोक्तम् । एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृण्वन्नाह * अथेति * उत्तरमाह * सुतरामिति * स्वार्थसत्यत्वेन तात्पर्यशङ्कायां स्तुतिपरत्वानिश्चयादितिभाव. । एतदेवोपपादयति * काममिति * इति ब्रवीतीतिकरणो ऽर्थवादगताभिधानप्रकारनिर्देशार्थ. । अनेन वपोत्खननादिना प्रकारेण गुणवन्तमर्थं ब्रवीतीत्यर्थ. । नन्वर्थसत्तानपेक्षप्राशस्त्यज्ञानमात्रात् । प्रवृत्ताबनाप्तोक्तेनापि प्रवृत्ति. स्यात् अत आह * ततश्चेति * नन्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारहेतुत्वाद्राजादेरनतिक्रमणीयत्वं स्यात्[1] वेदस्य तत्कथमत आह * वेदश्चेति * इष्टानिष्टसाधनबोधकत्वाद्वेदो ऽप्यनातिक्रमणीय इति भाव. । ततः किमिति चेदत आह * तेनेति * येन कारणेन वेदः प्रमाणं तेन कारणेन तदनुरूपं व्यवहर्त्तव्यमित्यर्थः । प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानयोरसत्योपायकत्वेनासत्यत्वादनादरमाशङ्क्योपायासत्यत्वे ऽपि वेदकृतत्वेनानयोः सत्यत्वं दर्शयितुम् * प्रवृत्तीत्याद्युक्तम् * ये इह विधेयनिषेध्यार्थविषये प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञाने भवतस्ते वेदेनोत्पादिते यस्मात्तस्मात्तदनुरूपमिति यस्माच्छब्दाध्याहारेण योज्यं ज्ञानोत्पत्तौ विप्रतिपत्ति निराकर्त्तुम् * स्वसंवेद्यत्वमुक्तम् * वेदादरणीयत्वाय प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुग्राहकत्वाभिधानम् ।

---

१ राजानतिक्रमणीय स्यादिति २ पु० पा०

अनुग्राहकत्वोपपादनाय पुंग्रहणं न चैतदलौकिकमित्याह * लोके ऽपीति * प्रवर्त्त्यभिप्रेतसौभाग्याद्यपेक्षया वचाभक्षणादिक्रियाफलस्य मेधादेः फलान्तरत्वाभिधानम् । तदित्यव्ययं पञ्चम्यर्थो नियोगं परामृशति तस्मान्नियोगात्प्रवृत्तः क्रियाश्रयंतन्निमित्तं मेधादिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सौभाग्यादेरपारमार्थिकत्वं यो न जानाति स एव प्रवर्त्ततां यस्तु प्ररोच्यमानः स्वाभिप्रेतफलासत्यत्वं जानाति स कथं तदुद्देशेन प्रवर्त्ततइति तदाह * यद्यपि चेति * तदसत्यत्वे ऽपि आप्ताभिप्रेतफलानुमानेन प्रवर्त्ततइत्यर्थं तत्प्रकृते योजयति * एवमिति * ननु यदि प्ररोचनावगतफलानुसारेण न प्रवृत्तिः किमुद्दिश्य तर्हि प्रवृत्तीति तत्राह * यत्त्विति * परस्तादनुष्ठानोत्तरकालं यत्फलं भविष्यति तत्विधेरुपगतमिति[1] विध्याश्रयं तत्प्रमाणकमित्यर्थः[2] उपसहरति * तस्मादिति * प्रमाणान्तरेष्वपेक्षितार्थलाभेनोपायासत्यत्वं व्यवहारं दर्शयतीत्याह * न हीति * शुक्तिकायामदृष्टं सत्यं पारमार्थिकं रजतं येन स तथोक्तः विफलारम्भताभिसन्धानम् । अथालम्बनसद्भावात्तत्र व्यवहारसिद्धिस्तदत्रापि समानमित्याह * शुक्तिकावत्त्विति * कथ पुनरनुखिन्नायामित्यस्यैव चोद्यस्येह निरालम्बनान्वाख्यानासम्भवाभिप्रायकत्वं कथं पुनर्निरालम्बनमन्वाख्यायतइत्यनेनाशङ्क्य नित्यः कश्चिदित्यादिना भाष्येण त्रिविधालम्बनाभिधानेन निराकृतं तद्व्याचष्टे * यथेहेति * यथेत्यनेनासत्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेनेत्यादेः परिहारस्य सर्वसदन्वाख्यानविषयत्वं सूचितम् । अत एव पूर्वफक्किकायां सर्वत्रेत्युक्तम् । वृष्ट्यादीनां वपात्वं मध्यवर्त्तिसारत्वलक्षणगुणयोगेनोपपादयति * वाय्वादीनामिति * वृष्ट्युत्पत्त्यवसानयोर्वाय्वायतत्वात्तन्मध्यवर्त्तित्वं सनेभ्यश्वं मरुतो जुनन्नीत्यादौ च वृष्टिहेतुत्वेन वायुस्तुतौ तत्सारत्वं वृष्टेः । अवकाशाभावे वायोरवृत्तेस्तन्मध्यवर्त्तित्वं वायुरहितस्य चापवरकाद्याकाशस्योष्मदुःखोत्पादकत्वात् तत्सारत्वं रश्मेरादित्यावयवत्वात् । तन्मध्यवृत्तित्वं रश्म्यायत्तत्वाच्च प्रकाशकत्वस्य तत्सारत्वम् । तामग्नावित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तामग्नाविति * वैद्युतस्याबिन्धनत्वप्रसिद्धेस्तत्र वृष्टेर्निक्षेपकल्पना । ऋवीशशब्दस्य शरीरवाचित्वात्तदन्तर्वर्त्त्यग्निरावीशा ऽभिधीयते तस्मिन्वायोर्निक्षेपकल्पनायामालम्बनमन्तश्चरत्वसामान्यमादित्यो वा ऽस्तं यन्नग्निमनुप्रविशतीत्यादि दर्शनात् स्वरूपेण स्वर्गस्थस्यादित्यस्य भूमिष्ठाग्निप्रवेशायोगाद्रश्मि-

१ रुपगतमिति २ पु० पा०

प्रवेशकल्पना । बीजादिष्वजशब्दप्रयोगे निमित्तमाह * ततो ऽज इति * व्रीह्यादेरन्नस्योष्मणा विना प्ररोहादर्शनात्तस्य च तेजोगुणत्वादाग्नेय्यो ह्योषधय इति च लिङ्गादग्न्युदकसंयोगजत्वावगतेस्तत्सामान्यात् वृष्टिवैद्युतसंयोगस्य कारणत्वाभिधानम् । जाठराग्निपाचितस्यान्नरसस्य व्यानाख्येन वायुविशेषेणाबीजभूतेभ्यो विण्मूत्रादिभ्यो विविक्तीकृतस्य चरमधातुरूपेण परिणामाद्वायोर्बीजकारणत्वाभिधानं वीरुधादेर्व्रीह्यादिवदेव भौमाग्निजन्यत्वान्निदाघकाले च प्ररोहदर्शनेनादित्यरश्मिजन्यत्वावगमाद्रश्म्यग्निसंयोगजन्यत्वं लभेः प्राप्तौ स्मरणात्। तदर्थतयोपयुज्येति पदं व्याचष्टे * तमालभ्येति * अन्नादिसेवनस्य प्रजापशूत्पत्तिकारणत्वाभिधानालम्बनमाह * सर्वप्रजानामिति * एतच्च व्याख्यानत्रयं वैकल्पिकं युगपद्दर्शितं तद् दूषयति * एतस्मिंस्त्विति * प्रक्रमो रीतिर्व्याख्यानप्रकार इति यावत् । एवशब्देन स्तुतिसिद्ध्यर्थसालम्बनत्वानुरोधेन प्रधानभूतस्तुतिबाधो ऽङ्गिगुणविरोधन्यायादयुक्त इति सूचितम् । स्वमतेन व्याख्यातुं प्रतिजानीते * अत इति * सृष्ट्यादिविषयमेतदुपाख्यानं व्याख्यातुं तदनङ्गीकारादनुपपत्तिमाशङ्क्याह * मन्त्रेति * वस्तुवृत्त्या सृष्टिप्रलयाभावे ऽपि मन्त्रादिव्याख्यालम्बनत्वेनोपायमात्रतया तदङ्गीकरणमिति भावः।व्याख्यानमाह * तत्रेति*आत्मनः पशुरूपनिर्माणशक्तिद्योतनार्थं योगिग्रहणं पुण्यकर्म्मणामेव मन्वादीनां सृष्ट्यादावुद्भव पुराणादिष्वभ्युपगम्यते । यद्वा पुण्यस्यैव कर्म्मणः फलदानायोद्भवः ।

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
चतुष्पात्सकलो धर्म्मः सत्य चैव कृतेयुगे ॥

इति स्मरणात् । ततो ऽजस्तूपर उदगादित्यत्र तत इति पश्वस्यानन्तर्यप्रदर्शनार्थेति व्याचष्टे * तत इति * वपापुरोडाशाङ्गप्रचारात्मकत्वात्पशुयागस्य वपाप्रचारमात्रेणासमाप्तिः । आनन्तर्याभिधानस्य स्तुत्युपयोगमाह * ईदृशामिति * वपोत्खननाभिधानस्योपयोगमाह * एवं चेति * सालम्बनत्वाभिप्रायः सत्यशब्दः । प्रसङ्गाद्वृत्तान्तान्वाख्याने ऽपीत्याद्यधस्तनभाष्यं दूषयति * प्रतिसृष्टि चेति * दिङ्मोहोदाहरणे द्रवशब्दालम्बनमाह * कर्म्मस्त्विति * के त इत्यपेक्षायामृत्विजस्त इत्युक्तम् । दिङ्मोहशब्दालम्बनाभिधानार्थमप्राकृतस्येति भाष्यं व्याचष्टे * देवयजनेति * देवयजनं यज्ञभूमिः दृष्टश्च लोके व्याकुलीभावे दिग्भ्रमव्यपदेश इत्याह * तथा चेति * अदितेर्ज्ञापकत्वाभिधानस्यालम्बनप्रतिपादनार्थमवधारणेति

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कथमदितियागेनावधारणस्यावकाशो दीयते अत आह * यावद्धीति * दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेतिदर्शपूर्णमासानन्तरं सोमयागस्तस्य चापूर्वत्वाद्दर्शपूर्णमासयोरनभ्यस्तस्याङ्गजातस्योपस्थापनाद्व्यामोहमात्रं प्रायणीयेष्ट्यापनीयते सा हि सोमस्याङ्गं दर्शपूर्णमासयोश्च विकार इति पूर्वाभ्यस्तदर्शपूर्णमासिकेकर्तव्यतानुष्ठानेन करिष्यमाणेषु कर्मस्ववधानं भवतीति भावः पथ्यां स्वस्तिमयजन्प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वामिति मोहापनयेन स्तुतिः ।

रूपात्प्रायात् ॥ ११ ॥

अत्र भाष्यकारेण स्तेनानृतवादाद्यर्थवादस्य हिरण्यहस्तधारणपूर्वकग्रहणविधिशेषत्वमुक्त्वा निन्दाया विधिशेषत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य निन्दावचनमित्याद्युक्तं तदुपपादयति * इहेति * ननु निन्दया निषेध एव कल्प्यतां किमित्यसावन्यस्तुतिपर्यन्तं नीयते ऽत आह * या निन्देति * निषेधैकवाक्यत्वं विना निन्दात्वानवधारणान्न तद्बलेन निषेधकल्पनं युक्तम् । न चैवमानर्थक्यापत्तिः निन्दामात्रपर्यवसानाभावादिति भावः । कथमस्या विधिशेषतेत्याशङ्क्याह * तदुपपादनस्येति * वक्ष्यते च दशमे विधिसन्निधौ श्रुताया निन्दाया निषेधाकल्पनेन विधेयस्तुत्यर्थत्वमित्याह * यथेति * जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्यान्पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसा ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति विधेः अनाहुतिरिति च निन्दया निषेधानुमानाद्विधिनिषेधाविति प्राप्ते सिद्धान्तयिष्यते । न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्चेति । शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् इति पूर्वाधिकरणसूत्रानुषङ्गेणेदं योज्यम् । न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेद्यत्र प्रत्यक्षो विधिः सन्निहितो न स्यात्तत षोडशिग्रहणवाक्यवदेकेन शिष्ट्वा परेण प्रतिषेधः स्यात् इह तु पयसा ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति विध्यन्तरस्य प्रक्लृप्तत्वात्तच्छेषभूतो ऽयमर्थवादः स्यात्, अन्यथा निषेधैकवाक्यत्वं विना निन्दात्वानवधारणेनानाहुतित्वकीर्त्तनस्य निषेधकल्पकत्वासम्भवादानर्थक्यापत्तेः । कथं चित्कल्पितस्यापि वा निषेधस्य षोडशिग्रहणनिषेधवद्विकल्पार्थत्वात्तस्य चात्र पयः प्रभृतिद्रव्यान्तरविधानादेव सिद्धेरानर्थक्यापरिहारात् यवागूस्तुतिनिन्दयोः कथं पयःस्तुत्यर्थत्वमित्याश-

१ अय पा० २ पु० ना०

ङ्क्य परसामर्थ्याच्चेत्युक्तं ग्राम्यारण्यपशुहिंसानापादकत्वेन प्रशस्ता-नामपि जर्त्तिलगवीधुकानां पयःप्रयोगापेक्षया दुष्टत्वात्पयः प्रशस्तत-रमिति परेण पयोविधिनान्वये सामर्थ्यादित्यर्थः । एवं चैकवाक्यत्वे सम्भवत्यनेकाद्दष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकाविधित्वाङ्गीकरणायोगात् जुहुयादिति लिङो ऽपि स्तुत्यर्थत्वसिद्धिः ।

दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

धूमार्थवादस्य भाष्यकृता मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिशेषत्वमुक्तम् । तदुपपादयति * तस्मादिति * उदाहृतयोर्मिश्रलिङ्गत्वं दूषयति * कथ पुनरिति * परमतेन समाधत्ते * केचिदाहुरिति * तद् दू-षयति * तदयुक्तमिति * न केवलं प्रमाणाभावात् ज्योतिः शब्दस्याग्निसूत्रशब्दपर्यायत्वाभावः किं तु बाधकसद्भावाद-पीत्याह * अन्यतरेति * भाष्यानादरेण स्वयं मिश्रलिङ्गम-न्त्रविधिशेषत्वमाह * तस्मादिति * अत्रैवार्थे भाष्यं योजयति * अस्मिन्नपि त्विति * अनेन च प्रातरितीतिकरणः काकुत्वेनैवं व्याख्यातः सत्यप्यस्मिन्प्रक्रमे यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहो-ति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीत्यग्निसूर्ययोः केवल-योर्देवतात्वेन विहितत्वात्केवलदेवत्यमन्त्रयोर्लिङ्गतो ऽपि प्राप्तिस-म्भवं मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तप्रतिप्रसवमात्रार्थत्वेन केवलदेवत्य मन्त्रविधानस्य स्तुत्यनाकाङ्क्षत्वान्नास्य तच्छेषतेति तत्पर्युदासेन मि-श्रलिङ्गयोरपूर्वस्य विधानस्याकाङ्क्षितत्वात्तच्छेष इति । एवं भाष्यका-रमतेन ब्राह्मणान्यग्निसूर्यविधिमङ्गीकृत्य केवललिङ्गमन्त्रविधेस्त-दर्थशास्त्रतादोषपरिहाराय प्रतिप्रसवमात्रार्थत्वात् स्तुत्यनाकाङ्क्ष-तोक्ता । इदानीमाघाराग्निहोत्राधिकरणे वाक्यभेदभयाद् ब्राह्मणे चा-ग्निसूर्यविधेर्निराकरिष्यमाणत्वाल्लिङ्गतः प्राप्त्यभावात् तदर्थशास्त्र-त्वाभावेनापूर्वविधित्वात् स्तुत्याकाङ्क्षोपपत्तेरस्यैवायं शेष आह * अथ वेति * यद्यप्यनयोर्विध्योर्मध्ये पठितस्तथापि मिश्रलिङ्गविधे-र्यदग्नये सायं जुहुयादासूर्याय वृश्चेत् यत्सूर्याय प्रातर्जुहुयादासू-र्याय वृश्चेत देवताभ्यः सम । दन्द्ध्यादग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वा-हेति साय होतव्यं सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातस्तयोरु-भाभ्यां प्रातर्न देवताभ्यः सम दन्द्धातीति देवताद्रोहापादकत्वेन केवलदेवत्यनिन्दापूर्वकस्य देवताद्रोहानापादकत्वलक्षणप्रशंसान्तर-सद्भावेन निराकाङ्क्षत्वात्केवलदेवत्यविध्योरेवाय प्रशंसेत्यर्थः । भाष्यं चैवमस्मिन्नर्थे योज्यं, मिश्रलिङ्गयोरित्यनादरे षष्ठी सप्तमी वेय

सतोरपि सन्निधौ मिश्रलिङ्गयोर्मन्त्रयोर्विहितयोः प्रशंसान्तरसद्भावेन तयो. स्तुत्यनाकाङ्क्षत्वादुदाहृतकेवललिङ्गमन्त्रविधानस्यैवेयमाकाङ्क्षितत्वाच्छेष इति। अस्मिन्पक्षे स्तुतिस्वरूपं दर्शयति * यस्माद्दिवेति * व्यवस्थितशब्देनोभयोरित्यादिभाष्यं नक्तमग्नेर्दिवा च सूर्यस्य सन्निधाने व्यवस्थया होम इत्येवं व्याख्यातम्। जुहोतिचोदितस्याप्युद्देशांशे भागरूपे देवतान्वयमभिप्रेत्य यष्टव्यावित्युक्तम्। पूर्वं व्याख्याने तूभयशब्दो मिश्रवचनः। दूरभूयस्त्वादित्यदर्शनाभिधानालम्बनप्रतिपादनार्थं भाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं त्विति * दूरस्थस्य भूयस्त्वेन यद्दर्शनं नाम दर्शनगतो ऽतिशयो दृशिना लक्षित. स नञा निषिध्यते पशुशब्दलक्षितामिव प्राशस्त्यमपशुशब्देन अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यनेन नञेति भाव. * केन चिदिति * दूरभूयस्त्वांशेनादर्शन स्तुतेरालम्बनमित्यर्थः।

स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम्॥ १३॥

न चैतद्विद्म इत्यस्य प्रवरं प्रक्रियमाणे ब्रूयादित्येतद्विधिशेषत्वं भाष्यकृतोक्तम्। तत्र विध्यशपूरणपूर्वकं स्तुत्युपयोगित्वमुपपादयति * प्रवरइति * अज्ञानवचनालम्बनाभिधानार्थं दुर्ज्ञानत्वादितिभाष्य व्याचष्टे * ज्ञायमाने त्विति * दुर्ज्ञाने कथमज्ञानशब्दप्रवृत्तिरित्यपेक्षायामाह * यत्सुखेनेति * पूर्ववदत्रापि ज्ञानगतसौकर्यलक्षणो गुणो विदितो विदिलक्षितो नञा निषिध्यतइत्यर्थः। स्त्र्यपराधेनेति दुर्ज्ञानत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * तच्चेति * ननु स्त्र्यपराधे ऽपि बीजाद्योनिर्बलीयसीत्यनेन न्यायेन मातृब्राह्मण्यमात्रेण क्षेत्रिब्राह्मण्येन वा पुत्रे ब्राह्मण्यसिद्धेः कथ दुर्ज्ञानत्याशङ्कानिराकरणार्थतया कर्त्तुश्च पुत्रदर्शनेनेति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यपि चेति * किं तत्कर्त्तुः पुत्रदर्शनमित्यपेक्षयां माता भस्त्रा पितु. पुत्रो येन जातः स एव स इत्याद्युदाहृतम्। जनकब्राह्मण्यनिमित्ते ऽपि पुत्रब्राह्मण्ये कथं दुर्ज्ञानत्वमत आह * जनयितुश्चेति * साक्षात्कर्तृपुत्रदर्शनं स्वयमुदाहृत्य भाष्यकारीयमुदाहरणद्योतकत्वेन योजयति * वेदे ऽपि चेति * उपपादितं स्तुत्युपयोगमुपसंहरति * तेनेति * दुर्ज्ञानत्वेनाब्राह्मण्यशङ्कासम्भवादब्राह्मणस्यापि प्रवरानुमन्त्रणाद् ब्राह्मण्य भवतीत्येवरूपा प्रशसा युक्तेत्यर्थ। ननु ब्राह्मण्यस्य मातापितृसंबन्धनिमित्तत्वात्प्रवरानुमन्त्रणाजन्यत्वाभिधानं किमालम्बनमत आह * निरूढेति * निरूढ प्रसिद्धं ब्राह्मण्यं येषां प्रवराणां प्रक्रियमाणानां सङ्कीर्त्यमानानां तेषां

सङ्कीर्त्तनादित्यर्थः ।

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * यत्तदानीमेवेति * ईप्सापदव्याख्यानार्थं तस्त्वेत्युक्तम् । न यच्चिरभावीत्यनेनाकालिकस्यैवाप्तुमिच्छेति साधारणत्वं दर्शितम् । अनेन चानवक्लृप्तिवचनमनभिमतत्वेनामुष्मिकं निन्दितुमित्युक्तं भवति । आमुष्मिकनिन्दाया विधेः स्तुतिपर्यवसानप्रतिपादनार्थं प्रत्यक्षफलत्वेन स्तुतिरितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * चिरभाव्यनभिमतत्वादित्यर्थः । अतीकाशाः छिद्राणि प्राग्वंशः पत्नीशाला स्तुतिस्वरूपमाह * तद्धीति * अनवक्लृप्तिवचनालम्बनाभिधानार्थमनवक्लृप्तिवचनमिति भाष्यं व्याचष्टे * तदपेक्षया चेति * अत्रापि यदमुष्मिन् लोकइत्यामुष्मिकफलपरामर्शिना यच्छब्देन तद्गतमभिमतत्वं लक्षयित्वा तस्यानवक्लृप्तिः कोवेदेत्यनेनोच्यते । भाष्ये च गौणग्रहणेन रूपात्प्रायादिति पञ्चम्युपात्तगुणवादनिमित्तत्वमनुकृष्याकालिकेप्सा गुणवादनिमित्तमित्येवं सूत्रं योजितम् । कामिनः काम्यमानफलाभिमतेरपि प्रत्यक्षत्वादनवक्लृप्तिवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य तदपेक्षयेत्युक्तम् । यथा प्रत्यक्षफलं सर्वाभिमतं नैतत्तथेत्यर्थः । समानकालावाद्यन्तावस्येत्यर्थविवक्षायामन्वाख्यानादाकालिकपदात्तदानीमुत्पत्त्याख्यार्थालाभमाशङ्क्य विशिष्टेऽर्थे त्वाख्यातमपीदं पदमेककालक्षणाया प्रत्यासत्त्योत्पत्त्याख्यैककाल्यवाचीति दर्शयितुमाह * पाठे त्विति * आद्यन्तवचनइतीतिकरणेनोपक्रमोक्ताकालिकपदार्थपरामर्शाद्दीर्घपाठे तदानीमेवोत्पाद्यमानमनेन सूत्रेणाकालिकमन्वाख्यातमित्यर्थः । पाठान्तरमिति क्व चिद्वार्त्तिकपाठः । तत्र भाष्योपन्यस्तस्यापि दीर्घपाठस्यस्यानभिमतत्वसूचनार्थं पाठान्तरोक्तिः । पूर्वविवक्षितार्थलाभोपपादनाय ह्रस्वपाठव्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह * अकालिकामिति चेति * ठस्येकादेशात्कालिकपदासिद्धिः ।

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

अनेन सूत्रेण यासौ गर्गत्रिरात्रवेदानुमन्त्रणाविद्या मुखशोभावाजिजन्महेतुत्वेनोक्ता सा गर्गत्रिरात्रवेदानुमन्त्रणयो प्रशसेत्युच्यत इति गर्गत्रिरात्रविधेरित्यादिना भाष्येणोक्तम् । तत्र विद्यायाः केन चित्पारार्थ्यानवगमात्तद्विषयफलश्रुतेः कथं प्रशंसार्थतेत्याशङ्कानिराकरणपूर्वकं फलाभावसूत्रोक्तमनुपलब्धिविरोधं निराकरोति

* अध्ययनेनेति * अध्ययनविधिना ज्ञानस्याध्ययनफलत्वं वदता निष्प्रयोजनस्य फलत्वायोगात् कैमर्थ्यापेक्षायां सामर्थ्यात्कर्म्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणार्थत्वेन तच्छेषावगमादित्यर्थः। स्वयं मुख्यया वृत्त्या मुखशोभावाजिमत्त्वानुवादमुपपाद्याधुना भाष्योक्तं गौणत्वमनुसरति * अथापीति * स्तुतिपरत्वादित्यनेन सूत्रोक्तस्य प्रशंसार्थत्वस्यानुपलब्धिविरोधपरिहारार्थत्वं दर्शितम्। घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह। प्रसहस्रं पशूनाप्नोत्यस्य प्रजा जायां वाजी जायते य एवं वेदेत्यत्र यज्ञपतिप्रथमवत् मन्त्राभिधानस्यार्थवादालम्बनत्वसम्भवे ऽपि मन्त्राभिधाने ऽप्यालम्बनाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं कुले सन्तताध्ययनश्रवणादित्युक्तम्।

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

फलवचनं स्तुतिरिति भाष्येण पूर्णाहुतिपशुबन्धयोः सर्वकामलोकफलत्ववचनमश्वमेधविद्यायाश्च मृत्युतरणादिफलत्ववचनं प्रशंसार्थत्वान्नानुपलब्धिविरुद्धमिति पूर्वसूत्रानुषङ्गेण सर्वत्वमिति सूत्रावयवो व्याख्यातः। तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तमप्यर्थवादविषयत्वं स्मारयति * संस्कारेति * पूर्णाहुतिविषयोः संस्कारत्वात्पशुबन्धस्य चारादुपकारककर्म्मत्वादित्यर्थः। सर्वकामफलस्येति भाष्येण सर्वत्वमित्यवयवावृत्त्या सर्वकामावाप्तिवचनालम्बनाभिधानार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातं तद्व्याचष्टे * स्तुतिस्त्विति * उक्ते ऽर्थे सूत्रं योजयति * सूत्रं चेति * असर्वेष्वितिभाष्येण सर्वत्वानुपपत्तिपरिहारार्थत्वेन पुनरेतत्सूत्रं व्याख्यातं तदाशङ्कापूर्वं विवृणोति * ननु चेति * एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाद्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यधिकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य सर्वकामसाधनत्वात्तदङ्गभूतस्य पशुबन्धस्य तद्द्वारा सर्वलोकसाधनत्वं स्तुत्यर्थमुपचारादुक्तमित्येवं सूत्रं योज्यं, विद्योदाहरणे तु पूर्वसूत्रागतविद्याशब्दानुषङ्गेण विद्याप्याधिकारिकीति विपरिणामेनाधिकृताश्वमेधफलं मृत्युतरणादि तदुपकारिण्यां विद्यायामश्वमेधस्तुत्यर्थमुपचारेणोक्तमिति योज्यम्।

फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

अन्वारुह्य वचनस्य प्रयोजनमाह * तच्चैतदिति * दक्षिणापरिमाणसाम्ये ऽपि फलाधिक्यमन्तरेणासारद्रव्यदानेनापि क्रतुसिद्धौ सारद्रव्यदाने प्रवृत्त्ययोगात्सूत्रातिरेकेण भाष्ये सारग्रहणम्।

विशेषमुपपादयति * साधनेति * अत्राशङ्कते * इतिस्थित इति * परिहरति * तदभिधीयतेति * स्थानादपीय व्यवस्था सिद्ध्यतीत्याह किं चेति श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * कर्मगोचर इत्यादिना समुदायाभिप्रायः स्वगोचरशब्दः निर्द्धारणे च सप्तमी व्यवस्थावचनश्च विभागशब्द इति व्याख्यातः ।

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः ।
आभूतसंप्लवान्तं च फलमिष्टं तयोर्द्विज ॥

इत्यादिस्मरणादपि व्यवस्थावसीयतइत्याह * स्मरणादपीति * यदग्निहोत्रं जुहोति अथ दशगृहमेधिन आप्नोत्येकया रात्र्या यदा दश संवत्सरानग्निहोत्रं जुहोत्यथ दर्शपूर्णमासयाजिनामाप्नोति यदा दश संवत्सरान् दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते ऽथाग्निष्टोमयाजिनामाप्नोतीत्याद्यन्यार्थदर्शनादपि व्यवस्थासिद्धिरित्याह * चातुर्मास्यसोमेषु चेति * चातुर्मास्यवत्सोमे ऽपीत्यर्थः ।

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

अभागिप्रतिषेधपरिहारे स्तेयानृतवादार्थवादन्यायातिदेशार्थत्वेन यथोक्तपदव्याख्यानार्थं पृथिव्यादीनामिति भाष्यम् । तत्र हिरण्यं निधायेत्यनेन पृथिव्याधारस्यैव हिरण्यस्य विधेः पृथिवीनिन्दानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * यथैवेति * एवमपि शुद्धपृथिवीनिन्दामात्रेण हिरण्यस्तुतिसिद्धेरितरनिन्दानर्थक्यादादिशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह * नान्तरिक्षइति * एतदेव विवृणोति * यथेति * अनित्यसंयोगपरिहारार्थत्वेन यथोक्तपदव्याख्यानार्थं यच्चेति भाष्यं व्याचष्टे * अनित्यसंयोग इति * प्रकर्षेण वहतीति कर्त्तरि प्रावाहणिशब्दव्युत्पत्तिसम्भवात् बबरशब्दस्य च शब्दानुकृतित्वेन नित्यवायुपरत्वोपपत्तेर्नाप्रसिद्धप्रवाहणाख्यपुरुषकल्पनेन तदपत्यपरता नित्यानित्यसंयोगविरोधापादिका कल्पनीयेति भावः । ननु विध्युद्देशप्रामाण्यमात्रेणांशत्रयोपेतभावनानुष्ठानसिद्धेरनर्थवादप्रामाण्यचिन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * एतच्चोपलक्षणार्थम् । अक्ताः शर्करा इत्यत्र सन्दिग्धनिर्णयस्याश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां व्यवधारणकल्पनस्य वमनेष्ट्यां च वैदिकसोमवमननिमित्तकत्वस्याष्टावुपभृति गृह्णातीत्यत्र चतुष्ट्वयकल्पनस्य ज्योतिष्टोमशब्दस्य सोमयागपरत्वस्य धाय्यानां च समिध्यमानवती समिद्धवत्यन्तरालनिवेशस्य सोमं विद्या प्रजानां चावश्यकत्वस्य द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य च

१ काठेनि पृ० २ ना०

मध्यमपर्वद्वयविषयत्वस्यार्थवादप्रामाण्याधीनत्वात् ।

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

विषयविवेकार्थमिहेतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * एवमिति * आनर्थक्यमुपाख्यानम् । आदिशब्दोपात्तं चादृष्टार्थत्वं प्रतियोगिविरोधि येषां तेष्वित्यर्थः । एतच्च पूर्वेणाध्यायषट्केण प्रत्यक्षविहितधर्मकेषु दर्शपूर्णमासादिषु व्याख्यातेषु इदानीमविहितेतिकर्त्तव्यनाकेष्वैन्द्रा-ग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यतइति सप्तमाद्यभाष्यवत्सर्वेष्वर्थवादेष्वान-र्थक्यादिप्रतियोगित्वेन व्याख्यातेषु यथासम्भवं केषु चिद्विधिप्रति-योगितेदानीं विचार्यतइति विशेषकपरं[1] व्याख्येयम् । पूर्णाहुत्या-द्यर्थवादानां विद्धिवन्निगदार्थवादानामपि व्याख्यातत्वात्किमस्येति सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षासम्भवेनाक्षिपति * कुत इति * सन्देहसमर्थं चतुर्द्धा पूर्वपक्षं सम्भावयति * पूर्वत्र हीति * श्रौतत्वमनेन विधि-त्वाङ्गीकरणे कारणमुक्तम् । अनन्यलभ्यत्वाच्च विधिरित्याह * विध्यंशश्चेति । इत्युक्तामिति * विध्युद्देशस्यैव द्वे शक्ती कल्पयि-ष्याम इत्यत्रेत्यर्थः । प्रधानत्वादपि विधिरित्याह *अपि चेति* विशे-षणशब्देनाङ्गमुक्तम् । प्रधाने विशेषणे च यत्सम्भवति तस्येत्यर्थ । प्राथम्यादपीत्याह * समाप्ते चेति * फलरूपश्चात्र भावनांशो विधे-यो ऽभिप्रेतः तस्य च सर्वादौ निवेशः प्रथमाकाङ्क्षणादितरयोस्तु ता-दर्थ्येन तस्यैव प्राधान्यादित्याह * विशेषेण त्विति * आसामुपप-त्तीनां सूत्रकाराभिमतत्वं दर्शयितुमाह *इत्यादीति* श्रौतस्यार्थान्त-रपूर्वत्वाभावादनन्यलभ्यस्य चानन्यकारणकत्वात्प्रधानस्य विधेया-न्तरापेक्षाभावादपूर्वशब्दे न लक्षणा, प्राथम्यं तु न विद्यते ऽस्मात्पूर्वमि-ति बहुब्रीहिणा बोध्यते । आदिशब्देन त्वर्थान्तरपूर्वत्वाभाव एवो-च्यते । ननु स्तुतेरपि पूर्वाधिकरणे अर्थवत्त्वोपपादनादानर्थक्या-भिधानमयुक्तमत आह * तदपेक्षयेति * पौनरुक्त्यमाशङ्कते * ननु चेति * एकस्यार्थस्याद्विरुक्त्यानर्थक्ये ऽप्यस्य प्राथम्यादपुनरुक्तते-त्येकेषां समाधानमाह * तत्रेति * अस्याधिकरणस्य पौनरुक्त्या-भावे ऽप्यानर्थक्यापरिहारे ऽप्याकुलीभावेन श्रोतॄणामर्थानवधारणा-पत्तेर्विलम्बो ऽनुचित इत्येतत्समाधानं दूषयति * सत्यमेवमिति * श्रोतृचित्तसमाधानायापौनरुक्त्ये परिहार्ये प्राप्ते चतुरः प्रकारानुपन्यस्य दूषयति *तत्र* इत्यादिना पूर्वाधिकरणेनैवेत्यनेन फलविधिसरूपा-णामपि पूर्वाधिकरणविषयत्वं दर्शितम् *तथा च* इत्यनेनैतदेवं पूर्वा-

१ विशेषणपरमिति २ पु० पा०

धिकरणोदाहृतफलविधिसरूपार्थवादनिदर्शनेन स्फारितं पूर्वोक्तस्याप्यर्थवादत्वस्य विसम्वादेनेहासम्भवादानर्थक्यपरिहाराय पर्णमय्यधिकरणनिराकृतस्य फलविधित्वस्य प्रतिप्रसवशङ्कां निराकर्त्तुमेतदधिकरणमिति प्रकारान्तरमुपन्यस्य निराचष्टे * के चिदिति * शरीरस्येन्द्रियाधिष्ठानत्वेन प्राधान्यादुपचारात्प्राधान्येनाधिकरणप्रतिपाद्यं शरीरशब्देनोक्तम् । तत्र पर्णमय्यधिकरणशरीरादभिन्नमित्यर्थः । अभ्युच्चयहेतुत्वे कारणं *विसम्वादो ऽपि च* इत्यनेनोक्तम् । सर्वविधिसरूपविषयत्वादस्य फलविधिसरूपमात्रविषयेण पर्णमय्यधिकरणेनापौनरुक्त्यम् । इति प्रकारान्तरमाशङ्कते * तस्मादिति * निरस्यतीहापीति । फलविधिसरूपांशेनास्यापि तेन गतार्थत्वमपरिहार्यमिति तावच्छब्देन सूचितम् । एतद्दोषपरिहारार्थं फलविधिसरूपव्यतिरिक्तानामेवात्रोदाहरणत्वमिति प्रकारान्तरमाशङ्कते * इति व्यवस्थयेति * हेतावितिकरणत्वं निरस्यति * अत्र वदाम इति * नन्दाहरणभेदस्याधिकरणभेदाक्षेपकत्वादारभ्यमेवाधिकरणद्वयमित्यत आह * न हीति * किं तर्ह्यधिकरणभेदाक्षेपकमत आह * न्यायेति * न चास्य फलविधिसरूपव्यतिरिक्तसर्वविधिसरूपविषयतास्तीत्याह * द्रव्यादिविधयो ऽपीति * कुत्र विचारिता इत्यपेक्षायामाह * के चिदिति * एवं पौनरुक्त्येनाधिकरणारम्भे दूषिते पौनरुक्त्यं परिहर्त्तुमशक्नुवतां मतेनारम्भं तावत्समाधत्ते * अतश्चेति * यथैव चतुर्थे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वसन्देहे तृतीयया अर्थकर्मत्वे प्राप्ते सहयोगनिमित्तत्वात्तृतीयायां द्वितीयावगतप्राधान्यप्रस्तरसाहचर्याच्छाखाया अपि प्राधान्यावगतेः प्रतिपत्तित्वे सिद्धान्तिते द्वितीयायाः प्राधान्यव्यभिचारशङ्कापरिहारार्थयोरर्थे ऽपीति चेन्न । तस्यानधिकारात् । फलस्याधिकृतत्वादितिसूत्रयोः सक्त्वधिकरणगताभ्यां सूत्राभ्यां द्रव्योपदेश इतिचेन्न । तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वादितिसूत्राभ्यां पौनरुक्त्यमाशङ्क्य नातीव पुनरुक्तता महान् दोषो बहुकृत्वो ऽपि पथ्यं वदितव्यमिति परिहारं भाष्यकारो वक्ष्यति तथैवात्रापि वक्तव्यमित्यर्थ । स्वयमिदानीं चतुरः पौनरुक्त्यपरिहारप्रकारानाह *अथ वेति* एकस्यैव साध्यसाधनसम्बन्धाभावप्रतिपादनन्यायस्यात्र साधनांशस्तत्र साध्यांशः साध्यतइत्यर्थः । द्वितीयं प्रकारमाह * स्पष्टं चेति * सर्वविधिसरूपाणामिति फलविधिसरूपाणां पर्णौदुम्बराद्यर्थवादानां यजमानः प्रस्तर इत्यादीनां च द्रव्यविधिसरूपाणां विद्ग्धादीनां च गुणविधिसरूपाणां माषपाकादिविषयाणां च क्रिया-

विधिस्वरूपाणाम्। आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादीनां देवताविधिरूपाणां केवलार्थवादनिरपेक्षविधिनिराकरणेनेत्यर्थः। फलादिसम्बन्धोत्तरकालमर्थवादान्वयात्पर्णौदुम्बरतादावार्थवादिकफलकल्पनमशक्यं पूर्वपक्षयितुमित्याशङ्क्यार्थवादकल्पिते विधावित्युक्तं क्लृपूसामर्थ्ये इति धातोर्घञन्तात्कृपो रो ल इति लादेशे कृते तत्करोति तदाचष्ट इति समर्थं करोतीत्यस्मिन्नर्थे णिचमुत्पाद्य निष्ठायां कल्पित इति रूपं तेनार्थवादेनाङ्गभूतेन विधौ प्रवृत्त्युत्पादनसमर्थे कृते विधिसामर्थ्येनार्थवादान्वयात्प्रागेवाक्षिप्तस्य फलस्यानिर्द्धारितविशेषस्य विशेषाकाङ्क्षावेलायामित्यर्थः। यथाध्ययनभावनायां फलाश्रवणे ऽपि विधिसामर्थ्यात्किं चित्समीहितं फलं भावयेदित्यनिर्द्धारितविशेषफलान्वये ऽवधारिते वेदाध्ययनरूपकरणान्वयोत्तरकालं योग्यतयार्थज्ञानरूपफलविशेषनिर्द्धारणमविरुद्धं तथात्रापीति भावः * अन्यार्थेति * विहितपर्णौदुम्बरतास्तुत्यर्थमित्यर्थः। फलविधित्वमपीत्यपिशब्देनौदुम्बराधिकरणसिद्धार्थवादत्वाङ्गीकरणेन तदाक्षिप्तफलविधिप्रतिपादनाद्विध्यर्थवादसमुच्चयेन पर्णमय्यधिकरणपूर्वपक्षइत्युक्तम् * अर्थवादत्वमेवेति * केवलार्थवादत्वेन सिद्धान्तो दर्शितः। निवीताद्यर्थवादानामपि सिद्धवत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या विध्याक्षेपकत्वात्समुच्चयेन पूर्वपक्षं कृत्वा विक्षेपे प्रकरणादुत्कर्षापत्तेः। तस्य च केवलार्थवादत्वेन प्रकरणानिवेशासम्भवोपपत्तेः। केवलार्थवादत्वेन सिद्धान्तो निवीताद्यधिकरणेषु करिष्यतइत्याह * एतेनेति * कृत्वा चिन्त त्वेन वा तेषां पुनरारम्भ इत्याह * अथ वेति * परकृतिपुराकल्पाधिकरणमपि कृत्व चिन्तेत्याह * तथेति * इति हस्माहबर्कुर्वार्ष्णिर्माषान्मे पचत न ह वा एतेषाऽ हविर्गृह्णन्तीत्येककर्त्तृकमुपाख्यानं परकृत्याख्यम्। उल्मुकैर्हस्मपूर्वे समाजग्मुस्तानसुरा रक्षाऽसि निर्जघ्नुरितिचानेककर्त्तृकम्मुपाख्यानं पुराकल्पाख्यमुदाहृत्य किमिमौ माषपाकोल्मुकसंयोगविधी उतारण्याशनगृहपत्यग्निनिर्वापस्तुत्यर्थौ निन्दार्थवादाविति सन्दिह्यार्थवत्त्वाद्विधीति पूर्वपक्षमङ्गीकृत्य परकृत्युदाहरणे किं सर्वेषामेव दर्शपूर्णमासयाजिनाम्मौपवसथ्याहे माषभोजनं विधीयते वृष्णिगोत्राणामेव वेति चिन्तयिष्यते। तत्र वार्ष्णिशब्देन वृष्णिगोत्रविशेषसम्बन्धितया भोजनार्थं माषपाककीर्त्तनात्तदन्यथानुपपत्त्या विधिः कल्प्यमानो न सर्वविषयः कल्पयितुं शक्यतइति पश्वावत्तवद्व्यवस्थेति प्राप्ते विशिष्टपुरुषाचरितत्वेन माषस्तुत्यर्थतया वार्ष्णिसम्बन्धकीर्त्तनोपपत्तेर्विशेषविधित्सायां वार्ष्णिबर्कुव्यतिरिक्तानां वृष्णिगोत्राणामपि विधानापत्तेः

सर्वेषामेव दर्शपूर्णमासयाजिनामारण्यभोजनादिना सह वैकल्पिकं माषभोजनं विधीयतइति पक्षान्तरमुक्त्वा तस्मादारण्यमेवाश्नीयादिति विध्यन्तरैकवाक्यत्वेनारण्यान्नस्य प्रशस्ततरत्वद्योतनार्थं जर्त्तिलयवाग्वादिवन्निन्द्यानामपि माषाणां स्तुतिरिति सिद्धान्तयिष्यते। पुराकल्पोदाहरणे ऽपि गृहपतेरेवाग्निषु निर्मन्थ्य निर्वपेदग्निमिति विध्यन्तरैकवाक्यत्वेन निर्मन्थिताग्निससर्गस्तुत्यर्थमुल्मुकससर्गं निन्द्योपपत्तेर्न निन्दाकल्पनिषेधबलेन प्रापकविधिकल्पनं पूर्वमहर्ष्याचरितत्वेन वा पृथग्विधिकल्पनं युक्तमिति सिद्धान्तः करिष्यते । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति न्यायात् । पूर्वाचरितोपन्यासेन विधिकल्पनमित्येवंविधपूर्वपक्षसाम्यमात्रेणानयोरुदाहरणयोः साहचर्यं न तु पुराकल्पोदाहरणे कृत्वा चिन्ता का चिदस्ति तस्मात्परकृतिपुराकल्पयोर्मध्ये एकस्मिन्परकृत्युदाहरणे कृत्वा चिन्तेति निर्द्धारणे सप्तमी व्याख्येया । अर्थैकत्वजर्तिलाधिकरणयोः कथं निवेशो ऽत आह * एवमिति * सापि कृत्वा चिन्तेत्यर्थः । चिन्तान्तरस्य तत्राभावात् कृत्वा चिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्याहबाधप्रसङ्गेनेत्युक्तम् । यद्यपि तत्र चिन्तान्तरं न कृत तथापि सा मोहोपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्त्या यदृचा स्तुवतइति विधिरर्थवादो वेति चिन्तायाः करिष्यमाणत्वात्तदुपयोगितया विधिपक्षे किमतिदेशप्राप्तस्तुतिसाधनसामाधारतृचबाधेनैकगाधारत्वं विधीयते उताप्रगीतर्गैकत्वम् । तत्र पूर्वपक्षे योन्यव्युत्पन्नस्य साम्न उत्तरयोरगानादूहाप्राप्तेरितरस्मिन् पक्षे साम्नस्तृचाश्रितत्वाबाधादूहोपपत्तेरिति चिन्तान्तर कल्प्य जर्त्तिलचिन्तायाश्च बाधप्रसङ्गेन करिष्यमाणत्वादथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति अस्य निषेधार्थत्वे ऽपि किं जर्त्तिलगवीधुकानामनुकल्पत्वद्योतनार्थो ऽयं निषेधो विकल्पार्थो वेति चिन्तान्तरम् । अनुकल्पत्वपक्षे बाधानापादकत्वाद्विकल्पपक्षो तदापादकत्वात्कल्प्यमिति भावः । कृत्वा चिन्तात्वाभावे ऽपि चौदुम्बराधिकरणव्युत्पादितमप्यर्थवादत्वमुदाहरणविशेषेष्वाक्षिप्य समाधानाय सा चिन्तेत्येवं ग्रन्थो व्याख्येयः । अस्मिन् व्याख्याने षाष्ठस्यापि पुराकल्पोदाहरणविषयस्य विचारस्यानेनैव न्यायेन कृत्वा चिन्तात्वाभावे ऽपि पौनरुक्त्यं परिहृतं भवति । एवं शब्दश्च यथाधिकारप्रसङ्गेन षष्ठगता चिन्ता एवमेषापीत्येवञ्ज्ञेया ॥ तत्सिद्धिसूत्रस्याप्यपौनरुक्त्यमाह । तत्सिद्धिसूत्रे त्विति मीमांसाप्रक्रियामात्रेण विध्यर्थवादचिन्तेति भावः । सर्वविधिसरूपाणामौन्दुबराधिकरणेनैवार्थवादत्वसिद्धौ पुराकल्पाद्युदाहरणेषु कृत्वाचिन्तानुपन्यासादाक्षेपहेतुत्वाभावाच्च पौनरु-

त्रयाणां परिहारेण परिहारितोषात्प्रकारान्तरमाह *अथ वेति * पृथक् फलपदसद्भावे ऽपि फलविधौ निराकृते तदभावे फलविध्याशङ्काया दूरनिरस्तत्वेनात्रापि अपरितोषाच्चतुर्थं प्रकारमाह * अथ वेति * परार्थनिर्ज्ञाने कारणमाह * अत्र हीति * स्वातन्त्र्येणेति जुहूसबन्धनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः। एतदेवोपपादयितुं सामान्यन्यायान्तावदाह * सर्वत्र हीति * प्रकृते योजयति * तदिहेति * किं सबध्यतामित्यनारभ्याधीतत्वेन पर्णमयत्विस्य प्रकृताश्रयालाभादिति भावः। वाक्येनाश्रयदानमाशङ्क्य निरस्यति * जुहूरिति * अभ्युपगम्यापि जुहूसंबन्धं नैराकाङ्क्ष्यन्नास्तीत्याह * सापि चेति * अतः फले पर्णमयीत्वविध्ययोगाज्जुह्वर्थत्वेन सिद्धो विधिरित्युपसंहरति * तस्मादिति * पर्णमयीत्वेन जुहूं भावयेदिति वचनव्यक्तिरितरशब्देनोक्ता। जुह्वनुवादेन पर्णमयत्विस्य विधौ सिद्धे यथापाराार्थ्यनिर्ज्ञातं भवति तथा दर्शयति। तत्र चेति। एवं निर्ज्ञातपाराार्थ्यस्यापि पर्णमयीत्वस्यापापश्लोकश्रवणात्मकफलश्रुतेः फलार्थतापि दध्यादिवदस्त्विति पर्णमय्यधिकरणे पूर्वपक्षं कृत्वा सक्रच्छ्रुताया पर्णत्वजातेर्जुह्वङ्गत्वेन निराकाङ्क्षी कृताया द्व्यर्थत्वायोगात्फलश्रुतिरर्थवादमात्रमिति सिद्धान्तः करिष्यतइत्याह * ततश्चेति * औदुम्बरत्वस्य तु सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम इति विकृतपशुप्रकरणे श्रुतस्यातिदेशप्राप्तनिर्ज्ञातजातिविशेषयूपार्थत्वेन विध्ययोगात्पाराार्थ्यानवगतेः पर्णमय्यधिकरणाविषयत्वन्नास्तीत्याह * इह पुनरिति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * नन्वाश्रयालाभात्कथमस्य फलविधिराशङ्क्यते ऽत आह * यापि चेति * प्रकृतावग्नीषोमीये पशुनियोजनाख्यकर्मसंबन्धितया विहितस्य यूपस्यात्र चोदकप्राप्तस्यौदुम्बरजात्याश्रयत्वेन ग्रहणादित्यर्थः। कर्मसंबन्धाभिधानत्वमाश्रययोग्यताप्रदर्शनार्थमतः सिद्धं पर्णमय्यधिकरणेनापौनरुक्त्यमौदुम्बराधिकरणस्येत्याह * तेनेति * क. पुनरेतेषां चतुर्णां पौनरुक्त्यपरिहारप्रकाराणां मध्ये अभिमत इत्यपेक्षिते प्रथमोपन्यस्तस्यैकस्यैव न्यायस्य क चित्काश्चिदंशः शोध्यतइत्यस्यैवाभिमतत्वमाह * इदमिति * न विद्यते परमुत्कृष्टमस्मादित्यर्थः। उदुम्बरत्वजातेरपि प्रकृताश्रयत्वालाभाच्चोदकप्राप्तस्य निर्ज्ञातसाधनत्वेन नैराकाङ्क्ष्यातदर्थविहितसाधनान्तराग्राहकत्वाद् गुणफलसंबन्धायोगेनौदुम्बरत्वेन यूपं भावयेदितिवचनव्यक्त्याश्रयणात्पाराार्थ्यावगतेः पर्णमयिन्यायविषयत्वाच्चतुर्थो ऽपि प्रकारो न युक्त इति भावः। किं तदित्यपेक्षिते विवेचयितुमारभते * औदुम्बरवाक्यमिति * उदाहरणाभेदे

कथमपौनरुक्त्यमित्यपेक्षिते प्रश्नपूर्वकं परिहरति * कथमिति * ननु साध्यसाधनांशयोरन्योन्याविनाभावादेकसिद्धयैवेतरासिद्धेरंशद्वयविचारो ऽनर्थको ऽत आह * साध्येति * अस्यार्थस्य सार्वत्रिकत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः सर्वत्रैव तावदेवमित्यर्थः कः पुनरंशः क्व विचार्यतइत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * ननु यदि द्वयोर्योग्यपदोपादानं विना साध्यसाधनसंबन्धो न युज्यते तर्ह्येकनिराकरणेनैवेतरानिराकरणसिद्धेरंशद्वयनिराकरणमनर्थकमत आह * यत्रेति * अनिराकृतो ऽशो ऽप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीत्यनेन न्यायेनाङ्गीकृतः स्यादिति भवतिशब्देनोक्तं, तेनायमर्थः यत्साध्यं साधनं वा यदात्मना साध्यत्वेन साधनत्वेन वा निराकरणाभावात्प्रतिपादितं भवति तत्पदान्तरेणादिशब्दोपात्तेन सामर्थ्येन वोपात्तेन प्रतियोगिविशेषेण साधनेन साध्येन वा संबध्यतइति । एतदेव विभज्य कथयति * तत्रेति * औदुम्बराधिकरणे हि ऊर्गवरोधापापश्लोकश्रवणाद्यनिराकृतत्वात्साध्यमित्यवधृते तत्सन्निधौ श्रुतमौदुम्बरपर्णतादिश्रुतशब्दाद्ङ्ग्योग्यत्वे ऽपि अर्थापत्त्या योग्यशब्दान्तरकल्पनया साधनं गम्यते एवं पर्णमय्यधिकरणे निराकरणाभावादुदुम्बरपर्णतादिसाधनावधारणे ऽपि तत्साध्यं गम्यत इति शेषः । एतदेवोपसंहरति * इति द्वावपीति * साधनस्य विधिविषयत्वं स्वरूपं साध्यस्य च कमिपदोपात्तत्वमिति द्वयोरपि साध्यसाधनांशयोः स्वरूपन्निरूपयितव्यमित्यर्थः । नन्वस्याधिकरणस्य साधनांशमात्रनिराकरणार्थत्वे विधौ वाक्यभेदः स्यादिति साध्यांशनिराकरणं पर्णमय्यधिकरणस्य च साध्यांशमात्रनिराकरणार्थत्वे सत्युत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वादिति साधनांशनिराकरणमयुक्तं स्यादत आह * तदिहेति * भिन्नांशविषयत्वेन पौनरुक्त्ये परिहृते प्रकरणसङ्गतिमाक्षिपति * नन्विति * हेत्वधिकरणे ऽर्थवादविचारादसमाप्तमर्थवादाधिकरणं, न चास्य विचारस्य विध्यभावे श्रेयः साधनत्वबोधः सम्भवति उत नेत्येवं रूपत्वात्तेन सङ्गतिर्युक्तेत्यर्थः । अर्थवादाधिकरणेनेत्यधिकरणशब्देनाधिकारः प्रस्तावः प्रकरणमुक्तं विधिशेषत्वेनार्थवादानां धर्म्मप्रमोपयोगे प्रतिपादिते विध्यभावे ऽपि श्रेयः साधनत्वबोधसम्भवाद्विधेरेव धर्मोपयोगित्वाभावात्कथं तद्द्वारेणार्थवादायासुपयोगितेत्यर्थवादाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपेणैतदधिकरणपूर्वपक्षोत्थानाद्विध्युद्देशचिन्तात्वे ऽपि तत्सङ्गत्युपपत्तिः । यद्वार्थवादानां धर्म्मप्रयोगे प्रतिपादिते को ऽर्थवादः को वा नेति कोष्ठशोधानिकार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्यार्थवादाधि-

---

१ अर्थवादाधिकरणेन सङ्गतिर्न युक्तेत्यन्वय. ।

करणशेषत्वाभ्युपगमाद्विध्युद्देशचिन्तात्वे ऽपि तदसम्भवाशङ्क्यम्। अधिकरणद्वयेन सर्वार्थवादाव्याप्तेः कथं कोष्ठशोधनिकेति चेदुच्यते आद्ये विध्येकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थत्वे ऽभिहिते सिद्धैकान्तिकाविध्येकवाक्यत्वानामपि येषां साध्यसाधनांशाभिधानाद्विध्युद्देशान्तर्गतिराभाति तेषां तन्निराकरणेन स्तुत्यर्थतेह स्थाप्यते, हेत्वधिकरणे ऽपि अन्वयवाक्यकल्पनेन द्रव्यादिसाधनांशाभिधानाद्विध्युद्देशान्तर्गत्याशङ्कैव निराक्रियते पृथग्विधित्वाशङ्कानिराकरणमधिकरणान्तरेषु भविष्यति तस्मादधिकरणान्तरनिराकृतपृथग्विधित्वाशङ्कानां सम्भवद्विध्येकवाक्यत्वानामसम्भवद्विध्युद्देशान्तर्गतानां सर्वेषामर्थवादत्वमिहैव स्थापितं भवति प्रकृतार्थवादत्वसिद्ध्यर्थत्वाद्विध्युद्देशचिन्ताप्यत्र नासङ्गतेति परिहरति * नैष इति * विध्युद्देशचिन्तावशेन प्रकृतार्थवादत्वरूपार्थपरिच्छेदादित्यर्थ । एतदेव विवृणोति * यदि हीति * साधनांशे विचार्यमाणइत्यत्र प्रकृतः साधनांशोऽसाविति सर्वनाम्ना परामृश्यते एतदधिकरणपूर्वपक्षे च विध्युप[2]योगानभ्युपगमात् अज्ञातज्ञापनाभिप्रायं विधीयमानतयेति व्याख्येयं तेन यद्यसौ साधनांशो ऽज्ञातज्ञाप्यतया ऽपूर्वेण साधनांशप्रतिपादकेनौदुम्बरो यूपो भवतीत्यनेन वाक्यभागेनावगतस्ततो ऽपेक्षावशेनोर्ज्जो ऽवरुध्याइत्यस्य फलसमर्पकत्वान्नार्थवादत्वमित्यर्थः। पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * ननूर्ज्जो ऽवरुध्याइति तादर्थ्यचतुर्थ्या साध्यावगमे ऽप्यपापश्लोकश्रवणादेः साध्यत्वावगमाभावादुर्ज्जो ऽवरुध्याइत्यस्यापि च तैत्तिरीयादिशाखास्वश्रवणात्कथं साध्यसन्निधानइत्युक्तम्। उच्यते औदुम्बरत्वादेः प्राप्तयभावाद्विध्येकवाक्यत्वं च विनार्थवादत्वायोगादर्थवादाच्च विधिकल्पने ऽन्योन्याश्रयत्वापत्तेरवश्याविधेयत्वाद्विधेश्च भावनैकगोचरत्वाद्यूपादेश्चौदुम्बरत्वादिभवनस्य पुंव्यापाराधीनत्वात्पुंव्यापाराधीनकर्त्तव्यत्वप्रतिपादकपदकल्पनेन भवतिशब्दस्यैव वान्तर्नीतप्रयोजकव्यापारवचनस्य पञ्चमलकारकल्पनेन भावनाविधिप्रतितेः। भावनायाश्च भाव्यनिष्ठत्वाद्योग्यत्वेनोर्गवरोधापापश्लोकश्रवणादेः साध्यत्वावगतेः साध्यसन्निधानाभिधानं विध्यभावाभिधानं[3] चौदुम्बरत्वाद्युत्पत्तिविधानार्थं कल्पितस्य प्रत्ययस्यान्यत्र व्यापारासम्भवेन साधनत्वबोधकारणत्वाभावाभिप्रायं, ननु तृतीयां विना ऽपि योगस्य विधिसामर्थ्यात्साधनत्वं युक्तम्। इह तु

१ एकान्तविध्येकेति २ पु० पा०

२ उत्पत्तिविध्युपयोगानभ्युपगमादित्यर्थः।

३ तादूप्येणानुपात्तमित्यनार्थाद्विध्यभावाभिधानम्।

तदश्रवणात् उत्पत्तिसिद्ध्यर्थञ्च कल्पितस्य विधेरन्यत्राव्यापारात्कथं साधनत्वावगतिरत आह * तत्रेति * समभिव्याहारमात्रेण साध्यसाधनसंबन्धावगतिसम्भवान्न विधिना कश्चिदुपयोग इति भावः समभिव्याहारमात्रात्साधनत्वावगमे ऽपि पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विध्यपेक्षा भविष्यतीत्याशङ्कते * पुरुषमिति * साधनत्वावगतौ सत्यामिच्छयैव प्रवृत्तिसिद्धेस्तदर्थमपि न विध्यपेक्षेति परिहरति * स चेति * यद्वा यूपानुवादेन विधीयमानस्यौदुम्बरत्वस्य यूपद्वारेण क्रत्वर्थत्वावगमात्तत्प्रयोगवचनेनैवानुष्ठानसिद्धेर्न तदर्थमिह विध्यपेक्षेत्याह * अथ वेति * क्रत्वर्थस्यापि समभिव्याहारावगतं फलार्थत्वमपि दध्यादिवदविरुद्धमिति भावः । उत्पत्तिविधिरेव वागत्या ऽनुष्ठापको भविष्यतीत्याह * पञ्चमी वेति * अर्थवादाद्वा प्रवृत्तिसिद्धेर्न तदर्थं विध्यपेक्षेत्याह * अर्थवादेति * ऊर्जो ऽवरुद्ध्याइत्यस्य पूर्वपक्षे विध्युद्देशान्तर्गत्यभ्युपगमात्सिद्धान्ताभिप्रायेणैकदेशग्रहणं विधिनिरपेक्षस्यार्थवादस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य प्रत्ययोत्खातिवादिमतेनैतदुक्तामिति दर्शयितुमुक्तमेवेत्युक्तं सूत्रं व्याख्याय विधिर्वान्निगदेष्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तस्मादिति * यस्माद्विध्यभावे ऽपि समभिव्याहारमात्रेण साध्यसाधनसंबन्धबोधः सम्भवति तस्मात्तस्मिन् फले औदुम्बरतायाः साधनतया विधिरज्ञातज्ञापनमित्यर्थः । प्रायेणैवङ्कामशब्देन फलसमर्पणादपि चेत्यादिभाष्योक्तं चतुर्थ्या फलसमर्पणमयुक्तमाशङ्क्योर्जो ऽरुध्याइत्याद्युक्तं फलविधिरित्यत्र विधिशब्दस्य शौण्डादिष्वपाठात्सप्तमीसमासानुपपत्तेः षष्ठीसमास एवाय स्यादित्याशङ्क्याह * नन्विति * विवक्षितार्थलाभायान्यथापि कल्पन युक्तमिति भावः । भावार्थाधिकरणे फलविध्यनिषेधात् भावस्य भावनाख्यस्यार्थः प्रयोजनं फलं विधेयं न वेति यत्र चिन्त्यते लिप्सासूत्रस्याद्यवर्णकतद्भावार्थाधिकरणमिहोक्तम् । नन्वस्य फलपरत्वे स्तुत्यभावाद्विधिरवसीदेदत आह * ऊर्गुदुम्बर इति * पूर्वाधिकरणे लाक्षणिकस्तुत्युपयोगाभिधानादिहानर्थक्याभिधानमयुक्तमाशङ्क्याह * तस्मादिति * साध्यसाधनभावप्रतिपादनस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्वेनार्थवत्तरत्वात्तदपेक्षया स्तुत्यानर्थक्यमिति भावः । यस्मादुक्तप्रकारेणौदुम्बरतायाः फले विधिः सम्भवति तस्मादित्यर्थः । अनेन च वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यस्य स्तुतिवादस्य निष्प्रयोजनत्वाभिधानप्रतिपादनपरत्वप्रतिपादनार्थमितरथेति भाष्यं मुख्यार्थरहितत्वप्रतिपादनार्थं च न चेति भाष्यं तन्त्रेण व्याख्यातम् ।

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

लौकिकस्यापि स्तुतिमात्रस्यानर्थक्यात्साध्यविकलत्वमाशङ्क्याह * लोके तावदिति * कर्तव्येति भाष्यं व्याचष्टे * तत्र चेति * अस्यापि फलपरत्वाद्दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याह * न चेति * तद्वदिति भाष्यं व्याचष्टे *एवमिति* लक्षणादोष परिहरति *श्रुतीति*

न पर्वत्वात् ॥ २१ ॥

* नैतदेवेति * भाष्यं व्याचष्टे * नायमिति * लोके इति भाष्यं व्याचष्टे * स्तुतेरिति * अविदित इति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * वेदे त्विति * पूर्ववचनादिवेति भाष्यं पूर्ववदेव द्वेधा व्याचष्टे * पूर्वेति * विदितत्वादेवेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * वैदिकेष्विति भाष्यं जाताशङ्कत्वं द्विधोपपादयन् व्याचष्टे * वेदे त्विति * न लौकिकी स्तुतिर्विरुद्धा प्रमाणान्तरेणास्याविदितपूर्वत्वादिति वैदिक्याः स्तुते· दार्ष्टान्तिकत्वनिराकरणपरतया सूत्रव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * अपि चेति * अधर्मशब्दवद्विरुद्धवचनेनासंवादशब्देन विसंवादोऽभिप्रेतः। विसंवादोपपादनार्थमूर्जो ऽवरुद्ध्या इति भाष्यं व्याचष्टे * वर्त्तमानेनेति * स्तुतौ स्वार्थसत्यत्वानादरत्वस्योक्तत्वाद्विसंवादे ऽपि स्तुतिनिर्वाहमाशङ्क्य विदितत्वादित्येतद्भाष्योक्तलौकिकस्तुतिविषयस्वार्थसत्यत्वादरन्यायेनात्रापि पूर्वपक्षे स्थित्वा तदादरमाह * तत्रेति * ऊर्गुदुम्बर इति भाष्यं व्याचष्टे * स्वरूपत इति * ऊर्क्शब्दाभिधेयमन्त्रत्वं भवत्पक्षे पक्षधर्मत्वेनाप्रसिद्धम्। तस्य चाप्रसिद्ध्या यूपप्रकृतित्वेनौदुम्बरो यूपो भवतीत्यप्रसिद्धम्। अन्वयाप्रसिद्धिमेवोपपादयति * न हीति * पक्षधर्मत्वसूचितहेतुत्वान्यथानुपपत्तिकल्पितं यद्यदन्नं स स यूप इत्यन्वयवाक्यमङ्गीकृत्यैतदुक्तं हेतुत्वाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिप्रतिपादनार्थं तस्मादिति भाष्यमूर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदप्यस्य यत्साध्यं यस्मादूर्गुदुम्बरस्तस्मात्तन्मयो यूपः कर्त्तव्य इति तदप्यमृतमिति सुयोजत्वान्न व्याख्यातं।विसंवादाभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह*तस्मादिति*

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥

अत्र भाष्यकृता वाक्यशेषत्वे विध्येकवाक्यत्वं हेतुमनुवदता शेषशब्दः स्तुतिद्वाराङ्गत्वाभिप्रायो व्याख्यातस्तत्रोर्जं पशूनाप्नोतीत्येतदन्तेन स्तुतिसिद्धेरूर्जो ऽवरुद्ध्या इत्यस्य फलपरत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह * ऊर्गुदुम्बर इति * उभयसम्भवे तर्हि फलपरतैव क-

स्मान्नेष्यते ऽत आह * तत्रेति * यद्यप्यौदुम्बरो यूपो भवेदिति लिङादिः स्यात्तथाप्यूर्गुदुम्बर इत्यादि कृत्स्नवाक्यशेषमर्थवादतयैव गृह्णीयान्न फलपरतयेति सावधारणं द्रष्टव्यं लिङादेर्विधायकत्वेनार्थवादापेक्षत्वात्सुतरामित्युक्तं फलाकाङ्क्षानिवृत्तिस्तु प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वावगतेः सेत्स्यतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । भवतीति तु वर्त्तमानापदेशो न फलपरतया वाक्यशेषं ग्रहीतुं शक्त इत्याह * किमुतेति * विपूर्वस्य दधातेः करोत्यर्थवाचित्वादुत्पादनं विधिशब्देनाभिप्रेतं तेनायमर्थः । न तावद्यावच्छ्रुतस्य भवतीतिवर्त्तमानापदेशस्य फलाकाङ्क्षा तदन्यथानुपपत्त्या कल्पिते भावनाविधौ सत्यामपि फलाकाङ्क्षायामौदुम्बरत्वस्वरूपोत्पादनार्थं कल्पितस्य लिङादेः तन्मात्रोपरमान्न साधनत्वबोधे व्यापारो ऽस्तीति। नन्वौदुम्बरत्वकर्त्तव्यतार्थं कल्पितस्य विधेः फलपर्यन्तत्वानभ्युपगमे फलाभावादवसादः स्यादत आह * प्रकरणाच्चेति * वैकृतस्याप्यौन्दुम्बरत्वस्य प्राकृतयूपाख्याङ्गसम्बन्धित्वेनोत्पत्तेः पृषदाज्यादिवत्प्रकरणग्रहणाविरोधः, विधिरहितस्य समभिव्याहारमात्रस्य फलप्रतिपादकत्वमाशङ्काावाचकादित्युक्तम् । अवाचकमितिपाठे नास्तिवाचकं यस्योर्गवरोधादिनः फलस्य तदिति बहुव्रीहिः । समभिव्याहारात्मना वाक्येन फलार्थत्वावगमात् प्रकरणबाधमाशङ्कते * प्रकरणमिति * समभिव्याहारावगतस्य फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणनिराकरणाभिप्रायेण परिहरति * नेति * अबाधमेवोपसंहरति * तस्मादिति * कृत्स्नस्य च वाक्यशेषस्य फलपरत्वे विध्युद्देशस्यैव शक्तिद्वयकल्पनापत्तेर्गौरवं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेमाह * प्ररोचनापि चेति * न च तत्कल्पनं विना विधिपर्यवसानमित्याह * अन्यत्रेति * अत्र तु प्ररोचनाकल्पनमप्यतिक्लेशेन निर्वोढव्यं विधेरपि कल्प्यत्वादित्याह* इह त्विति * विध्युद्देशातिगौरवपरिहारार्थं तर्हि प्ररोचनापि वाक्यशेषादेव भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थं पर्णमय्यधिकरणन्यायमुपन्यस्यति * न चेति * अस्तिप्रयोजनसिद्धिरित्यनेन पारार्थ्यं दर्शितं काष्ठविशेषपरिच्छेदकत्वेन चौदुम्बरजातेर्लिङादपि पारार्थ्यमवसीयतइत्याह * जातिविशेषस्येति * ऐकान्तिककाष्ठाङ्गतया ऽक्रियारूपत्वेन फलार्थत्वयोग्यता निराकृता सत्यपि काष्ठाङ्गत्वे यूपाङ्गत्वं कथं सिद्ध्यतीत्यपेक्षायां यूपशब्दो ऽपि चेत्याद्युक्तं पारार्थ्यसाधनस्योपयोगमाह *अतश्चेति*यत्तु पौनरुक्त्यपरिहारावसरे पारार्थ्याभावार्थं प्राकृतखादिरादित्वालाभान्नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं तदनुभाष्य दूषयति*य त्विति*यथा श्येने यस्य शरमयं बर्हिरिति प्रत्यक्षोपदिष्टैः शरैरतिदेशप्राप्तानां कुशानां

बाधस्तद्वदत्रापीत्यर्थः । बाधप्रसङ्ग एव तर्हि दोषोऽत आह * न चेति * वरं क्रत्वर्थत्वे समानविषयत्वाद् बाधो युक्ततर इत्याह * एतावांस्त्विति * प्रकृताश्रयालाभादप्यत्र गुणफलसम्बन्धो न युक्त इत्याह * न चात्रेति * तमेवोपपादयति * यो हीति * पशुविशेषणयागस्य सौमा पौष्णं त्रैतमालभतेति त्रिवर्णपशुद्रव्यकत्वेनौदुम्बरवृक्षद्रव्यसाध्यत्वायोग्यतोपपादनार्थम् । न चाप्रकृतस्यापि नियोजनस्यातिदेशप्राप्तस्याश्रयत्वं शङ्कनीयं, प्रकृतौ हि प्रत्यक्षोपदिष्टस्य होमप्रणयनादेः पश्वाशाधनापेक्षायां पयश्चमसादिवत्फलार्थस्यापि दधिगोदोहनादेराश्रयभूतसाध्यापेक्षादर्शनादुभयाकाङ्क्षावशात्साधनत्वमवसीयते । न चैतावताङ्गत्वप्रसङ्गः तादर्थ्येन विधानाभावात् अत एव गुणकामप्रयोगे प्रासङ्गिकोपकारिणा गोदोहनादिना सिद्धौ चमसादेरनङ्गत्वेन तदभावे वैगुण्याभावादनादरः विकृतौ त्वखण्डकरणोपकारमुखेन क्लृप्तोपकारप्राकृतखादिरत्वादिविशिष्टस्यैव नियोजनस्यातिदेशात्साधनानाकाङ्क्षस्य परार्थे विहितसाधनान्तरग्राहकत्वन्न युक्तम् । अन्यतराकाङ्क्षाहेतुकस्य संबन्धस्येतराकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकत्वाद्विधिमन्तरेणाकाङ्क्षोत्थापनायोगात् । ननु प्रकृतः पशुयागः साक्षादयोग्योऽप्यङ्गभूतयूपद्वारेणाश्रयो भविष्यत्यत आह * न चेति * एवं कल्प्यतइति प्रधानादवतीर्य तदङ्गाश्रयत्वेन कल्प्यतइत्यर्थः । वचनव्यक्त्यन्तरमित्यौदुम्बरत्वेनोर्गवरोधं भावयेदितिवचनव्यक्त्यपेक्षयौदुम्बरत्वेन यूपं भावयेदित्यभिप्रेतम् । न चावतरणमित्यचोदकाश्च संस्कारा इति वत्तुशब्दार्थे चशब्दः न त्ववतरणं सम्भवतीत्यर्थ । यद्वा तेनाभ्युपगम्यावतरणं होमसाधनत्वेन साक्षादङ्गभूतायां जुह्वां सम्भवाद्यूपे न सम्भवतीत्युच्यते । अस्मिन्व्याख्याने सम्मतं यूपे यदवतरणं तन्न सम्भवति न सिध्यतीति सम्मतवचनः सम्भवशब्दः । अनेकार्थत्वान्निपातनोपसर्गाणां सम्यगर्थस्य वा संशब्दस्य लक्षणयात्र सम्मतवचनत्वमेष्टव्यं यूपानवतरणे च यूपशब्दानर्थक्यप्रसङ्गो दोषः । ननु प्रकृताश्रयालाभेऽपि वाक्येनाश्रयलाभो भविष्यत्यत आह * न चानेनैवेति * न केवलमनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः किं तु वैरूप्यलक्षणोऽपीत्याह * युगपच्चेति * यूपस्याश्रयभूतस्यौदुम्बरतोपकारित्वेन गुणभूततयोपादेयत्वात्तं प्रत्युदुम्बरताया उद्देश्यत्वादिति भावः । नन्वाश्रयस्यापि साध्यत्वेन प्रधानतयोद्देश्यत्वाद्वैरूप्यं स्यादत आह * अथेति * एवं सत्युद्देश्ययोः फलयूपयोर्गुणभूतौदुम्बरतावशीकाराभावेनान्योन्यनियमायोगादाश्रयालाभस्तदवस्थ एवेति

भावः । प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तेर्वाक्यभेदो ऽपि चशब्देन सूचितः एवं पर्णमयीन्यायेन स्तुत्युपयुक्तस्य परावृत्त्य फलपरत्वायोगादूर्गौदुम्बर इत्यादेः फलपरत्वे प्ररोचनार्थत्वाभावाद्विध्युद्देशातिगौरवमपरिहार्यमिति प्रकृतोपयोगः। ननु समभिव्याहारादेव फलसाधनत्वावगतौ सत्यां विधिमन्तरेणेच्छयैव प्रवृत्तेर्न प्ररोचनया कार्यमत आह * यस्त्विति * साधनत्वप्रतिपत्तौ विधिव्यापारानभ्युपगमे भावनाया भाव्यापेक्षायामप्यौदुम्बरो भवतीत्यादुम्बरत्वस्यैव भवनकर्तृत्वेन सन्निधावुपात्तस्य साध्यांशे निवेशापत्तेरूर्जो ऽवरुध्या इति चतुर्थी व्यवधावुपात्तस्याप्यूर्गवरोधस्य तदवरुद्धायां भावनायां निवेशायोगाद्यूपविशेषणत्वापत्तेरपुरुषार्थोपयिकत्वान्नौदुम्बरत्वभावनायां बुद्धिपूर्वकारी कश्चित्प्रवर्त्ततेत्यर्थः । नन्वौदुम्बरो यूपो भवतीत्युत्पत्तिविधेः फलसाधनत्वबोधे व्यापाराभावादप्रवर्त्तकत्वे ऽपि प्रयोगवचनात्प्रवृत्तिः सेत्स्यतीत्युक्तमत आह * यस्त्विति * संयोगपृथक्त्वाभावात्पुरुषार्थत्वे सति क्रत्वर्थत्वायोगादिति भावः। पञ्चमलकारत्वस्य चाडागमादिचिह्नाभावेनानिश्चयात्कल्प्यस्योत्पत्तिविधेर्विनियोगवत्प्रयोगे ऽपि व्यापारो न युक्त इत्याह * पञ्चमेति * फलसङ्कीर्त्तनस्यालम्बनं दर्शयन् सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * एतदधिकरणव्युत्पाद्यं विधिरहितस्य श्रेयःसाधनत्वबोधासामर्थ्यं तस्माच्छब्देन परामृष्टं फलाभावसूत्रोक्तानुपलब्धिविरोधो वर्त्तमानफलाभिधायित्वादित्यनेन । चतुर्थे चेति प्रस्तुतसाधनांशनिराकरणहेतुत्वेन साध्यांशनिराकरणं वक्ष्यमाणमुक्तं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ चतुर्थ्या फलसमर्पकत्वाभ्युपगमात्समभिव्याहारमात्रस्य फलसमर्पकत्वनिराकरणपरमेवं कामशब्दरहितस्येति व्याख्येयम् । प्रधानफलमेवेदमित्यनेन फलकीर्त्तनालम्बनं दर्शितम्। सोमा पौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम इति पशूनामदनीयत्वेनोर्क्शब्दवाच्यन्नरूपाणां प्रधानफलत्वादङ्गे पूर्णाहुतिवदुपचारः। न पूर्वत्वादिति सूत्रं द्वितीयवर्णकोक्तस्य विसम्वादस्यानुभाषणं पूर्वं निराकरणार्थं ननूक्तामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सर्वत्र चेति । गुणवादेनेति * गुणशब्देन फलसङ्कीर्त्तने सम्वादाभिधाने तावदङ्गे प्रधानगामिनि तत्फलोपचारो ऽभिमतः सम्पूर्णाहुतिन्यायेनोक्तप्रायत्वान्नेह भाष्यकृतोक्तः। पक्षधर्म्मतान्वयकीर्त्तनसम्वादाभिधाने त्वग्निमाणवकवत्सादृश्यं गुणशब्देनाभिप्रेतम् । तत्र किं सादृश्यमित्यादिप्रश्नपूर्वकं सादृश्यप्रतिपादनार्थं भाष्यं व्याचष्टे * साधनत्वे ऽपि चेति * साधनशब्देन हेतुत्वमुक्तम् । अन्नगतेन प्रीतिसाधनत्वेन तद्विशेषतृप्तिसाधनत्वेन

वा गुणेनोदुम्बरेऽन्नशब्दाभिधेयत्वसम्भवात्साधने ऽपि सम्वाद इत्यर्थः। प्रीतिसाधनत्वमप्यौदुम्बरवृक्षस्याभक्ष्यत्वान्नास्तीत्याशङ्क्य प्रीतिसाधनौदुम्बरफलोत्पादनशक्तियुक्तं वृक्षं प्रशंसितुमुपचारात्प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते इत्युक्तम्। अनेन च नात्र यद्यदन्नं स स यूप इत्यन्वयवाक्यं कल्प्यते किं तु यद्यदन्नं तत्तत्प्रशस्तमित्येवं तच्च प्रसिद्धमेवेति सूचितम्।

विधिश्चानर्थकः क्व चित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

अत्र भाष्यकृताप्सु योनिर्वा अश्व इत्यादीनामानर्थक्यापत्तेर्विधित्वं न सम्भवतीत्युक्तम्। तदयुक्तम्। फलविधिसरूपाणामेव पूर्वपक्षिणा विधित्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याह * यदि चेति * विध्यन्तरैकवाक्यभूतानामपि विधिपरत्वाङ्गीकारे तुल्यन्यायात्सर्वत्राप्यापाद्य दूषणमुच्यतइत्यर्थः। सर्वग्रहणं वायुक्षेपिष्ठादीनामपि तर्हि कस्मान्न विधित्वमापद्यत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं क्व चिद्ग्रहणं तर्हि सूत्रे किमत आह * तत्रेति । के चिदिति * निवीतं मनुष्याणामित्यादय इत्यर्थः। शमयित्रीभिरित्यादिभाष्यं स्तुतिस्वरूपप्रदर्शनार्थत्वेन व्याचष्टे * कीदृशीति * आक्षिपति * तत्रेति * अग्रन्थः प्रतिभातीति मत्वा समर्थयन्तइत्यर्थः। अग्रन्थत्वमेव वा समर्थयन्तइति। स्वयं समर्थयते * तत्र त्वियमिति * पूर्वव्याख्यायां व्याख्यातॄणां समर्थनं दर्शयतीत्यवतारणीयं तत्रावकाशमयित्रीत्वानुपन्यासं तावत्प्रत्याचष्टे * वेतसेति * अश्वावकयोः सम्बन्धस्य तु भाष्यकारेणाकथितत्वादनुपन्यासो न दोषायेत्याह * न चायमिति * इह च वैतसे कटे अश्वं चिनोति अप्सु योनिर्वा अश्वो ऽप्सुजो वेतसः यं वैनं योनौ प्रतिष्ठापयतीत्यत्रावकानामद्भिः सम्बन्धाश्रवणे ऽपि वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीत्यत्र वेतसवत्तासामप्यद्भिः सम्बन्धस्य स्तुतिसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वादप्सुजो वेतस इति अप्सुजत्वाभिधानमवकानामप्सुजार्थसाहचर्यादुपलक्षणमित्याभिप्रेत्यावकाग्रहणम्। ननु वेतसग्रहणेनोपलक्षितत्वादवकानामग्निविकर्षणसाधनत्वेन विहितानां स्तुत्यर्थं भवतु नाम भाष्ये ऽद्भिः सम्बन्धकथनं शमयित्रीत्वविशेषणत्वमपां किमर्थमत आह *तावता त्विति* यद्यपि स एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति इत्यप्सुजे वेतसे ऽश्वचयने कृते प्रकृतिविकारयोरभेदोपचारेण वे-

तसप्रकृतिभूतास्वप्सु चयनात्स्वयोनौ प्रतिष्ठापनं कृतं भवतीति स्तुतिः प्रतीयते, तथापि स्वयोनिप्रतिष्ठापनमात्रेण प्ररोचनाऽनुपपत्तेर्वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति वाक्यान्तरगतार्थवादाभिहितमपां शमयित्रीत्वं यजमानकष्टशमनसाधनत्वोपपादनार्थं भाष्यकृतोक्तम् । अवकानां त्वप्सुजो वेतस इत्यनेन सहचरणलक्षणयाद्भिः सम्बन्धानभिधाने ऽपि अत्राविधानादनपेक्षितस्तुत्यप्रतीतेर्वाक्यान्तरगतार्थवादेनापां शमयित्रीत्वे ऽभिहिते ऽप्यग्निविकर्षणसाधनत्वेन विहितयोर्वेतसावकयोः स्तुत्यप्रतितेस्तत्प्रशंसोपपादनार्थमाद्भिः संबन्धो भाष्यकृता कथितः अर्थवादान्तरापेक्षाप्रवृत्तानामित्यश्वविषये ऽर्थवादान्तरस्यापेक्षया प्रवृत्तानामिति षष्ठीसमासगर्भस्तृतीयासमासः । अवकाविषये त्वर्थवादान्तरेणेति तृतीयासमासगर्भः । अर्थवादान्तरमुदाहरति * आप इति * कथमस्यार्थवादान्तरस्याप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यनेनापेक्षा कथञ्चानेनार्थवादान्तरेणाप्सुजो वेतस इत्यस्यापेक्षा इत्याशङ्क्याह * अनेन हीति * अश्ववेतसाभिजनभूतानामपां शमयित्रीत्वेन प्राशस्त्याभिधानेन तदभिजातयोरश्ववेतसयोः प्राशस्त्यावगमात् तदर्थमपेक्षेत्यश्वविषये अर्थः अवकाविषये त्वविधेयानामपां शमयित्रीत्वेन प्राशस्त्यमुच्यते न विधेययोर्वेतसावकयोरिति तत्प्राशस्त्यावगमायाप्सुजत्वाभिधानापेक्षेति व्याख्येयं, कीदृशीं स्तुतिं दर्शयतीत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * कस्य चित्प्रसिद्धाप्संबन्धस्य वेतसावकस्याप्सुजो वेतस इत्यप्संबन्धमात्रकीर्त्तनादेवापो वै शान्ता इत्यर्थवादप्रतिपाद्या स्तुतिः सिद्ध्यति । अन्येषां त्वप्रसिद्धाप्संबन्धानामश्वादीनां वस्तुतो ऽसन्नप्यप्संबन्धः प्राशस्त्यज्ञानार्थं कीर्त्यते । कीदृशं प्राशस्त्यमित्यपेक्षिते प्रसिद्धेत्याद्युक्तम् । प्रसिद्धः शान्तत्वेन सह संबन्धो यासामपां तास्तथोक्ता इति व्याख्येयम् । भाष्यमेवं योज्यम् । अश्वस्यावकानां चेति चकारेण वेतसग्रहणम् । तत्राश्वविषये अश्वस्य वेतसस्य च शमयित्रीभिरद्भिशान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति सहयोगतृतीयान्तपदनिर्दिष्टाभिः सहसंबन्धो ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य यजमानस्य शुक्शब्दवाच्यं कष्टं शमयतीत्यर्थः । अवकाविषयत्वे ऽवकानां वेतसस्य चाद्भिः संबन्ध इत्यर्थः । स्वयमुदाहृतेष्वर्थवादान्तरेषु स्तुतिस्वरूपमाह * एवमिति * तत्सामान्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं तथेतिभाष्यं व्याचष्टे * इति स्तुतित्वे इति * अनेन यावत्स्वर्थवादेषु अप्सु योन्याद्यर्थवादसमानप्रकारत्वं तावत्सु स्तुतित्वमिति व्याख्यातम् ।

प्रकरणे च सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्या-

नर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २४ ॥

सूत्रतात्पर्यमाह * विधिपक्षे चेति * स्वयं यथाश्रुतवचनव्यक्तिपक्षे सूत्रं योजयति * यदीति * अपकर्षणं स्यादित्यर्थकथनमात्रं व्युत्पत्तिस्तु यथाभाष्यं कर्मण्येव। यद्वेयमन्यां देवतामुत्पत्तिशिष्टामपकर्षतीति कर्तृव्युत्पत्तौ ऽपकर्षशब्द इत्याह * इयं वेति * ननु विदाहादेर्निमित्तकत्वेन निर्ऋत्यादेर्देवतान्तरस्य नित्याग्न्यादिदेवताबाधकत्वं युक्तमेवेत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन प्रकरणे च सम्भवन्निति सूत्रावयवं व्याचष्टे *तत्रेति। अभ्युदितेष्टिवदिति * यदामावास्याभ्रान्त्या चतुर्दश्यामन्वाधानं क्रियते तदामावास्यायामुषसि तन्त्रप्रक्रमविधानात्प्रक्रान्ते तन्त्रे चन्द्रोदये सति यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालन्निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधँश्चरुं ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति तण्डुलग्रहणोपलक्षितानां सर्वेषामोषधिदधिपयसां प्राकृतानां हविषां प्राकृताभ्यो देवताभ्यो विभजेदित्यनेनापनये विहिते तस्मिन्नेव प्रक्रान्ते ऽसमाप्ते कर्मणि मध्यमादिवाक्यैर्दात्रादिदेवतान्तरविधिरिति षष्ठे वक्ष्यते साभ्युदयेष्टिः। अभ्युदितश्चन्द्रमा यस्यामिष्टौ साभ्युदितेष्टिरिति व्युत्पाद्या ऽमावास्येष्टिरेवोच्यते। यद्यपि विभजेदित्यपनयनविधिना तत्र प्रकृतिगताग्न्यादिदेवताबाधो न देवतान्तरविधिना तथापि नित्यदेवतादिबाधेन नैमित्तिकदेवतान्तरविधिसाम्यात् दृष्टान्तता। भाष्यकृता तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नीयेतेति वदता यत्तदोर्व्यत्ययः कृतस्तत्स्वाभिप्रायं व्याचष्टे * अथेति * विध्यानर्थक्यं हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं दर्शपूर्णमासकर्मेतिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। सूत्रं चैवं पूर्वसूत्राद्विधिः क चिदिति पदद्वयमनुकृष्य यथाभाष्यं योज्यं विधिः सन् क चिद्विदग्धादावप्रकृष्टः कल्प्येत। न चैतद्युक्तं कस्मान्न युक्तमित्यपेक्षिते प्रकरणे च सम्भवन्निति हेतुगर्भं विशेषणम्। विध्यानर्थक्यं हि तं कर्मशेषं प्रतीत्यपकर्षकारणमुक्तम्। यथा वार्त्तिकं तु कर्तृव्युत्पत्तिपक्षे क चिन्नैर्ऋतादावपकर्षः कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तमाग्नेयादिपुरोडाशं प्रतीत्येतावान्विशेषः। कर्म्मव्युत्पत्तौ त्वग्न्यादिरुत्पत्तिशिष्ट ऽपकृष्टः कल्प्येत निर्ऋ-

१ अपकृष्येति १ पु० पा०

त्यादिविध्यानर्थक्यं हि तमनपकृष्टः स्वदेवताकं पुरोडाशं प्रतीति ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

औदुम्बर इत्यादिभाष्यादौदुम्बरो यूपो भवतीत्यस्यापि प्राशस्त्यपरत्वं प्रतिभाति । तच्चायुक्तम् । विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वायोगात् । सोमापौष्णविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगमे त्वौदुम्बरो यूपः प्रशस्त इतिभाष्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह * स्तुतित्वेनेति * न स्तुत्यर्थत्वेनेदमुपन्यस्तं किं तु स्तुत्यन्वयवशेनास्मिन्वर्त्तमानापदेशसन्दिग्धे पञ्चमलकारत्वनिश्चयात् विधावाश्रीयमाण इति स्तुतिनिश्चयेन विधित्वप्रतिपादनार्थमिति भावः * उपजनय्येति * निश्चाय्येत्यर्थः ।

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

अधिकरणविषयप्रदर्शनार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * इहेति * पूर्वप्रकृतापेक्षित्ववाच्यथशब्दप्रतिपादितपूर्वाधिकरणसङ्गतिसूचनार्थं हिशब्दादिभिरित्युक्तम् । पूर्वत्र श्रेयःसाधनत्वप्रतिपादकविधिशब्दाभावेनौदुम्बरो यूपो भवतीत्यादीनां विधित्वे निराकृते तेन ह्यन्नं क्रियतइति हेतुत्वप्रतिपादकहिशब्दसद्भावेन हेतुत्वं भविष्यतीति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः । न च परमार्थहेतव इत्यनेन हेतुवदिति वतेर्व्यावर्त्यं दर्शितं चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन्भवतीत्यादयः परमार्थहेतवः । आतिथ्येष्टावनुयाजाभावे ऽपि अष्टावुपभृति गृह्णातीति प्रकृतौ विहितस्योपभृत्यष्टगृहीतस्य चोदकप्राप्तस्य निवृत्त्यर्थं चतुर्गृहीतत्वे विधीयमाने ऽनुयाजाभावस्य हेतुत्वाभिधानात् यत्र यत्रानुयाजाभावस्तत्र तत्राष्टगृहीताभाव इति ज्ञायते । प्रकृतौ चाष्टग्रहस्य चतुष्टवद्वयलक्षणार्थत्वद्योतनात्प्रयाजार्थं जुह्वां समानयने नियोगतो ऽर्द्धमेव समानेतव्यमिति ज्ञायते हेतुः स्यादिति पूर्वपक्षभाष्यं हेतुविध्यभिप्रायमनुवादाभिप्रायं वेति विकल्प्य विधिपक्षे तावदौदुम्बराधिकरणनिरस्तत्वादयुक्तमित्याक्षिपति * तत्रेति * यथा तत्र यदिह फलवचनं तदौदुम्बरस्य यूपस्येत्यादिना प्रत्यक्षस्य विधेरभावात्कल्प्यस्य च कार्यविशेषसम्बन्धित्वेनैव कल्पयितुं शक्यतया कार्यान्तरं प्रत्यभावात्फलपरत्वे स्वरूपविधानाशक्तिप्रसक्तेः फलवचनानर्थक्यमुक्तं तथेहापि प्रत्यक्षविध्यभावात्कल्प्यस्य च हेतुपरत्वे ऽन्नकरणमात्रस्य होमसाधनत्वविध्यनुमानेन शूर्पस्यापि प्राप्तिसम्भवाच्छूर्पहोमसम्बन्धविधानानुपपत्तेस्तत्र हेतुविध्यानर्थक्यम् ।

अन्नकरणमात्रस्य तु होमसम्बन्धं प्रति हेतुविधानमितरेतराश्रयापत्तेरनाशङ्क्यमेवेति शूर्प्पहोमसम्बन्धं प्रतीति काक्वा द्योतितम् । अनुवादपक्षे त्वानर्थक्येन पूर्वपक्षः प्रसज्येत । तत्त्वर्थवादाधिकरणे निरस्तमित्याह * अथेति * ततश्च पूर्वपक्षासम्भावनया ऽधिकरणारम्भो न युक्त इत्याह * इतीति * समाधत्ते * उच्यतइति * अस्यार्थः नानेन शूर्पस्य होमसाधनत्वमुद्दिश्य तत्रान्नकरणत्वस्य हेतुत्वाविधिराशङ्क्यते यः पूर्वन्यायेन निरस्येत यच्चात्रान्नकरणहेतुकन्द्रव्यादेर्होमसाधनत्वं विधेयमाशङ्क्यते तन्न याच्छ्रुतेन विधीयते येन गौरवापत्त्या निरस्येतेत्यनेनैवेत्येवकारेण सूचितम् । एतच्च केवलहेतुत्वेन पूर्वपक्षमङ्गीकृत्योच्यते । यदा तु शूर्प्पेण जुहोतीति विधिमङ्गीकृत्य तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यस्य तच्छेषत्वेनार्थवादत्वमभ्युपगम्य तदालम्बसिद्ध्यर्थं हेतुविधिरपि द्रव्यादिप्राप्तिफलको भविष्यतीति हेत्वर्थवादसमुच्चयेन पूर्वपक्षः क्रियते तदा पूर्वन्यायनिरस्तत्वाशङ्कैव नास्तीति तावच्छब्देन सूचितम् । न चेत्यानर्थक्यपरिहारायोक्तम् । किं तर्ह्यस्य प्रयोजनमिति पृष्टे सिद्धवदुपदिष्टस्य हेतुत्वस्य यावत्यन्वयांशे प्रसिद्ध्या शङ्का तत्रांशे अर्थापत्तिलभ्याद्वचनात्सिद्धिरित्युक्तौ हेतोरन्वयकल्पकत्वोपपादनाय प्रसिद्धिपूर्वकत्वादित्युक्तम् । न चात्र सिद्धवच्छब्दप्रयोगमात्रेण हेत्वनुवादाशङ्का । अप्राप्तानुवादायोगादुपदिष्टस्येति यस्य ते हेतुविधिरित्येतद्भाष्यव्याख्यायां च तव हेतुविधिर्वादित्वादित्यभ्युपेत्य वादे च यद्यपि हेतुविधानमिति स्पष्टं विधेयत्वाभिधानात्साधुशब्दाधिकरणे च व्याकरणस्यासन्देहप्रयोजनत्वनिराकरणावसरे तथा हेतुविधिर्हेत्वर्थवादो वेति हेत्वधिकरणविचार्यं स्वयमेव दर्शयिष्यति । अज्ञातज्ञाप्यत्वरूपस्य चात्र विधेयत्वस्यानुष्ठाप्यरूपविधेयत्वाभावप्रतिपादनार्थेन सिद्धवच्छब्देनाभिप्रेतत्वान्नाव्यापारत्वे हेतुत्वस्याविधेयत्वं वाच्यम् । गौरवं तु कल्पपदसहितैः श्रुतैः पदैर्हेतुविधिपूर्वकं तदन्यथानुपपत्त्या ऽन्वयकल्पनाभिधानात्परिहृतम् । ननु सर्वस्य विधिपरत्वे ऽर्थवादाभावाद्विधिरवसीदेदत आह * यापि चेति * कस्मादेतत्कर्त्तव्यमित्याशङ्कायामर्थवादाः संबध्यते साचात्र हेतुनैव पूरितेति भावः । यद्यपि कथं भावापेक्षयार्थवादाः संबध्यते तथापि कर्त्तव्यमित्युक्ते कस्मादिति या पुरुषस्यापेक्षा जायते सेह हेतुपूरणार्थत्वाय दर्शिता । यद्यपि चेयं प्राशस्त्यविषयापेक्षा तथापि सादृश्यादुभयाविषयत्वभ्रमः पूर्वपक्षिण' इति मन्यतइत्यनेन सूचितम् । यद्वा हेत्वर्थवादसमुच्चयेनायं पूर्वपक्षो न केवलहेतुत्वेनेत्याह * अथापीति *

तदर्थवादत्वमन्तर्निर्णीतं हेतुत्वमस्मिन्नित्यर्थः । भवतु तर्हि तेन ह्यन्न-मित्यर्थवादस्तदुन्मीलितः शूर्पेण जुहोतीति विधिस्तथापि तेनेत्यर्थ-वादानुसाराद्दर्व्यादीनामपि शूर्पतुल्यता न तु व्यावृत्तिः अत एव शूर्पशब्देन लक्षणयान्नकरणेन जुहोतीति विधीयते । अस्मिन्नर्थ-वादे सालम्बनत्वाय हेतुत्वेनाप्युपयोग इति हेतुरपीत्यपिशब्देन स-मुच्चयो दर्शितः । होमस्याविधेयत्वेन हेत्वनाकाङ्क्षत्वात्तं प्रति हेतु-विधानमयुक्तमाशङ्क्य होमशब्दस्य संबन्धलक्षणार्थत्वमाह * सब-न्धस्य चेति * नन्विति भाष्यस्य परेषां व्याख्यानं दूषयितुमुपन्य-स्यति * नन्विति * अन्यत्राप्येवमेवोक्त्या भाष्यकृत्सम्मतिं प्रकट-यति * तथा चेति * यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे तच्चेत्साध्ये ऽपि[1] कारणभूतमवगतं भवेत् तत्तस्य साधनमिति भाष्ये वक्ष्यते दू-षयति * तत्त्विति * स्वयं त्रेधा व्याचष्टे * अत इति * क्रियासा-मान्यवाचिना करोतिना ज्ञानाख्यक्रियाविशेषो लक्ष्यत इतिभावः शङ्कते * नन्विति * अङ्गभूतनियमरूपसंबन्धोपलक्षणत्वेनायमुप-न्यस्तो नाङ्गत्वेनेति परिहरति * सत्यमिति * अनुमाने व्यवह्रि-यते * अनेनेति * नियमो ऽनुमानव्यवहारशब्देनोक्तः । एवं तु ल-क्षितलक्षणाप्रसङ्गाद्गम्यगमकलक्षणार्थाभ्यां कार्यकारणशब्दाभ्यां प-रेण भावप्रत्ययेन कृत्तद्धितसमासेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमि-तिस्मरणात्, गम्यगमकसंबन्धाभिधानाद्गम्यगमकयोश्च नियमलक्ष-णस्य संबन्धस्य शक्तिरूपत्वात्तत्प्रतिपादनायैतदुक्तमिति पूर्वापरितो-षाद्व्याख्यानान्तरमाह * यद्वेति * ननु शक्तिनिरपेक्षस्य हेतो-र्व्याप्तिमात्रेण गमकत्वात्तत्प्रतिपादनं व्यर्थमत आह * ययोरेव हीति * ययोरेव सा शक्तिरवधृता तत्रैव तयोरेव मध्ये एकस्येत-रत्प्रतिहेतुता तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमीद्विवचनं गमकस्य चाधारत्वं गम्यस्य च विषयत्वं गम्यविषयागमकाधारेत्यर्थः । कीदृशी शक्ति-रित्यपेक्षिते गम्यगमकसामर्थ्यात्मनेत्युक्तं तृतीयेत्थं भूतलक्षणे ग-म्यगमकसामर्थ्यरूपेत्यर्थः । तस्याः प्रतिपत्त्युत्तर[2]कालत्वेनानङ्गत्वमा-शङ्क्य * व्याप्तिग्रहणकाल * इत्युक्तं कार्यावसेयत्वाच्छक्तेः कथं ततः प्रागवधारणमित्याशङ्क्य कार्यकारणभावित्वेनेत्युक्तम् । अ-यमाशयः नियमलक्षणः संबन्धो ऽनुमानाङ्गम् । न चासाववि-नाभावमात्रेण भवति सत्यप्यविनाभावे हिंसात्वाधर्म्मसाधनत्वयो-र्नियम्यनियामकत्वाभावात् किं त्वाक्षेप्याक्षेपकभावेन यद्यस्मिन्स-

१ यद्धि वह्न्यादि यस्य धूमादेः सिद्धे महानसे साध्ये ऽपि पक्षे ऽपोत्यर्थः ।

२ प्रतीत्युत्तरेति २ पु० पा०

स्यनेनावश्यं भवितव्यमिति यदाक्षेपकशक्तत्वेनावसीयते तदेव तेन नियन्तुं शक्यते स्वरूपप्रयुक्तं हि साहित्यं नियमः प्रयोजकत्वं चाक्षेपकत्वम् । एतच्च विस्तरेणाचार्यैरनुमानवादे ऽभिहितम् ।

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्म्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥
तस्माद्य एव यस्यार्थो नियतो ऽदृष्टशाक्तितः ।
स एव गमकस्तस्य न प्रसङ्गान्वितो ऽपि यः ॥
साध्यहेतुत्वमर्थानां व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः । इतिच ।

सा चाक्षेपशक्तिर्व्याप्तिग्रहणकालएवावधार्यते * तथा हि * धूमस्याग्निसाहित्यं नित्यं दृश्यते तस्य धूमस्वरूपप्रयुक्तत्वाभावे नित्यत्वायोगादर्थापत्त्या धूमस्वरूपस्य प्रयोजकत्वं कल्प्यते तत्र धूमत्वश्यामत्वोर्द्ध्वगत्याद्यनेकसम्पाते धूमत्वमेवप्रयोजकं नान्यादिति व्यवस्था शक्त्या विनानुपपद्यमाना शक्तिं कल्पयति अतो ऽनुमानाङ्गभूतनियमलक्षणसंबन्धसिद्ध्यर्थेयं शक्तिर्न गम्यगमकभावसिद्ध्यर्था येन तदुत्तरकालावसेया स्यात् सत्यां तु शक्तौ नियमवच्च तेन गम्यगमकभावो भविष्यतीति भाविनीं गम्यगमकतामालोच्य गम्यगमकशक्तिरित्युच्यते । तदेककार्यकारणभावित्वेनेति भविष्यत्कालवाचिगम्यादिपठितभाविशब्दप्रयोगेण दर्शितं कार्यकारणशब्दौ गम्यगमकपरौ व्याख्यातौ । यस्मिन्सामर्थ्ये सति नियामकमग्न्यादिगम्यं भविष्यति नियम्यं च धूमादिगमकं तत्कार्यकारणभाविसामर्थ्यं तस्य भावः कार्यकारणभावित्वं तेनेतीयमपि तृतीयेत्थं भूतलक्षणार्थैव । अनेन च भाष्यगतो भावशब्दो भवतेर्णिजन्तादेरजित्यच्प्रत्ययमुत्पाद्य भावनार्थो व्याख्यातः । भावनं चोत्पादनं तच्च शक्त्यधीनमिति कार्यकारणभावशब्देन गम्यगमकभावापादिका शक्तिरुक्ता भवति । एवमपि कार्यकारणशब्दयोर्लक्षणावृत्त्यपरिहाराद्भावशब्दस्य शक्तावप्रयुक्तत्वादपरितोषात्स्वमतेनान्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * काणादा ह्यस्येदं कार्यं कारणं संयोगिसमवायि एकार्थसमवायिविरोधि चेति लैङ्गिकमित्यनुमानाङ्गभूताविनाभावोपाधित्वेन कार्यकारणभावादिच्छन्ति लोके ऽपि त्वेवमेव दृश्यते । इह चान्नकरणत्वेन द्रव्यादेर्होमसाधनत्वं विधीयमानमन्त्रकरणत्वकारणकमेव भवति । भाष्यगतहोमशब्दवच्चात्रत्यो ऽपि संबन्धलक्षणार्थः । आक्षेपभाष्यमुपसंहरति * तस्मादिति * हेतुव्यपदेशशब्देनैतदुक्तं हेतुर्हि प्रमाणान्तरप्रसिद्धः स व्यपदेश्यः सिद्धवत्कीर्त्तनीयो भवति न चायं तथेति न हेतुत्वं युक्तमिति । सत्यमिति समाधानभाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति *

अनेन च विधायिष्यते कार्यकारणभावो दृष्टान्तवचनेन कल्प्येतेति व्याख्यातम् । दृष्टान्तशब्देन दृष्टश्चासावन्तश्चेति समीपवचनान्तशब्दाङ्गीकारेण सह दृष्टिरूपाख्या व्याप्तिरुक्ता कल्पिताया अपि व्याप्तेरशाब्द्याः शाब्देन हेतुना ऽनन्वयमाशङ्क्यान्वयसिद्ध्यर्थं वचने कल्पनमुक्तम् । सप्तमे ऽपि वचनं पुनर्द्विविधं प्रत्यक्षमानुमानिकं चेति वदता भाष्यकारेण श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पकत्वमेव प्रकटितम् । शब्दकल्पकत्वानङ्गीकारे चाग्नये जुष्टन्निर्वपामीत्यादेर्मन्त्रस्य विकृतावसन्निहिताग्न्यादिपदनिवृत्त्या साकाङ्क्षस्यापि सूर्यादिनार्थेन नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेर्न सूर्यादिपदप्रक्षेपेणोहः सिद्ध्येत् सूत्रकृताप्यर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति स्रुवेणावद्यतीत्यादिश्रुतवाक्यैकदेशादश्रुत इव द्रव्यमित्यादिपदकल्पनैवोक्ता । चतुर्थे ऽप्यश्रुतफलेष्वेकाहकाण्डपठितेषु विश्वजिदादिषु चोदनायां फलाश्रुतेः कर्म्ममात्रं विधीयते न ह्यशब्दं विधीयतइति फलप्रतिपादकशब्दाभावान्निष्फलत्वं पूर्वपक्षयित्वापि वाम्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येत अर्थानां ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्ते अर्थतो ह्यसमर्थानाम्मानन्तर्ये ऽपि असम्बन्धः तस्माच्छ्रुत्येकदेशः स इति श्रुतवाक्यैकदेशभूतस्वर्गकामादिपदकल्पनमेव वक्ष्यते । अर्थस्य शब्दैकदेशत्वायोगाच्छ्रुतार्थापत्तिमाहुर्ये शब्दस्याकल्पिकामतः सूत्रभाष्यन्यायतन्त्रविरोधात्ते निराकृताः । कीदृशं दृष्टान्तवचनमित्यपेक्षिते दर्शयति * यद्यदिति * शूर्प्पेण होम इति भाष्यं हेतुः स्यादित्यनेन पुनरुक्तमाशङ्क्य उपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तेन चेति * शूर्प्पेण होम कर्त्तव्ये इति द्वितीयपूर्वपक्षाभिप्रायेणोक्तं प्रथमपूर्वपक्षे तु समस्तस्य वाक्यस्य केवलहेतुपरत्वात्तदर्थानुपपत्तिकल्पितसर्वान्नकरणसाधनत्वविधिप्राप्तत्वेन शूर्प्पस्य तच्छ्रुतेरवयुत्यानुवादत्वादुपलक्षणार्थं शूर्प्पग्रहणम् । शूर्प्पेणान्येन वा होमः कर्त्तव्य इत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति प्रश्नभाष्यं व्याप्तिवचनकल्पनेन प्रयोजनस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * किं प्रयोजनमिति * द्वितीये पूर्वपक्षे चैतदुक्तं तदा हि शूर्प्पेण जुहोतीति विधेस्तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यर्थवादनिराकाङ्क्षत्वे सत्यपि शूर्प्पासम्भवे ऽनुकल्पभूतदर्व्यादिप्राप्त्यर्थं तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यस्यापि परावृत्त्य हेतुपरतेष्यते । तत्र शूर्प्पगतान्नकरणत्वहेतुत्वमुच्यमानं न दर्व्यादेर्होमसाधनत्वमापादयितुं शक्नोतीति व्यर्था परावृत्तिकल्पनेति प्रश्नाभिप्रायः । प्रथमपूर्वपक्षे तु शूर्प्पश्रुतेरुपलक्षणार्थत्वात्तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यविशेषेणान्नकरणत्वमात्रस्य हेतुत्वप्रतिपादनान्न हेतुपरत्वे व्यवस्था लभ्यत इति श्रुतविधित्यागेनाश्रुतविधिकल्पनस्य किं प्रयो-

जनमिति प्रश्नाभिप्रायो व्याख्येय. । द्विविधमपि प्रश्नाभिप्रायन्निराकर्त्तुमन्यदपीत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * अपरस्त्वाहेति * शास्त्रस्य महाविषयत्वं पुरुषस्य चानुष्ठानसौकर्यमश्रुतविधिकल्पनस्य अनेन प्रयोजनमुक्तम् । अन्नकरणत्वाविशेषात्सर्वेषां होमसाधनत्वे ऽभिहिते कुत इति प्रश्नभाष्यन्निरभिप्रायमाशङ्क्याह * कुत इति तेनेति * शूर्पपरामर्शितत्प्रातिपदिकात्परया तृतीयया शूर्पगतस्यैवान्नकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानात् कुतो दर्व्यादिप्राप्तिरिति यः सिद्धान्ताभिप्रायः यदि च हेतुरित्यत्र सूत्रे वक्ष्यते स एवात्र प्रश्ने ज्ञेय इत्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह * अथ वेति * अभिप्रायद्वयनिराकरणार्थत्वेन सौत्रार्थवत्त्वपदव्याख्यानार्थं तस्यापीति भाष्यं व्याचष्टे * इतरस्त्वाहेति * तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य हिशब्दोपात्तहेतुत्वविधावुद्देश्यत्वात्प्रातिपदिकान्वयलाभेन सूर्प्यगतत्वेन विशेष्टुमशक्यत्वात् अन्नकरणमात्रस्य हेतुत्वाद्दर्व्यादिप्राप्तिसिद्धिरित्याद्यभिप्रायार्थः । करणत्वं चार्थवत्त्वशब्देनाभिप्रेतं द्वितीये रूपयोगित्वं[1] दर्व्यादेः पाकाद्यपेक्षया विप्रकर्षे ऽपि यदन्नक्रियायामुपयोगित्वं तदेवात्यन्तविप्रकृष्टलाङ्गलाद्यपेक्षया साधकतमत्वेन विवक्ष्यतइत्यर्थः । शक्यते चेति भाष्यं सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यानार्थतया व्याचष्टे * शक्यते चेति * पौनरुक्त्यमाशङ्कते * पूर्वेण त्विति * परिहरति * तेनेति । कर्त्तुमिति * करोतिना अन्नक्रियाविषयाविवक्षा लक्ष्यते तेनान्नं क्रियतइति विवक्षितुं शक्यतइत्यर्थः वेदे वक्तृभावाद्विवक्षानुपपत्तेर्व्याचिख्यासात्र विवक्षाशब्देनाभिप्रेता । एतदेव व्याचष्टे * यदेव हीति * एवंचार्थवत्त्वपदोक्तोपयोगित्वे सत्यपि साधकतमत्वाभावात्करणत्वानुपपत्त्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेनोपपत्तिपदस्य पौनरुक्त्यं परिहृतम् । पदार्थकत्वशब्देन[2] करणत्वनिर्देशालम्बनत्वमुक्तम् । उपपत्तिशब्देन तु क्रियतइति वर्त्तमानान्नक्रियत्वनिर्देशालम्बनमिति स्पष्टमेवापौनरुक्त्यमित्याह * अथ वेति * होमं प्रति साधनत्वानुपपत्तिमाशङ्क्यासौत्रेणोपपत्तिशब्देनोपपत्ति भाष्यकृद्वदति * शक्यते चेति * अन्येनेत्यर्थः । तत्र शक्यइत्यनेन करोतेः शक्तिलक्षणार्थत्वमुक्तम् । लटो वा भूतभविष्यत्कालक्षणार्थत्वं चशब्देन सूचितम् । एतद्धीति भाष्यं साध्याहारं व्याचष्टे * तत्रेति * कथं चाकारि करिष्यते वेत्यभिधीयतइति अत्राप्यध्याहार्य्यं न हीत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * वर्त्तमानेति * वर्त्तमानान्नक्रियस्य होमसाधनत्वासम्भवात्करोतिना

१ रूपयोगित्वमिति २ पु० ना०

२ पदार्थवत्त्वशब्द नेति २ पु० पा०

वा शक्तिर्लक्ष्यते लटो वा भूतभविष्यत्कालत्वमित्यर्थः । भाष्यमपि यस्मान्न वर्त्तमानान्नक्रियाकालः कश्चिद्धोमसाधनमस्ति तस्माल्लक्षणाश्रयणमिति योज्यम् । एतदेवोत्तरभाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * यद्वेति * लक्षणापत्तेरुभयपक्षसाम्येनादोषत्वप्रतिपादनार्थस्य व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेदिति वक्ष्यमाणसूत्रस्य सर्वपूर्वपक्षोपपत्तिसङ्कल्पनाय व्याख्यानार्थं यदि चेति भाष्यं व्याचष्टे * यदि चेति * क्रियावर्त्तमानत्वयोरेकपदोपादानादन्योन्यनिरपेक्षयोश्चानुपपत्त्यभावादैक्यमङ्गीकृत्योभयोरित्युक्तं वर्त्तमानत्वशब्देन च क्रियावर्त्तमानत्वमभिप्रेतं चोद्यसामान्यमात्रेण दोषत्वानपायात्सूत्रभाष्यापेक्षितपरिहारसाम्यमपि दर्शयति * तेनेति * हेताविति भाष्यं कथन्तद्व्यपेक्षितमत आह * हेताविति* भाष्यकृतान्वर्थवत्वपदस्यैव श्रौतार्थवत्वपरतया व्याख्यातत्वात् सूत्रान्तरव्याख्यानार्थं यदि चेत्यस्मात्प्राक् पठितामित्यदोष । तदिदानीं व्याचष्टे * स्तुताविति * न ह्यन्नकरणत्वाविशेषा द्दर्व्यादिवच्छूर्प्पस्य प्राप्तेः शूर्प्पेण जुहोतीत्यनर्थकं स्यादत आह * शूर्प्पेणेति * भाष्यकृद्व्याख्याने हेतुत्वप्रतिज्ञायां हेत्वनभिधानादर्थवत्त्वोपपत्तिहेत्वोश्च साध्यानभिधानात्सूत्रस्य न्यूनत्वापत्तेः। स्वयं व्याख्यानान्तरमाह * इत्थं वेति * विधिर्वा स्यादपूर्वादितिपूर्वाधिकरणपूर्वपक्षहेतोरत्राप्यनुषङ्गेण पूर्वपक्षप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षापूरणात् स्याच्छब्देन चान्वयवाक्यकल्पनया हेतुत्वायोगशङ्कापरिहारं मत्वान्वयव्याक्यस्य दर्व्यादिप्राप्तिफलत्वोपपादनार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्त्योः साध्यकाङ्क्षापूरणात्सूत्रस्यान्यूनत्वं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतम् ।

स्तुतिस्तु शब्दपर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥

अत्र भाष्यकृता ऽन्नकरणताया हेतुत्वस्य प्रमाणान्तरानवसेयत्वेन शब्दैकसमधिगम्यत्वाच्छब्देन च शूर्प्पेण होमकर्त्तव्ये ऽन्नकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानात्तस्य च शूर्प्पेण जुहोतीति विधिसिद्धत्वेन हेत्वनपेक्षतया स्तुतिमात्रार्थत्वावगतेः शूर्प्पस्यैव शब्दविहितत्वात्तदवरुद्धे होमे दर्व्यादेरचोदनेत्येवं सूत्रं व्याख्यातं तद्विवृणोति * शूर्प्पेणेति * विरोधसिद्ध्यर्थं द्वारैक्यप्रदर्शनार्थं करणग्रहणं समर्थः पदविधिरिति पदमात्रविधौ सामर्थ्यापेक्षास्मरणाच्छूर्प्पस्य दर्व्यादिसापेक्षत्वे शूर्प्पप्रातिपदिकस्य विभक्त्यनन्वयप्रसङ्गान्निरपेक्षत्वं विभक्तिग्रहणेनोक्तम् । समुच्चयनिरासार्थं चैतद् द्वयम् । श्रुतिग्रहणं बलीयस्त्वाद् बाधविकल्पनिराकरणायोक्तम् । न केवलं विभक्त्य-

१ द्वारैक्ये सतिविरोध. विरोधे सति करणयोः समुच्चयासम्भव. ।

र्वयान्यथानुपपत्त्या शूर्प्पस्य दर्व्याद्यनपेक्षत्वं स्यात्किं त्वसामर्थ्याद्-पीत्याह * होमश्चेति * ननु हेत्वपदेशान्यथानुपपत्त्यान्वयविधा-यिश्रुत्यनुमानावश्यंभावाद् बलाबलविशेषे ऽपि मुख्यानुकल्पव्यवस्थ-या विरोधपरिहारो भविष्यतीत्यत आह * अनुत्थिनायामिति * अत्रैवाचोदना च तस्येति सूत्रावयवं योजयति * तेनेति * हेत्वप-देशान्यथा ऽनुपपत्तिनिराकरणार्थतया स्तुतिग्रहणं व्याचष्टे * हेत्व-पदेशश्चेति * आद्यं पूर्वपक्षं निरस्यति * शूर्पश्रुतिश्चेति * किमा-लम्बनस्तर्हि हेतुनिर्देशो ऽत आह * तस्मादिति * वक्ष्यमाणपक्षा-पेक्षया यद्वाशब्दस्तेन विध्युद्देशेनानन्तरमाकाङ्क्षितमर्थेन विधिसा-मर्थ्येनोपप्लुतं हेत्वपेक्षं यत्प्राशस्त्यं तस्य हेतुरिति विग्रहः । न के-वलं हेतुपरत्वासम्भवात् प्राशस्त्यपरत्वं किं त्वश्रुतान्वयवाक्यक-ल्पनानापादकत्वादपीत्याह * कल्पनेति * एतदेव सूत्रमन्नस्वरू-पस्य होमसाधनतया कल्प्येन शब्देन चोद्यमानतयेष्टत्वाद्दर्व्यादेरकर-णत्वादचोदनेत्यन्त्यप्रतीकेनावतात्पर्या ऽन्यथा व्याचष्टे * अचोदना चेति * भाष्यमप्यस्यां व्याख्यायामेवं योज्यं शब्दश्चान्नकरणहेतुरि-त्याह * तच्च शूर्प्पहोमेति * शूर्प्पेण जुहोतीत्येतद्वाक्यविधेयाङ्गी-क्रियमाणे ऽस्य स्तुत्यर्थत्वात्प्रमाणान्तरानुसारेण गौणत्वाद्युज्यते द-र्व्यादिहोमे ऽनुकल्पेन वाक्येन विधये ऽङ्गीक्रियमाणे तस्य करणत्वा-भावान्न युज्यतइति । व्याख्यानान्तरस्य प्रयोजनमाह *एवं चेति*

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

एतत्सूत्रार्थस्य पूर्वमुक्तत्वादनुभाष्यतार्थतयैतत्सूत्रमिति पुनः-श्चेदुक्तमिति वदता भाष्यकृता व्याख्यातं तद्व्याचष्टे *यत्पुनरिति*

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ २९॥

अर्थशब्दव्याख्यानार्थमस्मत्पक्षइति भाष्यं व्याचष्टे* अस्मत्प-क्षइति * विधिशेषत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानार्थं वाक्येति भाष्यं व्याचष्टे * वाक्येति * सत्यपि विधिशेषत्वे कथमर्थसत्त्वेत्याशङ्का-निराकरणार्थं सम्वादश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * तदा चेति * वर्त्तमा-नान्नक्रियत्वाभिधानोपपादनार्थं तदा चेति भाष्यं व्याचष्टे * अने-नेति * करोतेरपि शक्तिलक्षणार्थत्वमनेन भाष्येण वर्त्तमानमिती-तिकरणेन अक्रियं वा स्तोतुं सत् क्रियामित्युपदिशन्तीत्यपि सूचना-द्दर्शितं भवतीति व्याख्यातुमाह * अथ वेति * अनेन चैवं भाष्यं व्याख्यातं कृतं करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियतइति वर्त्तमानशक्तिकं

वा स्तोतुं क्रियतइत्युपदिशतीति । अर्थस्तु विधिशेषत्वादित्यस्य व्यतिरेकप्रदर्शनार्थं त्वत्पक्षइति भाष्यं व्याचष्टे * तव त्विति * वर्त्तमानशब्देन क्रियामप्युपलक्षयति दोषापादनार्थं विधौ हीति भाष्यं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे * किं कारणमिति * परशब्दार्थः प्रतीयतइत्यनेन वाच्यतया प्रतीतिरुक्तेति कथं चिद् भ्रान्तिः स्यात्तच्च जहत्स्वार्थतापत्तेरयुक्तमिति प्रयोजनपदप्रक्षेपेणोक्तार्थं योजयति *एतदिति* प्रयोजनपदप्रक्षेपे कारणमाह * परेति * न तु वाच्ये इति शेषः। कस्य शब्दस्यार्थे कः शब्दोऽत्र कल्प्यतइत्यपेक्षायामाह *तदिहेति* भूतवाचिनो ऽकारीति लुङो भविष्यद्वाचिनो वा करिष्यतइति लृटश्चार्थे वर्त्तमानवाची शब्दः क्रियते इति लट् प्रत्ययः कल्पनीयः शक्तिवर्त्तमानतावाचिनो वा शक्यत इति शक्नोति स्वार्थे क्रियावाची शब्दः क्रियत इति करोति धातुः कल्पनीय इत्यर्थः। न चेति भाष्यं शङ्कापूर्वकं व्याचष्टे * अथेति * सक्रियमित्यप्यत्र द्रष्टव्यम्। अशक्यार्थत्वमेव दर्शयति * न हीति * तव तु विधिवादित्वादित्यारभ्य द्वितीयपूर्वपक्षदूषणमुक्तं तदुपसंहरति * तस्मादिति। उभयथेति* लाक्षणिकत्वे मुख्यत्वे च विधिवादिनः क्रियत इति विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। दृष्टान्तव्याख्यानार्थमस्मत्पक्षइति भाष्यं व्याचष्टे* अस्मत्पक्षे त्विति * सत्यप्यन्यस्मिन्प्रकृष्टबले देवदत्तस्यापि बलसद्भावात्कथं गौणतेत्याशङ्क्य भूम्न्यतिशायने वै युक्तम् * स्मरन्ति हि *

संयोगे ऽस्तिविवक्षायां नित्ययोगे ऽतिशायने ।
भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादयः ॥

इति इह च यज्ञदत्तादीन्प्रसहतइति वाक्यशेषाद् भूम्न्यतिशायने चेति ज्ञायते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरापेक्षिकातिशयसद्भावान्मुख्यत्वं शङ्कते * नन्वेवमिति * नानेन भाष्येण निकृष्टमात्रापेक्षया प्रयोगे गौणत्वमुक्तं किं तु सर्वापेक्षयोगे निकृष्टमात्रापेक्षया प्रयोगविषयस्य मुख्यस्यातिशयस्योपचारार्थमुपन्यास इति परिहरति * सत्यमिति * मुख्यत्व चात्र सम्भवमात्रेणोच्यते न प्रकृतोपयोगितया परशब्दार्थग्रहणमित्युपक्रमात्। वर्त्तमानक्रियत्वस्य गौणत्वे देवदत्त पचति यो ऽधुना भुङ्क्तइति दृष्टान्तो द्रष्टव्यः विधिपक्षे ऽपि तर्ह्यापेक्षिकं मुख्यमेव साधकतमं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * भक्तस्त्विति * वर्त्तमानक्रियत्वगौणत्वयोर्दृष्टान्तत्वेनात्रोपादानं यथा वर्त्तमानक्रियत्वोपादानवत्सर्वापेक्षसाधकतमत्वस्य क्रियां प्रत्युपादानात्तस्य च यथा वर्त्तमानक्रियत्वस्य गौणत्वे निमित्तं नास्ति तथा साधकतमस्य न्यूनापेक्षायां नि-

मित्तं नास्तीत्यर्थः ।

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यद्यपि च भवेदित्यनुज्ञादर्शनाद्विधिपक्षो ऽपि सम्मत इति कस्य चिद् भ्रान्ति स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अभ्युपेत्येति * अस्य च प्रयोजन चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानुयाजानिति बहुवचनात्सर्वानुयाजाभावस्य हेतुत्वावगतेरवभृथे बर्हिरनुयाजमात्राभावे ऽतिप्रसङ्गनिवृत्तिः तद्भाष्य व्याचष्टे * यद्यपीति * अत्यन्तसाधकतमत्वाभावे ऽप्यापेक्षिकसाधकतमत्वप्रदर्शनाय भाष्ये दार्विपिठरप्रकाराणामित्युक्तं निर्देशादित्येतत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं शब्दादित्यादिभाष्यं व्यवस्थाहेतुप्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे * कुत इति * सत्यपि हेतोः शब्दोक्तत्वे कथ व्यवस्थेत्याशङ्क्य शब्दश्चेति भाष्येण शूर्पगतस्यैवान्नकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानादिति परिहृतं तदुपपादयितुमाह * सो ऽपि चेति * शूर्पगतस्यैवान्नकरणत्वस्य हेतुत्वं शब्देनोक्तम् । इत्येतदेव कथमवगम्यत इत्याशङ्क्य तद्धि निर्दिश्यतइत्यादिभाष्यकृतोक्तं तस्याभिप्रायमाह * शूर्पे चेति * अनेन च निर्दिश्यतइति प्रतिज्ञाभिप्रायं व्याख्यातम् । प्रकृतशूर्पनिर्देशकसर्वनामपरया तृतीयया तद्गतस्यैवान्नकरणत्वस्याभिधानात्तस्यैवं हिशब्देन हेतुत्वमुच्यते इत्येवं च तद्भाष्यं व्याख्येयमिति दर्शयितुमाह * सन्निधेश्चेति * एकपदोपादानलक्षणा श्रुतिः सन्निधिशब्देनाभिप्रेता । ननु लोके व्याप्त्यविरोधेन सामान्यरूपस्यैव धूमादेर्हेतुत्वावगमात्तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वापत्तेः साध्यधर्म्मिणा विशेषणमयुक्तमित्याशङ्क्याह *लोके ऽपि चेति* वेदे तु हेत्वन्यथानुपपत्तिकल्प्यस्य दृष्टान्तवाक्यस्य सामान्यव्याप्तिविषयत्वायोगान्न तदनुरोधेन हेतोः सामान्यरूपतापत्तिरित्याह * वेदेति * कीदृशं तर्हि अत्र दृष्टान्तवाक्यं कल्प्यते इत्यत आह *तस्मादिति* शूर्पत्वैकार्थसमवायिनो ऽन्नकरणत्वस्यैव हेतुत्वविधायकविधिवचनद्वारान्नकरणत्वावान्तरसामान्योपलक्षणार्थं शूर्पग्रहणं विशेषदृष्टसंज्ञकं चैतदनुमानं लोके ऽपि प्रसिद्धमित्याह * तदेतदिति * शब्दे ऽपि ज्ञाने गमेर्डोरिति गोशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनोपात्तस्य गमनस्य प्रतिपाद्येन सास्नादिमता विशेषणदर्शनात्तद्दृष्टान्तेनेहापि व्यवस्थासिद्धिरित्याह * यथा चेति * नन्वेवं तर्हि शूर्पेण जुहोतीत्येतावतैव सिद्धेर्हेत्वभिधानानर्थक्यं स्यादत

आह * तत्रेति । यथेति * दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे * यथेति * उप-संहरति * तस्मादिति * प्रत्ययश्रुतिबलेन पदश्रुतिबाधात्सामान्य-मात्रस्य हेतुत्वाभिधानाय सामान्यादिति चेदिति सूत्रावयवव्याख्या-नार्थमथेति भाष्य व्याचष्टे * यदि पुनरिति * आनर्थक्यापत्तेः प्र-त्ययश्रुतिबाधायाव्यवस्था विधीनां स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थ-मव्यवस्थेति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * हेत्वनभिधानेऽपि हि-शब्दानर्थक्यापत्तिशङ्कानिराकरणार्थमस्मत्पक्षे पुनरिति भाष्यं स्पष्ट-त्वान्न व्याख्यातं तस्मादित्युपसंहारभाष्यमसमर्थशूर्पव्यावृत्त्यर्थं हे-त्वभिधानोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * तस्मादिति * अभ्युपेत्य-वादमात्रमेतत् वस्तुगत्या शूर्पस्यापि मुख्यान्नकरणत्वाभावाद्विधौ च लक्षणायोगाद्धेतुत्वानुपपत्तिरितिभावः ।

तदर्थशास्त्रवाक्यनियमबुद्धशास्त्राविद्यमानव-चनाचेतनार्थबन्धनार्थविप्रीतिषधस्वाध्यायवद-वचनाविज्ञेयानित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥३१॥३९॥

ग्रन्थान्तरेष्वदङ्र्यैकं सूत्रं तत्सिद्धिसूत्रवत् व्याख्यायं खण्डशोऽपाठि भाष्यकारादिभिस्त्विदं किमर्थवन्तो मन्त्रा उतानर्थका इति वृत्त्य-न्तरकारोपन्यस्तसन्देहत्यागेन भाष्यकारीयस्य सन्देहान्तरोपन्यासस्य कारणं परोपन्यस्तसन्देहस्य दुष्टत्वं वक्तुमुपन्यास तावत् करोति * इहेति * मन्त्रानर्थक्यमित्यानर्थक्यश्रवणं भ्रान्तिकारणमुक्तं दू-षयति * तत्त्विति * समुद्रो वा महासत्त्वइतिवदिवार्थे वाशब्दः श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * उत्तरानानुगुण्यादप्यनार्थक्येन पू-र्वपक्षो न युक्त इत्याह * न चेति * आविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति सिद्धान्तसूत्रेणाप्यर्थवत्त्वं सिद्धवद्वक्ष्यते तच्चार्थाभिधानानादरे पूर्व-पक्षीकृते तन्निराकरणे च उभयपक्षसम्प्रतिपन्न हेतुत्वेन वक्तुं युज्य-ते आनर्थक्ये तु पूर्वपक्षीकृते अर्थवत्त्वमुत्तरं परं प्रति साध्यं स्यान्न च प्रतिज्ञामात्रेण साधयितुं शक्यमित्यर्थ. । प्रतिज्ञामात्रेण साध्यमुत्त-रमेषामिति विग्रहः अतः पूर्वपक्षासम्भवेन परोपन्यस्तसन्देहस्यायु-क्तत्वात्तत्परित्यागेनान्यथोपन्यासो भाष्यकारस्येत्याह *तस्मादिति* वचनमर्थाभिधानं तत्किं कर्मकाले मन्त्रविधिना परिगृहीतन्न वेत्य-र्थः । एतदेवोत्तरभाष्येण विवृत सतो ऽर्थस्याविवक्षाकारणमपश्य-न्निहापि विचारं पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्कते * नन्विति * सतो ऽप्यर्थस्योच्चारणेदमर्थ्याभावेनाविवक्षाया दर्शनात्पूर्वपक्षसम्भावना-

माह * नैष इति * ननूच्चारणस्यार्थपरत्वाभावे ऽर्थो ऽनभिधेय एव स्यादित्याशङ्क्य नान्तरीयकत्वेनार्थाभिधानमुपपादयति * उच्चारणेति * उच्चारणनान्तरीयकत्वं यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमित्यनेन न्यायेन दृष्टान्ततयोक्तं भाष्यकारीयसन्देहसमर्थनमुपसंहरति * इत्यस्तीति * भाष्यकृता ऽस्य विचारस्य प्रयोजनद्वारेण प्रमाणलक्षणसङ्गतिन्दर्शयितु यद्युच्चारणमात्रेणेत्यादिना विचारप्रयोजनमुक्तं तदाक्षिपति * कः पुनरिति * विचारस्वरूपवत्प्रयोजनस्यापि शेषलक्षणासङ्गतत्वान्नास्य विचारस्य प्रमाणलक्षणसङ्गतिरित्यर्थः । समाधत्ते * पूर्वमेवेति * आम्नायसूत्रोक्तमक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यमेव मन्त्रेष्वपि यथापूर्वपक्षस्तथापूर्वमेवार्थवादाधिकरणोपक्रमएव यानि त्वतिरिक्तान्यर्थवादमन्त्रनामधेयानुपात्तानि सो ऽरोदीदिषेत्वोर्जेत्वोद्भिदेत्येवमादीनीत्यादिनोक्तमित्यर्थः । अनेनोच्चारणमात्रेणोपकारकत्वे बर्हिर्लवने बर्हिर्देवसदनं दामीतिमन्त्रस्याप्रामाण्यमभिधानेनोपकारकत्वे सामर्थ्यालोचनेन प्रामाण्यमिति प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजनत्वेन लक्षणसङ्गतिर्भाष्यकृता दर्शिता धर्मप्रमाणभूतविध्येकवाक्यत्वेनार्थवादप्रामाण्ये ऽभिहिते तदभावान्मन्त्राणामप्रामाण्यमित्यर्थवादप्रामाण्यहेतुप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षवादिनः प्रत्यवस्थानादर्थवादविचारसङ्गतिरथेदानीमिति वदता भाष्यकृतोक्ता को ऽर्थवाद को वा नेति कोष्ठशाधनेनाधिकरणद्वयस्यार्थवादाधिकरणशेषत्वादव्यवधायकत्वमिदानीं शब्देनोक्तं प्रकरणान्तरत्वेनानन्तराधिकरणसङ्गत्यभावो न दोषः । ननु यद्यक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यमत्र पूर्वपक्षस्ततो नोच्चारणं पूर्वपक्षे ऽङ्गीकार्यम् । अर्थानभिधाने ऽपि कर्म्मकालोच्चारणस्यापि प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वेन क्रियार्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह * तदुत्तरेणैवेति * तस्याक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यस्य यदुत्तरं तुल्यसाम्प्रदायिकत्वं चकारादध्ययनविधिदृष्टार्थत्वं च तेनैव मन्त्रेष्वक्रियार्थत्वशङ्कानिवृत्तेर्न पुनराक्रियार्थत्वमभिहितमित्यर्थ. । नैराकाङ्क्ष्यमुपपादयति * एवं हीति * क्रिया तत्संबन्ध्यनभिधायिनां तत्कालाप्रयोज्यानामपि चार्थवादानां यत्र क्रिया संबन्धापादनं तत्र मन्त्रेषु क्रियाकालप्रयोज्येषु तत्संबन्धे कः सन्देह इत्यर्थः अतो ऽक्रियार्थत्वस्यात्र शङ्कितुमशक्यत्वात्किमुच्चारणमात्रेण क्रियार्थत्वमभिधानेन वेति तद्विशेषविचारो भाष्यकारीयो युक्त इत्याह * तस्मादिति * नन्वेवमपि लिङादिवद्विधायकत्वेनार्थवादवद्वा स्तावकत्वेन क्रियार्थत्वसम्भवात्किमित्युच्चारणेनाक्रियार्थत्वाङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * स्वयमेव भाष्यकारो ऽपि वा प्रयोग-

सामर्थ्यान्मन्त्रो ऽभिधानवाची स्यादित्यत्र निराकरिष्यतीत्यर्थः । ननु मन्त्रत्वाविशेषात्साम्नामपीहोदाहरणत्वप्रतीतेस्तेषां चावाचकत्वादर्थपरत्वानुपपत्तेरव्यापकः सिद्धान्त स्यादत आह * सामसु त्विति * अर्थपरत्वाक्षराभिव्यक्तिपरत्वे साम्नामपि तद्द्वारार्थपरत्वसम्भवात् किं तेषामात्मप्रयोगमात्रपरत्वमुताक्षरव्यक्तिपरत्वमित्येतद्विषय सन्देहो भाष्यकृतोक्त इत्यर्थः । नन्वेवमपि श्रुत्यसंयुक्तानां बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादीनामर्थपरत्वाभावे लैङ्गिकविनियोगासम्भवेन कर्मकालोच्चारणे प्रमाणाभावादव्यापकः पूर्वपक्षः स्यादिति शङ्कते * कथं पुनरिति * परमतेन परिहरति * केचिदिति * का तर्हि सन्देहविवरणभाष्यस्य गतिरत आह * अत इति * अतो नैवैतदञ्जसेत्यन्वयः । प्रयोजनभाष्यमपि गमयति * यद्यपीति * एवं त्वानर्थक्यापत्तेस्तस्य च सामान्योपयोगाभिधानेन प्रागेव निराकृतत्वाद्भाष्यानार्जवापत्तेश्चापरितोषान्मतान्तरमाह * अथ वेति * दर्शनं सम्प्रदायः समाचारः प्रसिद्धिरित्यनर्थान्तरं, ननु प्रसिद्धेः स्मृतिरूपत्वेन निर्मूलायाः प्रामाण्यायोगात्सदसन्मूलत्वेन तामविचार्य सिद्धवद्विशेषविचारो न युक्त इति शङ्कते * किमर्थमिति * स्मृत्यधिकरणवक्ष्यमाणप्रामाण्यायाः सदाचाररूपायाः याज्ञिकप्रसिद्धेरसन्मूलत्वाशङ्का न युक्तेति परिहरति * तत्रेति * स्मृतिन्यायेन शिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहेणैषां मन्त्राणां प्रयोगित्वं दृढमवस्थितं तस्य चानेन विचारेण मूलविशेषनिरूपणमित्यर्थः । याज्ञिकप्रसिद्धिबलेन कर्मकाले मन्त्रोच्चारणाभ्युपगमे पूर्वपक्षे ऽपि बर्हिर्लवनादावेव बर्हिर्देवेत्यादीनामुच्चारणापत्तेर्न नियोगतो बर्हिर्देवसदनं दामीत्येष बर्हिषां लवने विनियुज्यतेति भाष्यमयुक्तं स्यादित्यपरितोषात्स्वमतेनार्थपरत्वाभावे ऽपि कर्मकाले मन्त्रोच्चारणमुपपादयन्पूर्वपक्षमारभते * अथ वेति * नन्वदृष्टार्थत्वेनाप्यध्ययनविधिविहितस्याध्ययनस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वोपपत्तेः कथं कर्मकाले मन्त्रोच्चारणाध्यवसानमत आह * तथा हीति * प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षायाविकृतेरुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणायोगात्तद्विषयं क्रमग्रहणं सर्वाङ्गसाधारणनामस्य न्यायस्य दर्शयितुं यावच्छब्दः अङ्गत्वप्रतिपत्त्युत्तरकालीन फलेनोपकारत्वेन स्वीकारो ऽभिहितः । ननु श्रुत्ययुक्तानां मन्त्राणां क्रमप्रकरणापठितानां विध्यभावेन कैमर्थ्यानपेक्षणादध्ययनविधौ च कर्मासन्निधानाद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वावसायात् गोदोहनादिवत्क्रमप्रकरणसंस्पर्शे ऽप्यङ्गत्वेन स्वीकारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * मन्त्रेति * स्वीक्रियतइत्यनुषङ्गः वि-

ध्यर्थवादाध्ययनवदस्याप्यवैरूप्याय दृष्टार्थत्वाध्यवसानात्कर्म्मकालोच्चारणमात्रार्थत्वे ऽपि तदनपायात्साकाङ्क्षत्वेन क्रमिप्रकरणिभ्यां स्वीकारो युक्त इति भावः । ननु मन्त्रस्वरूपवत्प्रयाजादिवाक्यस्य स्वरूपस्यापि क्रमप्रकरणसंस्पर्शात्कर्म्मकालोच्चारणापत्तिरत आह * तत्रेति * कर्माङ्गभूतार्थाभिधानेन नैराकाङ्क्ष्यान्न तत्स्वरूपस्य क्रमप्रकरणसंस्पर्शे ऽप्यङ्गत्वेन स्वीकार इति भावः । मन्त्राणां तु प्रयाजादिवाक्यवत्कर्माङ्गभूतार्थानभिधायकत्वात्प्रधानवाक्यवच्च कर्म्मविधायकत्वस्य तच्छेषद्वारा स्तावकत्वस्य च द्वितीये निराकरिष्यमाणत्वात् अनुतिष्ठासितार्थस्मृतेश्च ध्यानादिना सिद्धेः साकाङ्क्षत्वेन क्रमप्रकरणाभ्यां स्वरूपस्यैवाङ्गत्वावसायाद्ग्रहणमित्याह * मन्त्राः पुनरिति * एवं तावन्मन्त्रस्वरूपस्य क्रमप्रकरणाभ्यामङ्गत्वावसायात्तस्य च निर्व्यापारस्याङ्गत्वायोगादवश्यकल्पोच्चारणव्यापाराङ्गीकरणात्कर्मकालोच्चारणसिद्धिस्तावन्मन्त्रे पर्यवसानं चोक्तम् । इदानीमध्ययनविधिनापि क्रमप्रकरणपाठार्थवत्त्वाय कर्माङ्गत्वमाक्षिपतोच्चारणं विना तदयोगात्कर्म्मकालोच्चारणमात्रं कल्प्यते । तावन्मात्रत्वेन ग्रहणसंस्कार्यत्वोपपत्तेर्नार्थाभिधानपर्यन्तत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह * स्वाध्यायेति * प्रयाजादिवाक्यानां तु कर्म्माङ्गभूतपदार्थविधानार्थत्वात्तस्य च शास्त्रार्थावधारणकालीनत्वेन कर्मकालोच्चारणानपेक्षत्वाद्दृष्टार्थोच्चारणकल्पनं न युक्तमित्याह * प्रयाजादीति * रूपग्रहणमेव प्रसक्तमित्यापातप्रतिभानमात्रेणोक्तं मन्त्राणां तु कर्म्मकालोच्चारणनिरपेक्षार्थानभिधायकत्वादवश्यम्भाविकर्म्मकालोच्चारणमित्याह * न त्विहेति * ननु कर्मकालप्रयोज्यानां मन्त्राणामर्थाभिधानार्थता प्रतीयमाना नापह्नोतुं शक्येत्याशङ्क्याह * शब्दे चेति * ध्यानादिनाप्यनुतिष्ठासितार्थस्मृतिसिद्धेरभिधानार्थत्वे कल्पनापत्त्यविशेषादुच्चारणाभिधानयोः किं विवक्षितमिति सन्देहप्राथम्यावश्यकत्वाभ्यामुच्चारणविवक्षैव न्याय्येति भावः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु भाष्यकृता तदेतदवगच्छाम उच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षं प्रतिज्ञाय कुत इति प्रश्नपूर्वकं तदर्थशास्त्रादीनि कारणानि उक्तानि कस्मात्तत्परित्यागेन प्राथम्यावश्यकत्वादिकारणान्तरं भवतोक्तमत आह * तथा चेति * पूर्वोक्तन्यायेनाविवक्षितार्थत्वं सिद्धे तदर्थशास्त्रादीनि सूत्रभाष्यकाराभ्यां करणत्वेनोच्यन्ते लिङ्गमात्रत्वात्तेषां तस्य च न्यायप्राप्तार्थद्योतकत्वादिति भावः । परिहारसूत्रक्रमानुसारात्पश्चादुदाहार्य्यस्यादावुदाहरणमयुक्तमाशङ्क्या-

ह * परिहारेति * यथा साक्षइति भाष्ये साक्षत्वमवास्तवमेव प्रतीतिमात्रेणोक्तमिति व्याचष्टे * यथेति * नन्वर्थवादार्थमिति भाष्यं विधिशेषत्वं विनार्थवादत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * न हि येनेतिभाष्यमभिमतविपरीतार्थत्वादयुक्तमाशङ्क्य छित्वा व्याचष्टे * न हीति * न चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रदेशान्तरस्थस्य त्विति * तथेत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * देवस्यत्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसाददे ऽङ्गिरस्वदभ्रिरसि नारिरसि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टुभेन च्छन्दसाददे ऽङ्गिरस्वदभ्रिरसि नारिरसि त्वया वयं सधस्थे ऽग्निं शकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा च्छन्दसा ऽऽददे ऽङ्गिरस्वत् हस्तआधाय सविता बिभ्रदभ्रिंहिरण्ययी तपाज्योतिरजस्रमिदमग्निं स्वान्वीनआभर आनुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा ऽददे ऽङ्गिरस्वदित्येषां चतुर्णामपि मन्त्राणामाददइत्यभिधानसामर्थ्यादेवादाने प्राप्तत्वादित्यर्थः । भाष्यकृता चतुः संख्यालक्षणगुणविधानार्थं पुन. श्रवणमाशङ्क्यान्तरेणापि वचनं तेषु चतु.संख्येत्युक्तं तदा दानाङ्गतया चतुःसख्याविधानाभ्युपगमात्ताद्रूप्येण चाप्राप्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * चतुःसंख्यापीति * अयमाशयः संख्या विधीयमाना योग्यत्वात्परिच्छेदकतया विधीयते मन्त्रपरिच्छेदिका चेहासौ प्रतीयते न क्रियां परिच्छेदिकेति कारणमाह * न हीति * आश्रितवचनो गुणशब्दः परिच्छेदार्थश्च गमिः नान्याश्रितो ऽन्यपरिच्छेदको भवतीत्यर्थः। क्रियाङ्गत्वमपि न सम्भवतीत्याह *न चेति* मन्त्राविधानात्रारुणैकहायनीन्याय. सम्भवतीति भावः । अतः क्रियाङ्गत्वासम्भवात् सम्भवतश्च मन्त्रपरिच्छेदकत्वस्य पाठादेव प्राप्तेर्वचनानर्थक्यमित्युपसंहरति * तेनेति * भाष्यकृता लिङ्गाद्विकल्पप्राप्तौ समुच्चयार्थं वचनमित्याशङ्क्य समुच्चयशब्दस्याभावादित्युक्तं तत्समुच्चयवाचित्वशब्दाद्यभावे ऽप्यरुणैकहायनीवन्मन्त्रसंख्ययोः परस्परनियमात्समुच्चयासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * क्रियेति * ननु विकल्पे मन्त्राणां प्रत्येकमेकत्वाच्चतुःशब्दानुपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वपक्षे विकल्पाप्रसक्तेर्नैष दोष इत्याह * अस्मत्पक्षे पुनरिति * अश्वाभिधान्युदाहरणे भाष्यकृता रशनादाने प्राप्तत्वान्मन्त्रस्य विधानानर्थक्यमुक्त तदादानविधानेनार्थवत्त्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * उभयोरिति * नन्विति भाष्येण परिसंख्यार्थत्वमाशङ्कितं तदुभयप्राप्तावेकविधेः परिसंख्याशब्दवाच्यत्वाद् गर्दभरशनायाश्चात्राविधेयत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * परिसंख्येति *

प्रवर्त्तेऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते ।
स चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्त्तनफला मतिः ॥

इति संख्याशब्दव्याख्याया बुद्धेरपि प्रवर्त्तनफलाया विधित्वाभ्युपगमात्परेश्च वर्जनार्थत्वाद् गर्दभरशनां वर्जनीयतया बोधयतीत्युक्तं भवतीति भावः । न शक्नोतीति परिहारभाष्यं व्याख्यातुमाह * सापीति * अश्वाभिधानीमादत्त इति वचनव्यक्तौ आदाने गर्दभरशनायाः परिसङ्ख्या इत्यश्वाभिधानीमितिवचनव्यक्तौ मन्त्रे रूपान्मन्त्रमर्थादादानमित्यर्थः । ननु परिसङ्ख्यानङ्गीकरणे वाक्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याप्राप्तविधित्वात्पूर्वपक्षे न दोषः इत्याह * अदृष्टार्थत्वे त्विति * ननु परिसङ्ख्याया अपि वस्तुतो प्राप्तविधित्वान्न दोष इत्याशङ्क्याह * यदि चेति * अश्वाभिधानीत्येकैः शब्द इतीति चापरः तयोः सम्बन्ध इति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमासः मन्त्राश्वाभिधानीसम्बन्धे सति दोषपरिहारः स्यान्न त्वसौ युक्त इति भावः । अतो प्राप्तविधित्वेऽप्यादानवच्च मन्त्रविध्यापत्तेस्तस्य चोद्देश्यत्वेनाश्वाभिधान्या विशेष्टुमशक्यवालिलिङ्गप्राप्त्यवैलक्षण्यादपरिहार्य्यमानर्थक्यमित्याशङ्क्याह * तेनेति * आदानव्यक्तिभेदेऽप्यश्वाभिधान्या विशेषणायोगादेकेत्युक्तम् । ऐकरूप्येऽपि प्रकरणसंयोगभेदे पिण्डपितृयज्ञे बर्हिर्वन्न धर्मान्वयः स्यात् प्रकरणसंयोगाविशेषेऽपि वा भिन्नापूर्वसंयोगे सति आज्यौषधसान्नाय्यवन्न धर्म्मसाङ्कर्य्यं स्यात् न त्वेतदुभयमप्यस्ति प्रकृताग्न्यपूर्वसंयोगाविशेषादिति प्रकरणेत्युक्तम् । अतो न प्रमाणमिति भाष्यं यद्युच्चारणमात्रेणेत्यनेन पुनरुक्तमाशङ्क्य तस्योपक्रमगतत्वेन सङ्गत्यर्थत्वावधारणादस्य चोपसंहारगतत्वेन प्रयोजनकथनार्थत्वात्परिहरति * प्रयोजनमिति * इह च प्रमाणशब्दप्रयोगान्मन्त्रप्रमेयार्थान्तरसिद्धिरपि पूर्वपक्षे सूचिता तथा हि ।

प्रयाजादिस्मृतिलिङ्गत्वमन्त्राणां वक्ष्यतेऽत्र यत् ।
देवताकल्पनं यच्च मान्त्रं तस्माद्यजिश्च यः ॥
मन्त्रवर्णाश्च यद्धोतुः पूर्वपानं वदिष्यते ।
मे देहीत्यात्मवादित्वान्मन्त्राणां याजमानता ॥
करणानामार्त्विजत्वेऽप्यङ्गसाध्यफलस्य यत् ।
स्वामिगत्वं क्रियार्थस्य कर्तृगत्वं च वक्ष्यते ॥
मन्त्रक्रमानुरोधाच्च ब्राह्मणक्रमबाधनम् ।
छागस्य नियमो यश्च पशावूहश्च मन्त्रगः ॥
तदर्थपरतायां स्यात्सर्वं नैवान्यथा भवेत् ।

सर्वसाधारणत्वेन विचारस्य प्रयोजनम् ॥
कर्मकाले नुसन्धेयो मन्त्रार्थो ऽर्थपरत्वतः ।
इषेत्वादिषु चोच्चार्ये च्छिनद्मीत्यादिपूर्तये ॥
असावित्यादिशब्दस्य स्थाने यज्ञादि नाम च ।
सिद्धान्ते मन्त्रलोपश्च प्रकाश्याभाव इष्यते ॥
यथाम्नातं प्रयोगस्तु केवलो ऽर्थाविवक्षणे ।
यदि त्वर्थपरत्वे ऽपि नैतावत् स्यात्प्रयोजनम् ॥
ततो धर्मप्रमाणत्वं मन्त्राणान्नैव सिद्ध्यति ।
लवनादिस्वरूपस्य प्रकाश्यत्वे हि धर्मता ॥
समीहिताङ्गताभावान्न कथं चित्प्रतीयते ।
अपूर्वसाधनत्वेन यद्यप्येतत्प्रकाश्यते ॥
विधिप्राप्तानुवादत्वान्न तथापि प्रमाणता ।
अपूर्वसाधनत्वाच्च लवनादौ समीहिते ॥
आत्मनो ऽङ्गत्वबोधेन मन्त्रः प्रामाण्यमश्नुते ।
अश्रुतद्रव्ययागादिकल्पनाच्च प्रमाणता ॥
स्फुटैवार्थपरत्वे स्यादिति सर्वमसूसुचन् ॥

नन्वर्थपरत्वाभावे विनियोजकप्रमाणाभावेनानङ्गत्वादप्रयोग एव स्यात्सद्भावे वा तद्वशात् तद्व्यवस्थापत्तेर्विनियोगाङ्गीकरणाद् बर्हिर्लवनसम्बन्धापह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तदा हीति * लैङ्गिकविनियोगाभावेनाङ्गसंम्बन्धाभावे ऽपि प्राकरणिकप्रधानविनियोगात्तत्प्रयोगाबहिर्भावविवर्त्तित्वमात्रवसीयतइति भावः । कीदृशं तर्हि पूर्वपक्षे मन्त्रोच्चारणानुष्ठानं स्यादित्यपेक्षयामाह * पाठेति * श्रुत्यसंयुक्तमन्त्राभिप्रायं चैतत् इषेत्वादीनां छेदनादिषु विनियोगेनाङ्गकर्मानादरायोगात्सर्वशब्दो ऽप्येवमेव व्याख्येयः । सकृच्छब्देन लवनाद्यावृत्तावप्यनावृत्तिरुक्ता पठित्वेति च मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्पूर्वकालत्वानादरेण समानकर्तृकत्वमात्राभिप्रायेणोक्तम् । सिद्धान्तासम्भवे हेतुत्वेन वाक्यनियमं व्याख्यातुं नियतेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अग्निरिति * पूर्वपक्षसाधनत्वेनैतमेव हेतुं व्याख्यातुमथेति भाष्यं व्याचष्टे * यस्य त्विति * नन्वर्थपरत्वे ऽपि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं पदक्रमनियमो ऽर्थवान्भविष्यत्यत आह * अथेति * प्रत्यायनक्रमनियमस्योच्चारणक्रमनियमाधीनत्वात्प्राथम्यावश्यकत्वाभ्यां तस्मादेवादृष्टं युक्तमिति भाव. । नन्वित्यादिभाष्येणार्थपरेष्वपि क्रमनियमदर्शनान्न तेनार्थाविवक्षा साधयितुं शक्यतइत्याशङ्क्य विपर्यये ऽर्थप्रत्ययाभावात्

क्रमादर इत्युक्तम्। तदिन्द्राग्निपदे विपर्यये ऽप्यर्थप्रत्ययदर्शनादयु-क्तमाशङ्कोपलक्षणपरत्वेन व्याचष्टे *यस्त्विति* तुल्यन्यायत्वाद्व्या-ख्यानुपन्यस्तप्रकृतिप्रत्ययोपन्यास.। अथशब्दप्रसङ्गं विवृणोति *अजा-दीति* इन्द्रशब्दस्याजाद्यदन्तत्वनिमित्तः पूर्वनिपातो ऽजाद्यन्तमिति स्मर्यते नीलशब्दस्य विशेषणत्वाद्विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति पूर्व-निपातः राजशब्दस्य च षष्ठ्यन्तत्वात्षष्ठीति प्रथमानिर्दिष्टं समासउप-सर्जनमित्युपसर्जनं पूर्वमितिपूर्वनिपातः। चित्रशब्दस्य विशेषणत्वा-त्सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति पूर्वनिपातः। निःशब्दस्य निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः। आ-दिशब्द उदाहरणान्तरस्यापि घिसंज्ञानिमित्तपूर्वनिपातप्रदर्शनार्थ. अ-तो भवति विपर्यये प्रत्येकं पदसाधुत्वे ऽपि समासस्यापशब्दत्वमि-त्याह * तेनेति * इतिकरण प्रभृत्यर्थः राजशब्दादेरप्युपसर्जनत्वा-दिनिमित्तपूर्वनिपातस्मरणात्। नीलोत्पलराजपुरुषचित्रगुशब्दानां क्रमविपर्यये विशेषणविशेष्यभावान्यथात्वापत्तेरर्थान्यत्वमपि स्यादि-त्याह * पुरुषेति * इतिकरणप्रकारवचनः निष्कौशाम्बिशब्दस्य क्रमविपर्यये निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इत्यस्यार्थस्याप्रतीतेरर्थान्तरे च स-मासास्मरणादसाधुत्वमानर्थक्यं च स्यादित्याह * कौशाम्बिनिरि-ति * कथं तर्हि क्व चिदग्नीन्द्राविंतिप्रयोगो ऽत आह * यस्त्विति * ननु प्रकृतिप्रत्ययादिष्वपशब्दत्वापत्तेर्विपर्ययानाश्रयणादत्राप्यमन्त्र-त्वापत्तेस्तदनाश्रयणं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति*अर्थपरत्वाभावे ऽवयवार्थासम्भवात्समुदायप्रसिद्ध्या विशिष्टक्रमकपदसमहात्मकवा-क्यविशेषस्य मन्त्रत्वावधारणाद्विपर्यये युक्तममन्त्रत्वं सति त्वर्थपरत्वे ज्ञानार्थान्मन्यतेर्मनोतेर्वा गुपूविपतिवचियमिमनितनिसन्दिच्छदि-भ्यस्त्रन्नित्यौणादिके त्रन् प्रत्यये कृते मन्त्रशब्दव्युत्पत्तेर्विपर्यये ऽप्यर्थज्ञा-पकत्वानपायान्मन्त्रत्वन्न नश्यतीति परिहरति * तदेवेति * एतमेव परिहारं सूत्रारूढं करोति *तेनेति* येन कारणेनार्थपरत्वे विपर्यये ऽपिमन्त्रत्वं न हीयते तेन मन्त्रत्वप्रसिद्धौ प्रयोजनभूतायां विशिष्टपद-क्रमसमूहात्मकं वाक्यनियमादित्यपि सूत्रं योज्यमित्यर्थः। सूत्रैकदेशे तस्मादावर्त्तते सूत्रमितिवत्सूत्रशब्दप्रयोगो ग्रामैकदेशे ग्राम आयात इति प्रयोगदर्शनात्। यद्वाध्याहारानौचित्यमाशङ्क्य सूत्रत्वाददोष इति हेतुत्वेनोक्तम्। प्रसङ्गादपरं व्याख्यानत्रयमाह * अथ वेति * बुद्धशास्त्रव्याख्यानार्थे बुद्धेः खल्वपीत्यादिभाष्यं अविरुद्धदृग्विषयप्रै-षे ऽर्थवत्त्वमसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याह * न हीति * ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितो ऽस्तीति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनाविदुषो

याजमानवदार्त्विज्ये ऽप्यनधिकारादित्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अथेति एवमिति * परिहारभाष्यं स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकाभिधानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वस्योक्तत्वात्पूर्वपक्षानापत्तेरयुक्तमाशङ्कानभिमतमपि वचनशब्दस्योच्चारणार्थत्वे संस्कारशब्दस्यापूर्वार्थत्वमापाद्यैतदुक्तमिति व्याचष्टे * तदपीति * नन्वपूर्वात्मको ऽपि संस्कारो ऽर्थाभिधानाद्भविष्यतीति मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वानपायात् कथं पूर्वपक्षापत्तिरत आह * यदि हीति * अविद्यमानवचनव्याख्यानार्थं यज्ञ इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * चतुःशृङ्गादीति * ननु गौण्यावृत्त्या चतुश्शृङ्गादिरूपस्य यागादेर्विद्यमानत्वात्कथमविद्यमानवचनत्वमत आह * यद्यपि चेति * तस्य गौणरूपस्यानुष्ठानाभावात्तत्प्रतिपादनमदृष्टार्थं स्यादित्यर्थः । यज्ञप्रकाशने च तस्य विततत्वेन प्रदेशविशेषानवधारणात्पाठक्रमानुरोधेनोच्चारणापत्तेः पूर्वपक्षसिद्धिः स्यादित्याह * न चेति * मामाहिंसीरित्यस्याचेतनवेदिविषयत्वादचेतनार्थबन्धनोदाहरणत्वं युक्तं न त्वविद्यमानवचनोदाहरणत्वमहिंसनस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह * मामेति * प्रसक्त्यभावात्तदपेक्षस्य प्रतिषेधस्याविद्यमानतेत्यर्थः । अचेतनार्थबन्धनव्याख्यानार्थमचेतने खल्वपीत्यादिभाष्यमर्थशब्देन संबोधनं प्रेषणं वाभिप्रेतमिति प्रतिपादयेयुरिति वदन्नाहेति व्याचष्टे *औषध इति* अर्थविप्रतिषेधव्याख्यानार्थमर्थेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * द्युत्वामिति * अदितेर्दैवतात्वात्तद्विपरीतमेकैकमपि रूपं विप्रतिषिद्धमितिस्वयमन्यथा व्याचष्टे * कथं वेति * ननु स्तुत्यर्थमविद्यमानस्यापि गुणस्योपचारेणाभिधानोपपत्तेरेकस्यानेकरूपत्वं देवतायाश्च देवतान्तररूपत्वमिति हेतुद्वयं परिहरिष्यत्यत आह * न चेति * स्वाध्यायशब्दवाच्यानि मन्त्राक्षराणि यथाध्ययनकाले ऽभ्यस्यन्ते नैवमर्थाभिधानमिति स्वाध्यायवदवचनव्याख्यानार्थं स्वाध्यायकालइत्यादिभाष्यमनभ्यासमात्रेणाविवक्षावगमस्याशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * स्वाध्यायेति * अभिधेयार्थासन्निधिनिमित्ताभिधानानादरशङ्कानिराकरणार्थं पूर्णिका ऽवहन्ति करोतीति भाष्यकृतोक्तम् । अपि चेत्यादिभाष्यमर्थविशेषानभिधायित्वेन मन्त्राणामविज्ञेयत्वप्रतिपादनार्थमम्यक्सात इत्यादिष्विन्द्रस्तुतिरूपवाक्यार्थज्ञानादयुक्तमाशङ्क्याह * केचिदिति * सामान्यतो वाक्यार्थज्ञाने ऽप्यम्यगादिपदार्थाज्ञानात्सकलस्य मन्त्रस्यार्थवत्त्वं न सिद्ध्यतीति भावः । सृण्येवेत्यादीनां तु वाक्यार्थो ऽपि न ज्ञायतइत्याह * केषां चित्विति * ननु श्रोतुरप्रतिपत्तावपि मन्त्रस्याभिधायकत्वन्न विरुद्ध्यते